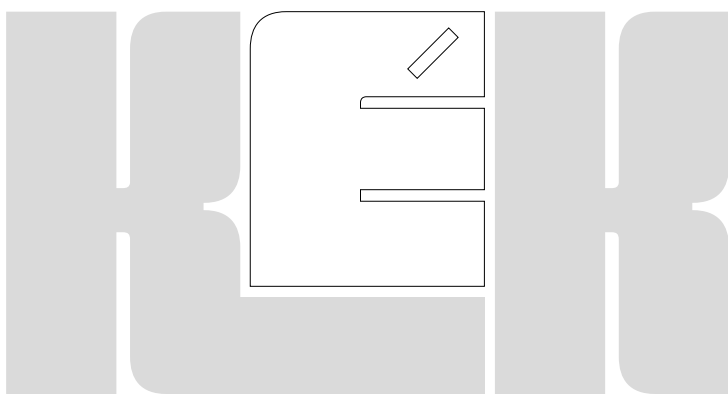

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Más-kép

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogatók: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium,
Petőfi Kulturális Ügynökség, Emberi Erőforrások Minisztériuma

Számunk összeállítása Tibori Timea és A.Gergely András munkája.

Számunk anyagához felhasznált illusztrációk Molnár Icsu István alkotásai, amikért köszönettel tartozunk.
Egyben születésnapj köszöntőként is tesszük közzé műveit.

Címlapkép: Molnár Icsu István *Naplórészlet VII.* Tus, ceruza, 22 × 36 cm, 2022

Főszerkesztő: Tibori Timea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A.Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika,
Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Artilla PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTŐ

Pataki Gábor: *Iscsu*

DOI 10.35402/kek.2022.4.1 5

ISCSU-Életmű-Bibliográfia (Összeállította: Molnár Adrienn)

DOI 10.35402/kek.2022.4.2 7

A. Gergely András: *Kollázsolt lét tollpibékkal*

DOI 10.35402/kek.2022.4.3 13

TANULMÁNYOK

Havas Ádám: *Adalékok a reformkori irodalmi mező történeti geneziséhez.*

A születési arisztokrácia és pénz trónfosztása: A „lexikoni pör” (1830–31)

DOI 10.35402/kek.2022.4.4 15

Laczkó-Albert Elemér: *Reflexív modernitás egy biográfiai életút-rekonstrukcióban*

DOI 10.35402/kek.2022.4.5 29

Kohut-Ferki Julianna: *A felekezeti és etnikai vegyes házasság elterjedése és társadalmi értelmezése Beregdédán*

DOI 10.35402/kek.2022.4.6 39

Beke Ottó – Feró Dalma: *„Én nem vagyok testbe való”.*

Transzhumanizmus Matthew Baker Átalakulás című novellájában

DOI 10.35402/kek.2022.4.7 49

Bajusz Orsolya: *Cancel culture – cenzúra, vagy valami más?*

DOI 10.35402/kek.2022.4.8 61

Németh-Czirok Ildikó: *Flow állapot – származás – hagyomány.*

Egy romal cigány zenészek körében végzett kutatás eredményei

DOI 10.35402/kek.2022.4.9 75

Demszky Alma Míra: *„Ha a szemébe nézek, magamat látom...”*

A természet és az állatok szerepe a gyermeki fejlődésben

DOI 10.35402/kek.2022.4.10 83

MŰHELY

Kovács Márk Jenő: *Balet és néptánc. Kiegészítő technikák a metodikai kapcsolatokon keresztül*

DOI 10.35402/kek.2022.3.11 91

Ábrahám Nóra: *Hagyomány a városban. Folklorjelenségek megjelenési formái és szimbolikus jelentései a város populáris kultúrájában a 20. század fordulóján*

DOI 10.35402/kek.2022.3.12 101

MŰHELYHARANGOZÓ

S. Nagy Katalin: *Művészek és műtermek. Előzetes a 2023-ban megjelenő írásokhoz*

DOI 10.35402/kek.2022.3.13 123

SZEMLE

Kozma Tamás: *Közösségi rádiózás*

DOI 10.35402/kek.2022.3.14 129

A.Gergely András: *Imaginált városok, láthatatlan teremtmények*

DOI 10.35402/kek.2022.3.15 133

Lengyel Zsanett: *Tanulmánykötet a Covid19-világjárvány hatásairól*

Ajánló a Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra című kötetéről

DOI 10.35402/kek.2022.3.16 145

Szerzőink..... 147

Klara Denzin Cross Culture Consulting 149

Icsu jól tudja, hogy a grafika alapvetően polgári, mesteremberi művészeti ág. Művelésében van, s kell, hogy legyen valami patriarchális, nyugalmas attitűd, mesteremberi éthosz, nyugalom kell hozzá s jó adag megfontoltság. Főbb jellemzői a „szorgalom és ipar”, hogy az osztrák manierista avantgárd író, Hans Carl Artmann egy ciklusának címét idézzük, de vissza is mehetünk az időben akár Hésziodosz, aki így ír a Munkák és napokban: „Az a legjobb, ha halandó ember/gondos a munkában, sokat árt a hanyagság”. Bohémia helyett tehát kontempláció, szorgosság és figyelem.

S munkás napok jellemezték Icsu pályájának évtizedeit. Vonás követett vonást, s a rovátkák egymáshoz fűződve teremtettek szituációkat, majd világokat. Technikai perfekciója, a részletek minuciózus kidolgozásához szükséges alázata, fantáziája alapján gond nélkül besorolódhatott volna a Kádárkori magyar grafika amúgy rendkívül izgalmas és szerethető narratív mesevilágot teremtő vonulatába, ahol bohócok, szörnyecskek, tollas kalpagok és titokzatos szerkezetek segítségével lehetett a múltba s álomvilágokba menekülni a szocialista hétköznapok szűrkesége elől.

Néhány grafikája révén jelezte, hogy tudja ezt is. A stiláris, néha tematikai, hangütésbeli hasonlóságok mellett azonban mégsem kért tartós letelepedési engedélyt a mesék földjére. A capricciókon, frivol és szellemes ötleteken túl éppoly fontosnak tartotta az úgynevezett alkalmazott művészetet, a visszafogottságukban is elegáns könyvterveket, logókat s hasonló grafikai feladatokat.

De szinte végigvezethető egész életpályáján az a paradoxon, hogy miközben tudása, hajlamai, alkotói ösztönei révén tökéletes képviselője lehetne ennek a csodálatos múltat, fantasztikus tájakat és lényeket megelevenítő vonulatnak, ha lehet így fogalmazni, annak értékei, szerethetőségének momentumai mellett is mindvégig tágítani, de ha lehet, ki is pukkasztani igyekezett azt az óvó-védő burkot, mely a micisapkás-zsíroskenyeres, majd aztán egyre technicizáltabb valóságot zárta el ettől.

Többféleképpen lázadt. Formailag, amikor grafikáit papírtekercekre vitte, egymáshoz illesztve-ragasztva nagy képeket csinálva belőlük

(s megelőlegezve az ifjú kortárs grafikusok egyik leleményét), téri installációvá alakítva azokat. S tartalmilag is, amikor a gyengéden, pontosan megrajzolt részleteket, gömböket, kavicsokat nem egy álombéli tengerpart hordalékaiként, hanem például szülővárosa, Salgótarján különös építőanyagaként kívánta bemutatni. S talán abban is, hogy e finoman perdülő, technikailag tökéletesen kivitelezett vonaljátékban nem csak bravúrstücköket, perfekten szemfényvesztő varázslatokat látunk, hanem egyfajta alázatot, nekünk szóló figyelmet is.

Ezt tükrözi a mostani bemutató is. Plakát, iskolásoknak szóló grafika jelzi finoman Icsu sokoldalúságát. Ráadásul folytatja kilépését a hagyományos grafikus szerepkörből. Színez, fest, kollázsol, néha úgy tűnik, mintha a grafika amolyan en passant, félvállról veendő dolog volna a részéről. Ez persze nincs így, de biztos, hogy grafikái meglehetősen távol kerültek a kezdetek szürrealisztikusan lángoló csodalényeitől. Ugyan rendkívüli gondossággal, finoman kivitelezett gomolyagokat láthatunk (az egykorvolt kavicsok leszármazottait), de a köztük levő viszony már egyáltalán nem magától értetődő. Tulajdonképp egyfajta univerzummá szerveződnek, a köröttük nyomokban ágáló emberkek saját nagyképű világunk hulladékaik csupán. Furcsa, de mintha a Kondor grafikáin kigúnyolt hübrisz megjelenítése tér vissza ezeken a műveken.

S ott van a másik nagy élmény, a családi vonatkozások miatt is lassan második otthonnak, de legalábbis referenciapontnak tekinthető Barcelona, illetve tágabban Katalónia. Egy országrésznyi ország, ahol 1000-1100 évvel korábban a Pireneusok köveiből rakott templomcskák ma a romanika szuverén csodái lehetnek, ahol Katalán Nemzeti Múzeum anyaga a nagy előd, Bálint Endre után Icsut is foglyul ejti. Nem véletlen hát a rengeteg kollázs, a durván rovátkolt reliefek, a vastag kontúrokkal rajzolt kerubok és szeráfok jelenléte: egyszerűen nehéz lenne nem tudomásul venni apokaliptikus üzenetük aktualitását – s egyszersmind ellenpontozódását a ténylegesen létező mediterrán életörömmel, a Menny és Pokol ezúttal ibériai, de talán máshol is érvényes házasságával. (Ez cikázott-bucskázott Icsu filmjében, a Covid-mesékben is,

immár emblemikusnak tekinthető védjegye, a tátott szájú halacska átváltozásai révén).

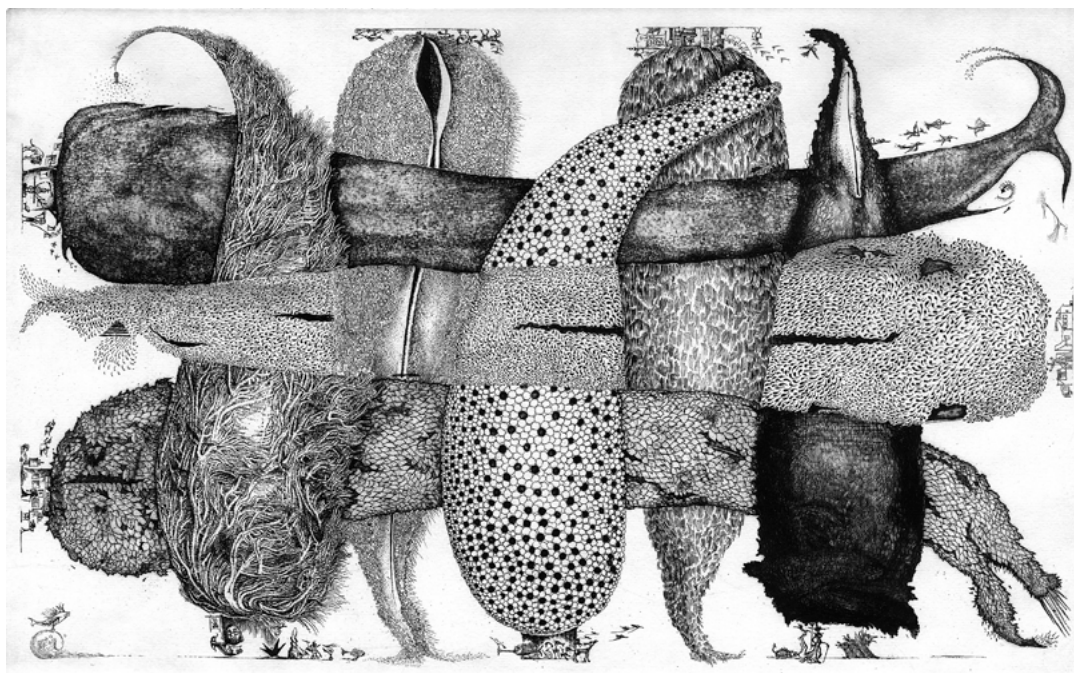
S közben az immár idős mester (bár kételkedő-tépelődő alkatához tán kevésbé illik ez a szó), folyamatosan tovább terjeszkedik. Elhalványított kollázsokra rajzol, majd a művet számítógéppel felnagyítja, hogy az így készült nyomaton aztán néhány motívumot kézzel kiszínez, átfest, egy sajátos hibrid produktumot hozva létre.

S lehetett eddig lazulni, tengerhabokba merülni, mediterrán tartományokban kóborolni. A mindezek érvényességét igencsak felülíró háború azonban új helyzetet teremt. Legújabb sorozatán egy város halálát, fokozatos elpusztítását mutatja be. Ezek a romantikus romkultusszal szemben legkevésbé sem festői módon tönkremenő, Sztálin-barokkal, hruscsovakkal és egyenlakótelepekkel

telerakott, ám éppúgy emberi sorsok, örömök, érzelmek sokaságának keretet adó települések gátlátalan és cinikus lerombolása, s a mögöttük álló kegyetlen birodalmi örület is jelzi az emberi és társadalmi integritás törekenységét. A fáradhatatlan türelemmel rajzlapra vitt apró rovátkából, vonalakból és pontokból létrejövő városok és rommezők egyszersmind a sokasággá fűződő egyes emberi sorsok, áldozatok előtt is tisztelgnek.

Az egyik rajzon a madárraj elhagyja az elpusztított várost. Csak remélhetjük, hogy egyszer még visszatérnek.

/Elhangzott a *MOHA Házban* rendezett ISCSU-kiállítás megnyitójaként, 2022. aug. 21.-én/

Molnár Icsu István *Szentendre*.
(Rézkarc), vászon, digitális nyomtatás, 60 × 100 cm, 2019

MOLNÁR ICSU ISTVÁN
Salgótarján, 1947. 09. 04.

[DOI 10.35402/kek.2022.4.2](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.2)

Egyéni kiállítások

- 2022 *Icsu*. MOHA Ház, Budapest
2021 *Karantén Körök*. Molnár Icsu István és Szemethy Imre grafikusművészek selejtezője. (Mozi)Artézi Galéria, Budapest
2019 *Icsu*. Csongrád
2018 *Képmutatás*. H13 Galéria, Budapest
2014 *Ex-librisek*. Újbuda Galéria, Budapest
2010 *Más-kép* (Assorted works). II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc
2004 *Kicsinyeim* (My little ones). Ökollégium Artgaléria, Budapest
2002 *Városom* (My town). Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján
2002 *Pixelem* (Picture elements). Szent Mihály-kápolna Budapest
2000 *Részben* (In part). Miskolci Galéria, Miskolc
1999 *Itt rajtad kívül senki be nem léphetett volna* (No one but you should have entered here). Zsinagóga, Nagykanizsa
1997 *Halak* (Aquarium). Rékai Galéria, Budapest
1996 Nemzeti Bankárképző Központ Rt. Budapest
1996 Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa
1996 Mithras Galéria, Hotel Aquincum, Budapest
1995 Pontifex Kiadó, Szentendre
1993 E Galéria, Karakas Andrással, Kecskemét
1992 Zsolnay Kísérleti Iskola, Törökbálint
1990 Metró Klub, Budapest
1990 Iskola Galéria, Csepel
1989 *Megdézsmált szerelem* (Pilfered love). Rudnai Gyula Terem, Eger
1986 *Levelek* (Leaves). Dürer Terem, Budapest
1986 Rajk László Kollégium, Budapest
1985 *Bogaraim* (Bees in my bonnet). Miskolci Galéria, Miskolc
1984 Kulturwerkstatt, Varga Évával, Duisburg, Germany
1983 Galéria L.D. Singen, Germany
1982 Park-Galerie, Balla Margittal, Witten, Germany
1982 *Mesék, történetek tücskökkel, bogarakkal* (Tales and stories, with bees and ugs). Mednyánszky Terem, Budapest
1982 Megyei Könyvtár, Varga Évával, Veszprém

- 1981 *Mesék*. Varga Évával, Ifjúsági Ház Stúdió Galériája, Szeged
1980 Mini Galéria, Miskolc
1979 Ifjúsági Ház Galériája, Szeged

**Részvétel csoportos kiállításokon
(válogatás)**

- 2022 Közel–Távol. Artézi Galéria, Budapest
2022 Önvallomás. IX. Kortárs Önarckép Biennále. Csili Művelődési Központ, Budapest
2021 Régi–Új műfajok a grafikában. Artézi Galéria, Budapest
2020 Tűz – 11 művész kiállítása az Artézi Galériában. Budapest
2020 A Föld. Széphárom Közösségi tér, Budapest
2019 Műterem – 10 képzőművész kiállítása. Artézi Galéria, Budapest
2019 Tavasz szél. Városi Galéria, Szigetszentmiklós
2019 Önvallomás. Nyolcadik Kortárs Önarckép Biennále. Csili Művelődési Központ, Budapest
2018 Önarcképek, 15 művész. Artézi Galéria, Budapest
2018 Il Segno del Sacro. Torrita di Siena, Italy
2018 II. Nemzetközi Digitális Triennálé. Szekszárd
2017 Genézis. Kilenc művész – kilenc genézisértelmezés. Artézi Galéria, Budapest
2017 16th International Triennial of Small Graphic Forms. Łódź, Poland
2017 19th International Print Biennial Varna 2017. Bulgaria
2017 Kháron ladikja. Artézi Galéria, Budapest
2016 Ex libris „Gdansk Lions”. Poland
2015 World and War. III International Exhibition-Contest of Small Graphic Forms and Exlibris. Brest, Belarus
2015 XXV Miedzynarodowe Biennale Ekslibrisu Wspolczesnego Malbork. Poland
2014 15th International Biennial of Small Graphic Forms and Exlibris. Ostrów Wielkopolski, Poland
2014 XXXV. FISAE International Ex-libris Kongress. Tarragona, Spain

- 2014 15th International Triennial of Small Graphic Forms. Łódz, Poland
- 2013 XXIV. Miedzynarodowe Biennale Ekslibrisu Wspolczesnego Malbork. Poland
- 2011 16th International Print Biennial Varna 2011. Bulgaria
- 2011 GrafitriXXV. Miskolc
- 2011 14th International Triennial of Small Graphic Forms. Łódz, Poland
- 2020 1. Concorso Internazionale Ex Libris Città di Somma Lombardo. Italy
- 2010 I. Országos Rajztriennálé. Salgótarján
- 2010 33. FISAE Interational Ex-libris Competition. Istanbul
- 2009 13th International Biennial of Small Graphic Forms and Exlibris. Ostrów Wielkopolski, Poland
- 2008 IV. Concorso Internazionale „Ex Libris Biblioteca di Bodio Lomnago”. Italy
- 2008 XIII è Premi „el Caliu”. Girona, Spain
- 2008 XXIV. Miskolci Garafikai Biennále
- 2008 „400 cm”. Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján
- 2006 II. International Printmaking Exhibition. Istanbul, Turkey
- 2006 XXIII. Miskolci Garafikai Biennále
- 2005 XI Miedzynarodowe Biennale. Ostrów Wielkopolski, Poland
- 2005 12th International Triennial of Small Graphic Forms. Łódz, Poland
- 2005 L'Arta e il Torchio. Cremona, Italy
- 2004 3rd Lessedra World Art Print Annual. Mini Print, Bulgaria
- 2004 9th Conkurs Olot, International de Gravat. Spain
- 2004 XXII. Miskolci Garafikai Biennále
- 2004 Eurografik Moscow 2004. Moscow, Russia
- 2004 Ex Libris. Nemzetközi képzőművészeti kiállítás. Kaposvár
- 2004 Matricák 2004. Vasarely Múzeum, Budapest
- 2003 1st International Ex-libris Competition Exhibition – Ankara. Turkey
- 2003 4th Egyptian International Print Triennale.
- 2003 4th International Exhibition Ex Libris ”Man and Fish”. Rijeka, Croatia
- 2003 7th International Biennial of Miniature Art. Gornji Milanovac, Serbia and Montenegro
- 2003 XXXIII. Alföldi Tárlat. Békéscsaba
- 2003 Ex Libris – Collection of Brunico’s Civil Museum, Italy
- 2003 Eurografik Kyiv 2003. Lavra Gallery, Kyiv, Ukraine
- 2003 International Festival of Graphic Arts. Cluj–Napoca, Romania
- 2002 7e Conkurs Olot, International de Gravat. Spain
- 2002 IX. Országos Rajzbiennálé. Salgótarján
- 2002 XXI. Nemzeti és Nemzetközi Grafikai Biennále. Miskolc
- 2001 3rd International Ex-libris Exhibition. Kortil Gallery Rijeka, Croatia
- 2001 3rd Egyptian International Print Triennale, Egyptian
- 2001 Feketén fehérén. Múcsarnok, Budapest
- 2000 I Biennale Internazionale di Grafica. Francavilla al Mare, Italy
- 2000 II Miedzynarodowa Wystawa, Ekslibrisu Muzycznego. Ostrów Wielkopolski, Poland
- 2000 XX. Országos Grafikai Biennále. Miskolc
- 2000 Ex Libris in the 21st Century. Barcelona, Spain
- 2000 Ex Libris Leonardi Vinci. Vinci, Italy
- 2000 Kisgrafika. Vigadó Galéria, Budapest
- 2000 Qingdao International Print Biennale 2000. China
- 2000 The sixth International Biennial of Miniature Art. Gornji Milanovac, Yugoslavia
- 1999 2nd International Exhibition ”Ex Libris”. Rijeka, Croatia
- 1999 3rd Egyptian International Print Triennale.
- 1999 III Miedzynarodowy Konkurs Graficzny na Ekslibris Gliwice. Poland
- 1999 IV Conkurs Olot, International de Gravat. Spain
- 1999 51. Frankfurter Buchmesse, Germany
- 1999 Competition of Ex Libris. M. Daukšos ”Postilei” – 400. Kėdainiai, Lithuania
- 1999 “L’Arte in prospettiva Europea” – Concorso Internazionale d’Arte. Lomazzo, Italy
- 1998 2nd ExLibris Triennial. Bratislava, Slovakia
- 1998 III Conkurs Olot, International de Gravat. Spain
- 1998 XVI. Országos Akvarell Biennálé. Eger
- 1998 XIX. Országos Grafikai Biennále. Miskolc
- 1998 The First International Contest – Exhibition of Minor Graphics ex Libris. Arad, Romania
- 1997 Első Győri Nemzetközi Livres-Objets Biennálé. Győr
- 1997 1st International Exhibition ”Ex Libris”. Rijeka, Croatia
- 1997 II Miedzynarodowy Konkurs Graficzny na Ekslibris. Gliwice, Poland
- 1997 Concorso Internazionale Ex Musicis. Ortona, Italy

- 1997 VIIth International Biennial of Small Print Forms and Exlibris. Ostrów Wielkopolski, Poland
- 1996 VIII. Országos Rajzbiennálé. Salgótarján
- 1996 XXVI. Mezinárodní Kongres Exlibris F.I.S.A.E. Chrudim, Csehország
- 1996 XVIII. Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1996 „Amott legel hat pej csikó...”. Országos grafikai kiállítás. Pápa
- 1996 Concours International d’Ex-Libris „Le XXI. siècle. Paris, France
- 1996 International Art Book Exhibition. Vigadó Galéria, Budapest
- 1996 Kisgrafika. Újpest Galéria, Budapest
- 1996 The fourth International Biennial of Miniature Art. Gornji Milanovac, Yugoslavia
- 1995 1st Triennial ExLibris. Bratislava, Slovakia
- 1995 6th International Biennial of Small Print Forms and Exlibris. Ostrów Wielkopolski, Poland
- 1995 1945–1995 Ricordi. Lomazzo, Italy
- 1995 The World of Ex-Libris International Competition and Exhibition in the Field of Applied Graphic Art. Belgrade, Yugoslavia
- 1994 II Miedzynarodowa Wystawa, Ekslibrisu Muzycznego. Antonin, Poland
- 1994 VII. Országos Rajzbiennálé. Salgótarján
- 1994 François Rabelais Concours d’Ex-libris. Meudon, France
- 1994 International Ex-Libris Exhibition. Milano, Italy
- 1994 Kisgrafika. Újpest Galéria, Budapest
- 1994 Mizsnarodnij Konkursz Knnizskovogo Znaku. Kyiv, Ukraine
- 1994 Országos Színesnyomat Grafikai Kiállítás. Szekszárd Művészetek Háza
- 1993 V International Biennial of Small Graphic Form and Exlibris. Ostrów Wielkopolski, Poland
- 1993 Ex Libris 1993. Erkel az Ex Librisen. Gyula
- 1993 Tizenhetedik Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1992 VI. Országos Rajzbiennálé. Salgótarján
- 1992 Concorso Internazionale „Ex Libris Villa D’Este”, Cernobbio, Italy
- 1992 L’Esport en l’Ex-libris. Barcelona, Spain
- 1991 Medicina e Arte nelle Scienze Biomediche. Torino, Italy
- 1990 V. Országos Rajzbiennálé. Salgótarján
- 1989 XV. Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1989 X. Balatoni Kisgrafikai Biennálé. Tihany
- 1988 XII. Biennial of Ex Libris. Malbork, Poland
- 1987 IX. Balatoni Kisgrafikai Biennálé. Tihany
- 1987 XIV. Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1985 13. Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1983 Small Graphics Forms. Łódź, Poland
- 1982 Stúdió ’82. Múcsarnok, Budapest
- 1981 XI. Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1981 Small Graphic Forms. Lodz, Poland
- 1981 Stúdió ’81. Szeged
- 1980 Miskolci Téli Tárlat.
- 1980 Ungarische Grafik 1970–1980. München, Germany
- 1979 X. Országos Grafikai Biennálé. Miskolc
- 1979 Stúdió ’79. Pécs
- 1970 Megyei Képzőművészeti Stúdió Kiállítása. Salgótarján
- 1968 Stúdió ’68. Nógrád Megyei Képzőművész Stúdió IV. tárlata. Salgótarján

Díjak

- 2011 A kultúra útja a Duna mentén, Second Award, Balkankult, Belgrad, Serbia
- 2009 13th International Biennial of Small Graphic Form and Exlibris Ostrów Wielkopolski 2009, Medal, Poland
- 2003 4th International Exhibition Ex Libris ”Man and Fish”, Rijeka, Croatia
- 2001 26. Salgótarjáni Tavasz Tárlat, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma díja.
- 1998 Third Prize, First International Contest Exhibition of Miniature Graphics Ex Libris, Arad, Romania
- 1998 Szép Magyar Könyv verseny díja, Boros Géza: Emlékművek ’56-nak. 1956-os Intézet, 1997, Budapest.
- 1995 First Prize, Concorso Internazionale Ex-libris, Lomazzo, Italy
- 1993 Képző- és Iparművészeti Lektorátus különdíja, Ex-libris 1993, Gyula.
- 1991 Premio Presidente Giuria Prof. Nicola Carlone, “Medicinae Arte nelle Scienze Biomediche” – Concorso Internazionale di Ex Libris, Torino, Italy
- 1988 Szép Magyar Könyv verseny, Képző- és Iparművészeti Lektorátus díja, Nagy Sándor: Versenybringa és társai. Móra Kiadó, 1988, Budapest.
- 1988 XII. Biennial of Ex Libris, Malbork, Medal, Poland.

**Könyvtervek, könyvborítók,
könyvillusztrációk (válogatás)**

- 2016–2021 *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*. Szerk. Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka. Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány. (Borító)
- 2021 Békési László–Izsák Éva–Halász Levente–S. Nagy Katalin *Városképek*. Bp., Szerzői kiadás.
- 2020 *Kultúra, közösség és társadalom. Tanulmányok Tibori Timea tiszteletére*. Szerk. A. Gergely András–Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor et al. Bp. Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Szociológiai Társaság.
- 2019 *Curriculum vitae. T. Kiss Tamás szakmai biográfiája és bibliográfiája*. Bp., Kulturkapu Kft.
- 2019 Nyssönen, Heino: *A demokrácia lebontása Magyarországon*. Bp., Napvilág Kiadó.
- 2019 *Szerb székesegyház a Tabánban. Az eltűnt Rácváros emlékezete*. Kiállítási katalógus. Szerk. Csáki Tamás–Golub Xénia. Bp., Budapesti Történeti Múzeum–Matica Srpska Képtára–Szerb Egyházi Múzeum.
- 2018 *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére*. Szerk. Balázs Eszter–Koltai Gábor–Takács Róbert. Bp., Napvilág Kiadó.
- 2018 *Nagy Imre első kormányának minisztertanácsai jegyzőkönyvei. I. kötet. 1953. július 10. – 1954. január 15.* Szerk. és jegyz. Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos. Bp., Nagy Imre Alapítvány–Magyar Nemzeti Levéltár.
- 1999–2017 Az 1956-os Intézet Évkönyvei
- 2017 Szarka István: *Rebbenések. Válogatott versek*. Bp., Nagy Lajos Kiadó.
- 2016 *Parlamenti választási kampányok Magyarországon*. Szerk.: Feitl István. Bp., Napvilág Kiadó.
- 2016 Györi László: *Fordított pohár*. Bp., Napkút Kiadó.
- 2014 Garai Péter–Molnár Icsu Isván. *Élet. A sír a cím helyes olvasata: a sír után is van élet – fölötte*. Bp., Élőfej Bt.
- 2014 Stein, Benjamin: *A vászon*. Bp., Napvilág Kiadó.
- 2013 Eörsi László: „*Megbombáztuk Kaposvárt*”. Bp., Napvilág Kiadó–1956-os Intézet Alapítvány.
- 2013 T. Kiss Tamás–Tibori Timea: *Kultúrkapuk*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- 2012 Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Bp., L'Harmattan–1956-os Intézet.
- 2011 Sárközy Réka: *Elbeszélte múltjaink: A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. Bp., L'Harmattan–1956-os Intézet.
- 2011 Schiffer Péter: *Elhallgatott beszélgetések*. Bp., Vince Kiadó.
- 2010 Standeisky Éva: *Népruralom ötvenhatban*. Bp., Kalligram–1956-os Intézet.
- 2009 Györi László: *A rabbiánus kecsketartó*. Bp., Orpheus Könyvek. (Borító)
- 2009 *Janzer Frigyes. Sculptor / Szobrász*. Bp., Holnap Kiadó.
- 2009 Molnár Adrienne: *89:56. Ötvenhatosok a rendszerváltásról*. Az Oral History Archívum életútinterjúiból Nagy Piroska 1988–89-es fényképeivel. Bp., 1956-os Intézet.
- 2008 Rainer M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Bp., 1956-os Intézet.
- 2008 *A per. Nagy Imre és társai 1958, 1989*. Szerk. Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin. Bp., 1956-os Intézet–Nagy Imre Alapítvány.
- 2007 *Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban*. Szerk. Gyáni Gábor, Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet–Gondolat Kiadó.
- 2007 *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatának történetéhez 1945–1956*. Vál., szerk. Gecsényi Lajos. Bp., Magyar Országos Levéltár. (Borító)
- 2007 *Szövetség. 249 szobrász*. Szerk. Wehner Tibor. Bp. A Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének Szobrász Szakosztálya.
- 2007–2010 *Felnőttképzés*. A Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet folyóirata.
- 2006 *A magyar üvegművészet. Alkotók, adatok. Hungarian Glass Art. Artists, facts. 1945–2005*. Szerk. Keszthelyi Ferencné, Wehner Tibor. Bp., Képző- és Iparművészeti Lektorátus.
- 2006 Csics Gyula: *Magyar forradalom, 1956, napló*. Bp., 1956-os Intézet.
- 2006 Wehner Tibor: *Wagner Nándor. A filozófus szobrász / The Philosopher sculptor. 1922–1997*. Bp., Holnap Kiadó.
- 2006 *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Kövér György. Bp., Századvég Kiadó. (Borító)

- 2005 Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom.* Bp., 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- 2005 Wehner Tibor: *Melocco Miklós.* Bp., Helikon Kiadó.
- 2004 Germuska Pál: *Indusztia büvöletében.* Bp., 1956-os Intézet.
- 2004 A „Hatvanas évek” emlékezete. *Az Oral History Archívum gyűjteményéből.* Vál. és összeáll. Molnár Adrienne. Bp., 1956-os Intézet.
- 2004 „Hatvanas évek” Magyarországon. *Tanulmányok.* Szerk. Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet.
- 2003 *A vidék forradalma, 1956. I. kötet.* Főszerk. Szakolczai Attila, Á. Varga László. Bp., 1956-os Intézet.
- 2003 Horváth István: *Minden torony érti a messzeséget. Az aforizma felé. Aforizmak.* Székesfehérvár, Vörösmarty Társaság.
- 2003 *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából.* Szerk. Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet.
- 2003 *Lapozgató. A te újságod.* Bp., A Független Pedagógiai Intézet.
- 2001 Adamikné Jászó Anna–Fercsik Erzsébet: *Olvasókönyv.* Bp., Nemzeti Szakképzési Intézet.
- 2001 Szakolczai Attila: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* Bp., 1956-os Intézet.
- 2000 Diósi Pál: *Tarisznyaleltár.* Bp., Fővárosi Pedagógiai Intézet. (Borító)
- 2000 Királyné dr. Kricskovic Emília–Körtésiné Tomcsák P. Mária: *A munka világa.* Bp., Nemzeti Szakképzési Intézet.
- 2000 Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Bp., 1956-os Intézet.
- 2000 Papp Ágnes–Paróczayné Korányi Margit: *Kommunikáció–Tömegkommunikáció–Média-kultúra.* Bp., Nemzeti Szakképzési Intézet.
- 1999 Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. Második kötet 1953–1958.* Bp., 1956-os Intézet.
- 1998 *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* Szerk. Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Bp., 1956-os Intézet.
- 1998 Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957.* Bp., 1956-os Intézet.
- 1998 Székely Balázné: *(R)észképességek.* Bp., XV. ker. pedagógiai Szolgáltató Központ.
- 1997 Garai Péter: *Körül belül.* Bp., Neotipp Nyodaiipari Betéti társaság.
- 1997 Boros Géza: *Emlékművek '56-nak.* Bp., 1956-os Intézet.
- 1996 Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom. 1956–1963.* Bp., 1956-os Intézet.
- 1996 *Vajda Lajos levelei feleségéhez, Vajda Júliához. 1939–1941.* Szerk. Jakovits Vera, Kozák Gyula. Szentendre, Erdész Galéria.
- 1992 Garai Péter: *Agyreszelekek.* Bp., A szerző kiadása.
- 1992 *Ünnepsoroló. Versek, játékok, jó tanácsok ünnepekre.* Összeáll. Granasztói Szilvia–T. Aszódi Éva. Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó. (Illusztráció és borító)
- 1991 Garai Péter: *Ami bennünk marad.* (Illusztráció és borító). Bp., Kossuth Nyomda
- 1990 Dahl, Roald: *Szofi és a HABÓ.* Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó. (Illusztráció és borító)
- 1990 Diósi Pál: *Ez nem kéjútazás. Interjúk a budapesti prostitúcióról.* Bp., Gondolat. (Borító)
- 1990 Hegedűs Géza: *Ágyban szerzett diadal.* Bp., Gondolat. (Borító)
- 1988 Garai Péter: *Az ég a földig ér.* Bp., Kossuth Nyomda.
- 1988 *Halász Judit daloskönyve.* Bp., Zeneműkiadó.
- 1988 Nagy Sándor: *Versenybríngó és társai.* Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó.
- 1988 *Varázstrombita.* Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó.
- 1985 *Művészéletrajzok. Kortárs magyar képzőművészek.* Bp., Képcsarnok Vállalat. (Borító)
- 1985– *Szakképzési Szemle.* A Nemzeti Szakképzési Intézet és a Magyar Szakképzési Társaság negyedévi folyóirata. (Borító)
- 1981 Monspart Éva: *Főzni jó!* Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó.

Bibliográfia

- 2019 Palotai János: *Képmutatás. - képeihez.* <http://szalon.arnolfini.hu/palotai-janos-kepmutatas/>
- 2013 Hann Ferenc: *A Sajna de Mahorkai vacsora.* In *Válogatott művészeti írások és versek.* Szerk. Wehner Tibor. Napkút kiadó, Budapest, 2013. 307-309, 322, 390, 392. o.

- 2010 Filip Gabriella: Más-kép – – kiállítása. Könyvek, könyvjegyek és könyves fegyverek a miskolci II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtárban. *Könyvtári levelezőlap*. 2010. június. http://epa.oszk.hu/00300/00365/00100/pdf/Kll_EPa00365_2010-06_016-018.pdf
- 2010 Dobrik István: „Más-kép” – kiállítása. *Kisgrafika*, 2010/2. <http://www.kisgrafika.hu/ujsag/kisgrafika-2010-2.pdf>
- 2009 S. Nagy Katalin: *Más-kor*. (<http://vimeo.com/user11060091>) Gondolat Kiadó, Budapest, 2009., 282–286.
- 2002 Csongrády Béla: Egyéni világ szigorú koordináták között. *Nógrád Megyei Hírlap*, 2002. okt. 26.
- 2002 Pataki Gábor: – *Városom*. Nógrádi Történeti Múzeum – József Attila Művelődési Központ, Salgótarján. (Katalógus bevezetője)
- 2002 Pataki Gábor: A tér és az idő görbületei. (<http://vimeo.com/user11060091>) *Élet és Irodalom*. 2002. szept. 13.
- 2002 Pataki Gábor: – *Pixeileim. Palócföld*. 2002/6. sz. 673–675.
- 2001 Kákóczki András Levente: Szonettek, Exlibris-ek, Halak, Bogarak Európában. *Új Holnap*, 2001 – Tavasz.
- 2000 Hann Ferenc: – *Részben* című kiállítása. *Miskolci Galéria*, 2000 második félév.
- 1998 Szegő György: Boros Géza: Emlékművek ’56-nak. *Balkon*. 1998/3.
- 1998 Ungváry Rudolf: A cselekvést helyettesítő jelrendszer. (Boros Géza: Emlékművek ’56-nak), *Élet és Irodalom*, 1998. július 24.
- 1997 Sajó Yvette: Intellektuális kaland halakkal. *Képes Anna*, 1997/5.
- 1996 Hann Ferenc: – (Katalógus bevezetője)
- 1996 Király Zoltán: Képmutogatás Szentendrén – – kisgrafikai kiállítása. *Kisgrafika*, 1996/1.
- 1996 Rigó Béla: – grafikai. *Kincskereső*, 1996/4.
- 1996 Szegő György: Feladó: Vajda Lajos, Képiró utca 4., *Kritika*, 1997/4.
- 1995 Soós Imre: – művészete. *Kisgrafika*, 1995/1.
- 1994 Soós Imre: –. *Ex-libris Enciklopédia Bibliographical of the Art of the Contemporary Ex-libris. XV.*, Braga Codex, Portugal, 1994.
- 1992 Luc Van den Briele: Nieuwe namen in de hedendaagse Exlibriskunst. *Graphia*, 1992/112.
- 1990 D. Fehér Zsuzsa: – *kiállítása*. Iskola Galéria. (Katalógus bevezetője)
- 1990 Langmáhr Anikó: Farkasszem! *Csepel*. 1990. február 23.
- 1986 Csorba Mária: Igaz mese – rólunk. *Pesti Műsor*, 1986/48.
- 1985 S. Nagy Katalin: „Bogaraim”. – *grafikai*. Miskolc, 1985 (Katalógus bevezetője)
- 1983 Acsay Judit: Jelbeszéd – – rézkarcai. *Művészet*, 1983/4.
- 1982 S. Nagy Katalin: *Hó-Nap-Tár*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1982.
- 1982 Bakos Katalin: *Mesék történetek. – grafikai 1982. december 9–23*. Budapest, Mednyánszky-terem. (Katalógus bevezetője)
- 1982 Bakos Katalin: – *grafikai*. *Művészet*, 1982/12.
- 1981 S. Nagy Katalin: – *grafikai a Szegedi Ifjúsági Házban*. (Katalógus bevezetője)
- 1981 Tandi Lajos: Mesék sárkányai. *Délmagyarország*, 1981. dec. 16.
- 1979 Székely András: – *grafikai*. *Új Tükör*, 1979. okt. 21.

A bibliográfiát összeállította: Molnár Adrienn

KOLLÁZSOLT LÉT TOLLPIHÉKKEL

[DOI 10.35402/kek.2022.4.3](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.3)

Lévén amúgy is Icsu a képes beszéd művésze, az életmű vagy az aktuális kiállítás (Moha Ház, 2022) még az értetlenkedőnek is vallomásos tud lenni. Képtervező, tipográfus, grafikus, festő, filmbeszélő, illusztrátor, (és tetszés szerint folytatható a sor) – ha megszólal, címet ad, ezzel mindenképp üzen, közvetít, sugall és megnevez. Adott hát a képközlés, melyet itt most szóbeli alkotókedvvel kéne reprodukálni, ami ismerten lehetetlen feladat – még ha leíró szövegtartományokat preklasszikus modulációkkal cizellálnék is. De saját képességem most mellékes, Icsuról van szó, akinek ha szemrevételezzük néhány kiállítás-címét (csak kapkodva: *Megdézsmált szerelem; Halak; Városom; Levelek; Bogaraim; Mesék, történetek tücskökkel, bogarakkal; Kicsinyeim; Pixeleim; Részben; Képmutatás; Itt rajtad kívül senki be nem léphetett volna; Más-kép; Karantén Körök* satöbb.), majdnem magától kínálkozik a portré. Egyszerre óriásnagy és telefonképernyős, beszédesen találékony és aprólékosan foltokra bontó, bibelődő és iramodós, kontemplálódva úszkáló némaság és háborús pusztítás utáni lehangoltság, levéltitkosan személyes és harsogóan nyilvános, zavarodottan moderált és élvetegen játszadozó ugyanakkor. Még könyvcímlap- és burkolótervei is ilyenek, a szabatos szigorúság éppúgy fölfekszik lapjaira, mint a képernyő-rikató egyhangúság, a halmotívumok meg madarak, istennők és romhalmazok kavalkádja. Eszszévilág, versvilág, érzületesztétika hullámszik kezei alatt, párban az együttérezés, a remény, a vágyvalóság és vízió, fenyegetés és kijelentés gesztusaival.

E tematikus barokk a technikai narratívákkal karol össze. Legtöbb képén, grafikai lapján legalább három-négy réteg fekszik fel, néhány nagyobb méretű munkáján a kegyetlen eleganciával formált ürestér-változatok és a sokrétegű életvilág-interpretációk hömpölyögnek egybe vagy úsznak a síkba. Egybe, de keretbe is, vagy azon túl. Nem önti vödörszám a közlést, de a visszafogott diskurzusban is árnyalt szövedékként ott sejlik-rejlik a máskéntgondolás ördögöcskéje, a tengerhullám leple alatti világsötét színes tartománya, a folthatások színskálája melletti érzületesztétika kéretlensége. Például a háborús jelenetek madaracskái, a szótlanságba költöző-menekülő hiányérzet

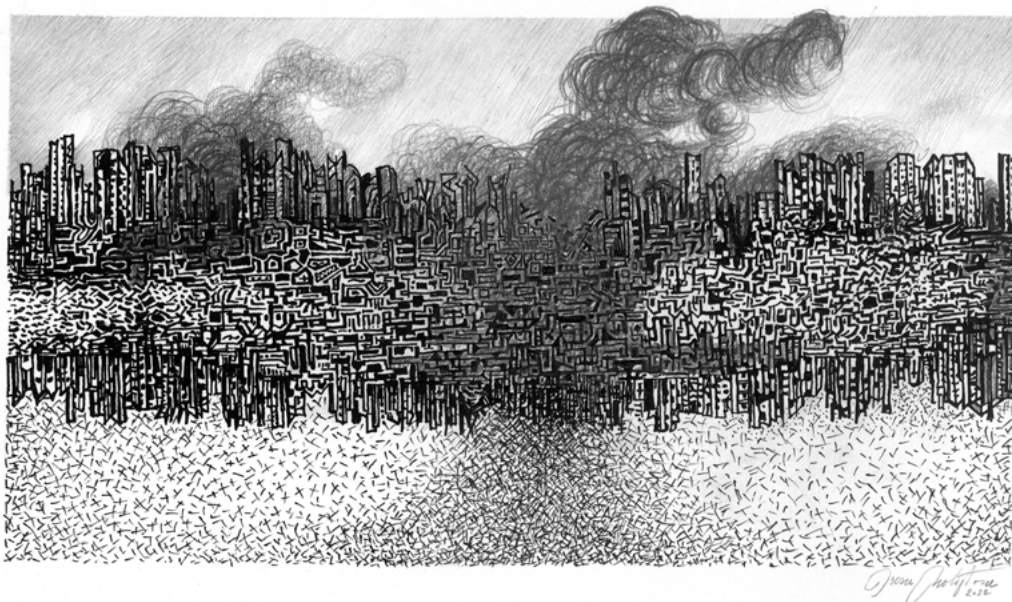
sokkal lázítóbban ellenpontos, mintha hullahegyek dózerolását illusztrálná elbeszélői, fotorealista szótlansággal. Seregnyi munkája újabban nincs is meg a kollázsolási techno-örület pajkossága nélkül, de mikor mindez számítástechnikai brillírozással vedletten már a kihívásokon inneni iróniával találkozok, akkor az aprólékos díszmotívumok szinte kiteszik a látnivalók nagyobb terjedelmét, sőt a semmi-nihil tereinek megnyitása révén mintegy saját kompozícióival (*Halak, Karantén-mesék, Pixeleim* filmek) is szembeszegülő gyakorlatot vállal. Átfest, kitöröl, felnagyít, virazsíroz, archaikus témákat vagy technikákat, motívumokat vagy ideálokat arranzsál olyan mezőbe, melynek határai nemcsak láthatatlanok, de képzeti munkával is csak alig rajtakaphatók.

Ha nem pusztán a körülíró kiállítás-címet, hanem a művek saját hangját keresem, akkor is a mély emberség és latinos illanások egyvelege lep meg. Egy turul-kiterjedésű ragadozó madár a birtokaként megült kalitkában úgy tartja fogva halzsákmányát, mintha klasszikus heraldikai szereplők megtréfált illusztrációja lenne mindez, valami spanyolos eleganciájú színpadképi díszletként. A közlésrétegek olyan sűrű elbeszélésmódjai ezek, mintha képi szabadvers vagy pszichopedagógiai tesztfelvétel szereplői lennének. De így is csupán elsődleges vizuális síkját adják ezek a közlendőnek, maga a képhelyzet a morbiditás egyperces novellája, korunk franciás-olaszos-spanyolos abszurdja mellett az Icsu-humánus egészen őszinte megjelenítésében is iróniába forduló kihívást érvényesít. Pataki Gábor szakszerűen értő soraiban mindezeknek neve is, műfaja is van, magam csak a tétova látogató impressziói közül morzsolgatók itt össze dadogó kecskerímeket. Icsu azonban rajzok, szitanyomatok, litográfiák, állatgövi jegyek posztreneszansz albuma, tónusbeszéd, indulatgrafikai kiáltások, nyelvjátéki narratívák, örömezés-kompozíciók, képből kiúszó figurák posztironikus idősíkjáival, klasszicizáló posztamensek, felnőttmese-majmolások mellett (a legkonvencionálisabb grafikai eszköztárral is briliáns technikával bánva) mesél valminő Icsuizmus jegyében, az átértelmezést is újraértelmezve, légifolyosóból is csempeburkolatot formálva, rokkó szalonból is angyalfutópályát eszkábálva,

a legklasszikusabb boltozatdíszből is halcsontvázat asszociálva. Bogarai, avagy tücsökbogarai is romantikus pamflet-címlapokká, vásári képregénnyé fejlenek, de nem ám a megnevezés jogával kiegészülve, hanem a pajkos kérdezés szertartásával invokálva. Ebben a feszültséget állító szándékú értékke formál, (Roland Barthes kifejezésével) „álcázott determinizmust” valamely performatívan és dekoratívan kimódolt létfilozófiában talán úgy közvetít, hogy a halmotívum kitartó, s a pillekönnyedség megtartó bohémisége a legelemből élménytónus marad. Egyegy vonala úgy él önálló életet, mint mi mindannyian, amikor éppen nem állítmányok vagyunk, hanem megjeleníthető alanyok...

E kollázsolt létben minden, ami kézbe kapható lenne, éppen a fogástól válik légies köddé, vagy éppen önmaga turbulens narrációjába betegszik bele. Icsu motivikája a felelősség is ugyanakkor, képi elemei alatt-mögött-körül szinte sistereg a

felelős figyelmeztetés, a sorsváltozatok érzékelésének áhitata. Ezt is csak sugallja, de nem tukmálja. Légiessége ugyanakkor önkreatív lételem is, a mozgásdinamikai kísérletekbe öntött festéktubus sem lenne közhelyes nála, hisz meg kellene legyen érzékelhető mentális közlés-rétege is. Légyen meseregény vagy politikatörténeti kötetcímlap, térillusztráció vagy reklámgrafikai testcsel, a diszharmoniókból tákolt egyensúlyban is mindig ott van valamelyest a fricska, a „mégsem csak úgy van az!” derűje, a kihívó pajkosság, impertinens élcelődösség, háborgó igazságérzet, de legtöbbször a szánandóság kívülről láthatóságának jegyeivel, a tudomásulvétel kényszerével, a tollpihés kiszolgáltatottság értelmezési önkényével társítottan. Lehet a világ pocsék, de rálátni csakis méltó derűvel érdemes. Talán innen is a neve, ezért a tollhegye, pontocska és eliramodó vonalacska aprólékos jellemrajza a legtöbb művén. Icsu. Ennyi.

Molnár Icsu István *Naplórészlet I.*
Tus, ceruza, 16,5 × 30 cm, 2022

ADALÉKOK A REFORMKORI IRODALMI MEZŐ TÖRTÉNETI GENEZISÉHEZ
A születési arisztokrácia és pénz trónfosztása: A „lexikoni pör” (1830–31)

[DOI 10.35402/kek.2022.4.4](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.4)

Absztrakt

Tanulmányom középpontjában a modern irodalmi mező megteremtésének egy kulcsfontosságú eseménye áll: a „lexikoni-pörként” (1830–31) elhíresült vitasorozat, amely döntő szereppel bírt az egyre inkább „tisza” esztétikai ítéletek mentén szerveződő reformkori irodalmi erőter kialakulásában és intézményesülésében. Az elemzés azokat a – Karády Viktor kifejezésével élve – „tudás társadalmi tőkésítésével” összefüggő stratégiákat helyezi előtérbe, melyek révén a Pest-Budára vándorló előértelmiségi csoportok lassanként elkezdtek megteremteni a főbb irodalmi hivatásokat és intézményeket. A reformkori értelmiség újító-autonóm és konzervatív frakcióinak összecsapásaként értelmezett irodalmi polémia elemzése által megragadhatóvá válik, hogyan jött létre Magyarországon a szimbolikus javaknak egy olyan saját szabályokkal rendelkező lehatárolt piaca, amit *már* mezőnek nevezhetünk.

Abstract

On the Genesis of the Hungarian Literary Field in the Reform Era:

The Dethronement of Aristocracy and Money: The “Lexicon-Suit” (1830–31)

At the center of my study is a key event in the creation of the modern Hungarian literary field: the series of debates known as the “lexicon suite” (1830–31), which played a decisive role in the formation, institutionalization and autonomization of the field of literature in Reform Era Hungary, which gradually started to be organized along “pure” aesthetic judgments. The historical-sociological analysis focuses on the strategies related to the “social capitalization of knowledge”, using the expression of Viktor Karády, through which the groups of pre-intellectuals who migrated to Pest-Buda began to create the main literary professions and institutions. I interpret the polemic surrounding the publication of the “Conversations Lexicon” as a clash between the innovative-autonomous and conservative

factions of the Reform Era intelligentsia in order to grasp sociologically how a demarcated market of symbolic goods, which can already be called a field in the Bourdieusian sense, was created in Hungary.

Keywords: Literary field, Reform Era, romanticism, Bourdieu, Bajza.

Bevezető

A reformkori magyar irodalmi modernizáció kulturális teljesítményeit tárgyaló – főként irodalom- és társadalomtörténeti – korpusz komplexitásának és mélységének fényében szinte megdöbbentő a korszak mellőzöttsége a kultúraszociológia részéről. A primer források, valamint az irodalomtudomány berkein belül fogant metanarratívák bősége mind arról árulkodik, hogy csupán néhány évtized alatt számos olyan folyamat játszódott le, mely a történeti perspektívában szemlélődő (kultúra)sociológus számára a megismerési pozíciójának lényegével összefüggő kérdéseket sorakoztat fel, kiváltképpen a politikai, gazdasági és művészeti erőterek vagy „mezők” differenciálódása szempontjából. Az a korszakra vonatkozó általános megfigyelés például, mely szerint a liberális köznemesesség és progresszív arisztokrácia *politikai* autonómiatörekvései kéz a kézben jártak a nemzetállam *kulturális* legitimációjának kérdésével (Berendt T. 2003, különösen 41-82; Fenyő 1973, 1977; Wessely 2016) kiindulópontul szolgálhat olyan vizsgálódások számára is, amik szociológiai paradigmákon keresztül próbálnak érvényes megállapításokat tenni az irodalmi kánon kialakulásának társadalmi logikájával kapcsolatban. Jelen cikk ambíciója nem több, mint egy „jól konstruált” eseten keresztül illusztrálni a szociológiai nézőpont – ez esetben a bourdieu-i „genetikus” történeti-sociológia (Bourdieu 1993, 2013 [1995]) – érvényességét, elsősorban a konfliktusinterpretációk és a szimbolikus javak elosztásának monopolizálásért folytatott küzdelmek (reményeim szerint) újszerű megvilágítása által.¹

1 Jelen tanulmány egy 2016-ban megjelent konferenciakötetben publikált esszém jelentős átdolgozására épül (Havas 2016, különösen 84-86), annak fölvetéseit igyekszik új kontextusba helyezni. Bizonyos passzusokat – kifejezetten jelen munka utolsó fejezetében – szó szerint vettem át.

A szinte kizárólag egy-egy íróegyéniség levélváltására korlátozódó feudális közéletiségtől, a Petőfi és Arany nevével fémjelzett irodalmi népiességet képviselő generáció fellépéséig tartó reformidőszak során a magyar nyelv fokozatosan vált a társadalom egyre szélesebb rétegeit integráló tényezővé. Bíró Ferenc (idézi Debreceni 2001:513). irodalomtörténész ezt a 18. század végén megjelenő, már nem a rendi tagoltág mentén szerveződő új nemzetfogalom lényegét a következőképp foglalja össze: „A nemzet az egy nyelven beszélők közösségét jelenti és semmi mást, e nemzet minőségét pedig az ezen a nyelven művelt »tudományok« mutatják meg”. Ha azonban a „nyelvében él a nemzet” reformkorban eredeztethető toposzát irodalomszociológiai perspektívába helyezzük, észre kell vennünk egy első látásra paradoxnak ható jelenséget, jelesül, hogy épp a politikai és gazdasági kényszerektől való *viszonylagos* függetlenséggel rendelkező, saját szabályrendszer mentén szerveződő művészeti univerzum létrehozása jelentette a szuverén nemzetállam megteremtésének kulturális alapját. Vagyis, a 19. század első harmadában alakult ki egy olyan politikai-gazdasági intézményrendszertől *elkülönülő*² kulturális szféra, melyet Pierre Bourdieu (1993, 1995) nyomán a „szimbolikus javak piacának” vagy „mezőnek” hívhatunk, és amelynek megteremtésében kulcsfontosságú szereppel bírt a Bajza József, Vörösmarty Mihály és Toldy Ferenc alkotta romantikus „irodalmi triász” munkássága.

Munkám középpontjában ezért a modern irodalmi mező megteremtésének egy kulcsfontosságú, ám viszonylag mellőzött, leginkább irodalomtörténeti kuriózumként szemlélt eseménye áll: a „lexikoni-pörként” (1830–31) elhíresült „tollharc”, mely döntő szereppel bírt a „tisza” esztétikai ítéletek mentén szerveződő irodalmi erőter feltételeinek kialakulásában és intézményesülésében. Ahogyan a későbbiekben főként 2016-ban írt írásom alapján kifejtem, mint cseppben a tenger, a *Conversations-Lexikon* mintájára Wigand Ottó könyvkereskedő gondozásában megjelenő *Közhasznú Esmeretek Tára* (az első magyar nyelvű lexikon) olyan – a húszas évek ideológiai-esztétikai distinkcióiban gyökerező

– addig lappangó konfliktusokat robbantott ki, melyek a „neológus/ortológus” szembenálláson túl az autonóm irodalmi mező megteremtésén fáradozó értelmiségi csoportok számára intézményalapítási és kánonképzési tétellel megragadható győzelemmel végződött – szemben a születési arisztokrácia aspirációival. Fontos azonban megjegyezni, hogy a tanulmányban vizsgált irodalmi polémia egy „Az irodalmi mező genezise és struktúrája (1830–1837)” munkacímre hallgató történeti-szociológiai önálló doktori kutatás részét képezte, melynek kezdőpontja az új romantikus irodalmi generáció első komoly szimbolikus győzelmét jelentő „lexikoni per”, végpontja pedig a Nemzeti Színház³ 1837-es megalapítása volt. Ezért a tanulmányban alkalmazott korszakolás nem kanonikus művekből, vagy egyes műfaji átrendeződésekhez köthető irodalmi korszakolásból indul ki, hanem az irodalmi mező differenciálódásának és ezzel összefüggésben egyre magasabb fokú legitimitásának a történetéből, melyben kulcsfontosságú szerepet játszott az irodalmi triumvirátus tevékenysége a kritika létjogosultságának kivívásától a színházra vonatkozó specializált ítéletek intézményesüléséig (Bajza 1833, 1836, 1900) vagy akár magának az irodalomtudománynak „nemzeti tudományként” történő megalapításáig (Dávidházi 2004).

Az elemzés elméleti-módszertani kereteit meghatározó bourdieu-i fogalmi háló a leíró-pozitivist irodalomtudományos elemzésekhez képest⁴ azokat a stratégiákat helyezi előtérbe, melyek révén megragadhatók a presztízs- és pozíciószerzés, valamint a kulturális hierarchiák kialakulásának társadalmi alapelvei; így azok az újonnan megjelenő töke- és tudástípusok, melyek definíciójáért, elsajátításáért és érvényesítésért a korszakban harcok folytak az irodalmi élet főbb szereplői között. A bourdieu-i művészetszociológia perspektívája által inspirált szemlélet lényege a reformkori irodalmi mezőre vonatkozóan ezért abban áll, hogy az adott társadalmi-történeti viszonyrendszerben értelmezett *partikuláris* diskurzus vizsgálata által megragadja az alapítóatyák által megteremtett, és őket túlélő önálló strukturális genezisének társadalmi logikáját. A mezőelmélet történeti anyagon való működtetése így egyrészt az irodalmi panteon hagiografikus rekonstrukcióját, másrészt a társadalmi-történeti tényezőkre történő redukcionizmust igyekszik

2 Zákány Tóth Péter (2017) például kifejezetten az „elkülönülő” jelzőt használja mikor a 1820-as évek második felének irodalomalapítási törekvéseiről beszél, azonban a bourdieu-i mezőfogalom nem pusztán történeti tényként rögzíti a differenciálódást vagy „elkülönbözést”, de egy komplex fogalmi hálót, mi több módszertant is kínál annak *modellezéséhez*. Az „elkülönülő irodalom” koncepcióról lásd még Hász-Fehér 2000.

3 1837–1840-ig Pesti Magyar Színház, melynek első igazgatója Bajza József. Lásd még Havas 2015.

4 A pozitivist irodalomtörténetírás kritikájáról lásd pl. T. Szabó (2008) írását Korompay (1998) munkája kapcsán.

elkerülni. Munkám egy összességében eddig még szisztematikusan nem alkalmazott történeti-szociológiai nyelvet kínál az egyébként irodalomtudósok által alaposan feldolgozott korszak értelmezéséhez.⁵

A modernizációs folyamatok madártávlatából tekintve a vizsgált korszak abba a „hivatásosodás” (professzionizáció) fogalmával is leírható társadalomtörténeti kontextusba illeszkedik (T. Szabó 2008), mely a művészeti és tudományos tevékenységek specializációjával, azok legitim gyakorlását szabályozó szakértői testületek intézményes megjelenésével jellemezhető. A félperifériás modernizációból fakadó lassú irodalmi paradigmaváltás legfontosabb jellemzői; a szakmai identitások kialakulása, a városok – és kiváltképp Pest Vármegye – egyre szélesedő piacépes közönségének megjelenése, e potenciális fogyasztói piac növekvő gazdasági szankciói (Szajbély 2007), így a városok mint művészeti központok jelentőségének növekedése, az értelmiségi hivatások expanziója (Karády 2012), valamint a szakértők és laikus közönség közti távolság szélesedése és fokozatos intézményesülése (Zákány 2007). Társadalomszerkezeti szempontból a tanulmány főszereplői azok az „előértelmiségi” csoportok, melynek tagjai a társadalmi beágyazottságuk által konvencionálisnak tételezett pályákat hagyták el – ha sokszor átmenetileg is – olyan értelmiségi „hivatások” gyakorlásáért, melyek bizonytalan megélhetést csak egy nagyon szűk rétegnek (pl. akadémiai tisztségviselők, tanárok, szerkesztők, kiadók, kritikusok) biztosíthattak, és amelyek ekkor még nem is voltak igazán a belépést hivatalosan is szabályozó, modern értelemben vett intézménysült értelmiségi szakmák. E csoport társadalmi jellemzőit Karády Viktor (2012:13) a következőképp foglalja össze:

»(...) sajátos világi „tudástókéval” (iskolázottsággal) rendelkeznek, műveltségüket vagy képzettségüket szakmai gyakorlatban tökécsítő réteget alkotnak, társadalmi-gazdasági helyzetüket nem (vagy nem csak) rendi státuszuk határozza meg és a többi rétegnél érthetően erősebben vesznek részt szellemi (pl. irodalmi, művészeti, tudományos) javak termelésében, terjesztésében (pl. fordítások útján) és fogyasztásában egy olyan történelmi helyzetben, amikor még a nyugat- vagy északmagyarországi kisenemesség nem jelentéktelen része [...] is bizonyíthatóan írástudatlan volt.«

5 Lásd pl. Szegedy-Maszák 2007; S. Varga 2005; T. Szabó 2008; Dávidházi 2004; Fenyő 1983; Fried 2007, 2010; Horváth 2007.

Noha a vizsgált korszakban számos, az irodalmi modernizáció szempontjából kulcsfontosságú esemény rögzíthetünk,⁶ a „Lexikoni-per” példáján keresztül elsősorban azokra a szimbolikus és gazdasági konfliktusokra koncentrálok, melyek következményeképp kialakult a szimbolikus javaknak egy olyan saját szabályokkal és specializált tételekkel rendelkező lehatárolt („elkülönülő”) piaca, amit már mezőnek nevezhetünk. Ezzel összefüggésben, a tanulmány végén kísérletet teszek a reformkori irodalmi mező növekvő autonómiafokának megragadására a legfontosabb viták „látens” és „manifeszt” funkcióinak különválasztása (Merton 1957), tehát az egyes viták szituatív tétjei és a mező növekvő legitimitása közti különbségtétel megvonása által. E mező genezise nézőpontjából megvont distinkciót tekintem az irodalomtörténeti és irodalomszociológiai vizsgálatok közötti legfőbb episztemológiai különbségnek.

Az irodalomtörténetírás nagy narratíváitól a „genealogikus” megközelítésekig

Ahhoz, hogy a struktúrák kialakulását hangsúlyozó szociológiai megközelítés létjogosultságát érzékeltessem, a következőkben a korszakra vonatkozó irodalomtudományi értelmezések és a mező-fogalom történeti-szociológiai alkalmazása közti néhány szemléletbeli különbségre és párhuzamokra összpontosítok. Pontosabban a korszakot vizsgáló irodalomtudományi munkákhoz kapcsolódóan csupán néhány kulcsfontosságú fogalmat járok körül (pl. „vindikáció”, „közbenjárói szerep” vagy „hivatásosodás”) annak érdekében, hogy egyrészt érzékeltessem a reformkori irodalmi termelés tétjeinek összefüggéseit a korszak szélesebb társadalmi-kulturális kontextusával, másrészt azért, hogy rávilágítsak a szociológiai konfliktusinterpretáció kölcsönözte új olvasatra a korszakot átható heves vitákat illetően.

A *nemzeti* irodalomtudomány megteremtőjének, Toldy (Schedel) Ferenc pályáivének vizsgálatán

6 Pl. A Marczibányi Intézet pályadíja, mely 1817-től először díjazott szellemi tevékenységet a feudális Magyarországon (Fenyő 1984:47), a Magyar Tudós Társaság 1830-as (gr. Teleki József elnökségétől számított) megalapítása, majd Toldy Ferenc későbbi elnök, kezdeményezésére tagozatokra szerveződése, a Kisfaludy Társaság létrejötte (1836), a szakmai- és irodalmi lapok, a sok esetben deklaráltan női olvasóközönséget megszólító almanachok és divatlapok megjelenése, a kritikus tevékenység legitímációjának kivívása, és mint pénzkereseti forrás (később hivatás) megjelenése stb.

keresztül Dávidházi (2004) szintén egy kulturálista-genealógiai nézőpontból azt vizsgálja, hogyan vált az irodalomtörténet-írás a nemzetközösséget igazoló nagyelbeszélés (*grand récit*) kitüntetett műfajává. Munkájának tárgya – a szerzőt idézve – „egy tudománytípus kialakulása, normává szilárdulása, majd hallgatólagos előfeltevéssé válása és további hagyományozódása” (Dávidházi 2004:45), célja pedig ezzel összefüggésben részben e (nemzet)közösségi igazoló funkció és szaktudományos elvárások erőterében konstituálódó irodalomtörténeti narratíva *demitizálása*. Dávidházi maga által „antropológiai holizmussal” leírt megközelítése annyiban mindenképp rokon a bourdieu-i mezőelemzéssel, hogy az egyes művekre vonatkozó esztétikai tapasztalatokat, valamint az irodalom „tudományos birtokbavételét” is egyaránt a korszak társadalmi és szimbolikus viszonyrendszeribe mélyen beágyazottnak tekinti, ezért a megkülönböztetett figyelmet fordít a normaképző intézmények jelentéskonstruáló szerepének. Dávidházit (2004:44) idézve:

„Kultusz, kritika, és tudomány ugyanakkor nem csupán a már létrejött művek egyéni birtokbavétele és közben alakítja (azaz bizonyos értelemben: *létrehozza*) számunkra az irodalmat, hanem ugyanígy előformálja a keletkező művek erőterét, ezáltal valamilyenre megszabja a létfeltételeket, amelyekkel azoknak számolniuk kell, ha el akarják ismertetni magukat”. (Kiemelés tőlem: H. Á.)

Az irodalmi erőter (mező) koramodern struktúrájának társadalmi geneziséét vizsgáló dolgozatom nézőpontjából ez a meglátás kifejezetten termékenynek bizonyul, mert pontosan a „keletkező művek erőterét” strukturáló és hierarchizáló értékelési sémák kialakulását, intézményesítését, és kisajátítási aktusait elemzi egy esettanulmányként szolgáló irodalmi polémián keresztül. Ahhoz viszont, hogy korszak irodalmi vitáinak és diskurzusainak zavarosából kiemelkedő önállóuló struktúra (mező) milyen esztétikai és morális elvek mentén szerveződik, fontos kiemelni a korszakban domináns *közbenjárói* írói (vagy Dávidházi fogalmát kölcsönözve „paraklétoszi”) szerepfelfogását. A vallási analógiájára képződött romantikus vatesz-költői szerepértelmezés (Dávidházi 2004:29) arra utal, hogy a reformkori magyar író mindenekelőtt a megteremtési kívánt nemzetközösség képviselőjeként és igazolójaként tevékenykedett. A „dicső” múlt idealizálása felé forduló témaválasztásával, a politikai nemzet megalkotásának kollektív ügyét szolgálta: védett, képviselt,

igazolt és persze sok esetben aktívan politizált mint vármegyei tisztségviselő vagy épp mint országgyűlési követ (pl. Kölcsey Ferenc vagy Fáy András).

A műveket (és szerzőiket) hierarchizáló korszakban domináns értékelési sémák elemzéséhez kulcsfontosságú az a közbenjárói szerepfelfogással szervesen összefüggő kettős elvárás hangsúlyozása, mely szerint „a műtől öncélúságot és eszközszerűséget vártak egyaránt, vagyis megkövetelték, hogy elsősorban művészet legyen, de szolgálja a nemzet megteremtésének célját is...” (Dávidházi 2004:37). E „vindikatív” (védő, igazoló) jelzővel is leírt irodalmi paradigma sajátossága úgy is értelmezhető, hogy a kulturális gyakorlatok alárendelődtek a nemzetközösség megteremtésének politikai-közösségi igényének, vagyis „tisztá” érdektelen esztétikáról e korszakban sem beszélhetünk. E kettős elvárás kondicionálta értelmiségi közbenjárói szerep magyarázó erővel bír ugyan a műfaji hierarchiákra vonatkozóan, pl. a korszakban a közös eredetmondára építő eposz műfaji dominanciájára (Imre 2000), vagy akár a nemzeti színjátszás megteremtésének növekvő közösségi igényére – azonban valamelyest alulhangsúlyozza azt a szociológiai indikátorokkal igazolható tény, hogy az irodalom modernizációjával párhuzamosan e kollektív nemzetközösségi céloknak alárendelt irodalom integratív funkcióját épp viszonylagos autonómiájának megteremtése révén tudta hatékonyan betölteni.

T. Szabó Levente (2008) hivatásosodás-történeti vizsgálódásai új megvilágításba helyezik az irodalom- és társadalomtörténet viszonyát. Kötetének alcíme, *Az irodalom társadalomtörténete* is azokra az új értelmezési lehetőségekre utal, melyek kölcsönösen tágíthatják a történetírás e két megközelítésének szemléleti horizontját. Kiindulópontja szerint alapvetően a rendi társadalomból a meritokratikus alapokon szerveződő társadalomba vezető modernizációs folyamat eredményeként a „18–19. században egy olyan komoly strukturális váltás megy végbe az irodalmi (...) kultúrában, amely alapjaiban hangolja át több évszázad bevett irodalmi intézményrendszerét, műfaji berendezkedését, értékrendjét” (T. Szabó 2008:198). E nézőpontból az újonnan megjelenő hivatások történeti vizsgálódása megkülönböztetett fontossággal bír, mert a szakértői legitimációval bíró csoportok intézményesen is differenciálódó, identitásképző mechanizmusaira hívja fel a figyelmet, melynek egyik legfontosabb hozadéka a szakértők és laikusok közti távolság intézményesülése, valamint az irodalom szempontjából a művészi praxis és a művészetről való tudós beszéd kettéválása.

A különböző hivatások, szakértői testületek, szakszervezetek, segélyező és képző intézmények megjelenését és specializációját vizsgáló társadalomtörténetírás nézőpontjából a 19. század első felének irodalmi polémiái is új megvilágításba kerülnek, mert a levelezésekben, majd egyre inkább az irodalomról való legitim beszéd módjában monopolizálása érdekében létrehozott irodalmi lapokban egy-egy meghatározó kérdéssről folytatott viták kimeneteleinek intézményekbeli „kikristályosodását” hangsúlyozza. Mindehhez szemléletes példa a kritika státuszának és társadalmi szerepének változása: míg az 1810-es években koránt sem egyértelmű, hogy írhat-e kritikát olyan, aki nem írt a megbírált alkotáshoz hasonló művet, az 1850-es évekre már „magától értetődő a szépírói és kritikus szerepek szétválása” (T. Szabó 2008:202). A társadalom- és hivatásosodás-történeti elemzések jelentősége az egy-egy nagyhatású művész munkásságához kapcsolódó szövegközpontú (mikro)elemzésekhez képest abban áll, hogy a belépést (és kizárást) formálisan is szakmai kritériumrendszerek mentén szabályozó, már megélhetést és szakmai identitást is biztosító intézmények kontextusában értelmezi, vagyis nézőpontja szerint az esztétikum egy sajátos szabályrendszer szerint működő kulturális piac relációinak kontextusában alakul ki, mely piac egyúttal a kulturális hierarchiák szempontjából kulcsfontosságú beállítódásokat (észlelési, értékelési és cselekvési sémákat) is kondicionálja. A mezőelmélet fogalmi apparátusának segítségével pont ezek a politikai és gazdasági kényszerektől viszonylagosan független „elkülönülő” kulturális piac működési elvei ragadhatók meg, mely az inkább *leíró* társadalomtörténeti megközelítésekhez képest a szociológiai modellalkotás igényével alkotja meg tárgyát, ami jelen vizsgálódást tekintve a modern irodalmi struktúra társadalmi genezise, pontosabban egy esettanulmányon keresztül annak egy kulcsfontosságú eseménye.

Az irodalmi triászhoz köthető polémiák elemzéséhez azért is kínálkozik alkalmas eszközként a *Művészet szabályai*ban (Bourdieu 1995 [2014]) példaértékűen alkalmazott fogalmi apparátus, mert az irodalmi vitákat a legitim művészet definíciójának elsajátításáért és monopolizálásáért vívott harcok színtereként értelmezi. A mező „relatív autonómiája” Bourdieu szerint elsősorban a politikai és gazdasági kényszerektől való viszonylagos függetlenségben érhető tetten, melynek során kialakul egy olyan saját szabályok szerint működő szimbolikus piac, amelyben a főbb szereplők vagy „pozíciók” a javak és presztízs elosztásának alapelveinek

meghatározásáért küzdenek egymással. Ezért bír alapvető fontossággal a mező *autonómiafokának* kérdése, melynek tipikus szociológiai indikátorai a belépés egyre magasabb szintű szabályozása és az esztétikai ítéletek elosztását már testületileg szabályozó intézmények (szaklapok, társaságok, művészeti intézmények) létrejötte és egymáshoz való (hierarchizált) viszonya. A szimbolikus javak fogyasztását meghatározó egyre szélesedő, polgárosodó (elsősorban városi) kereslet növekedésével párhuzamosan két fő hierarchizáló elvet különböztethetünk meg: a piaci hierarchiát („kommersz művészet”) és a szimbolikus hierarchiát, melyet az autonóm művészet ideáltípusa jelöl. Minél autonómabb egy irodalmi mező, annál inkább érvényesül benne az „autonómia” vagy „tisztá művészet” strukturáló elve, *amely csak azt fogadja el értékesnek, amit az művészet termelői annak minősítenek*, e klasszifikációs rend uralásáért azonban harcok folynak a mezőt alkotó különböző pozíciók között. A „mező” mint analitikus eszköz kiválóan működtethető a vizsgált korszakra vonatkozóan, hiszen ekkor a kialakulóban lévő irodalmi „proto-mező” szabályrendszerére – tehát a mezőt szervező hierarchikus viszonyokra – legtudatosabb módon a Bajza József kritikus, költő vezette irodalmi triász reagált és töltött be kulcsfontosságú pozíciókat a vizsgált korszak végére. A stratégiáik társadalmi mozgatórugóit pedig csak akkor érthetjük meg, ha a mező szerkezetéből, a struktúra genealógiájából indulunk ki.

Az irodalmi korszakváltás néhány sajátossága és a stratégiák tere

„A Hobbesiusi bellum omnium in omnest most igen lehet a magyar literatúrára alkalmaztatni, mert most minden író (Pesten legalább) valamely felekezetnek párthíve.”

A pártokra szakadt irodalmi életről az akkor még európai körüton lévő Toldynak tudósító Bajza harci retorikája nem pusztán a 25 éves költő-publicista romantikus túlzása, de annak a folyamatnak a lelkes felismerése,⁸ amelyet Kerényi „a magyar literatúra első deklarált vezérváltásának” nevez, utalva Kazinczy és Kisfaludy 1828-as találkozására

7 Bajza József levele Toldy Ferencnek: 1830. ápr. 9., lásd még Oltványi 1969:492; Szalai 1981:33.

8 „A kiadó örömmel s valódi gyönyörűséggel látja azt, hogy a magyar írók pártokra, felekezetekre kezdenek szakadni” (Bajzát idézi Toldy 1863:162).

(Kerényi 2003:469).⁹ Az irodalmi marsallbot békés átadását, a generációváltás kontinuitását, szervezősége hangúlyozó irodalomtörténeti koncepciókkal szemben a kultuszképzés tudatos megkonstruálását előtérbe helyező irodalomtörténeti kritikák (lásd pl. Szilágyi 2007, 2010; T. Erdélyi 1996, 2010, továbbá Bodrogi 2017:194) mégsem leplezik le teljesen a korszakváltó generáció stratégiáinak társadalmi beágyazottságát, mert nem az alapítóatyákat túlélő struktúra (mező) megteremtésének miszsiójából indulnak ki. Szilágyi például megjegyzi, hogy a Kerényi által vezérváltásnak hívott jelenség „csak hatástörténetileg nyerte el ezt a pozíciót, és ebben az értelemben is csupán Toldy Ferenc koncepciójában” (2007:24); T. Erdélyi (1996:646) pedig a Pyrker-per rendkívül gazdag forrásanyagra támaszkodó elemzésében az irodalmi „koncepciók perék” célját, az informális hálózati koalíciókban megvalósuló, önérdektől vezérelt hatalomkoncentrációban azonosítja. Jóllehet a hagiografikus irodalomtörténetírással szakító, a triász tevékenységét „varázstalanító” megállapítások igaznak is bizonyulnak az irodalmi múlt stratégiai megkonstruálására vonatkozóan,¹⁰ az 1820-as években egyre intenzívebben Pesten koncentrálódó irodalmi élet kulcspozícióit megszerző triász tudatosan szervezett kooperációjának köszönhetően alakult ki először az a szelekciós logika, amely modern irodalmi mező működésmódját is jellemzi.

A feudális nacionalizmus Kazinczyhoz köthető klasszicista irodalomeszményét felváltó romantikus-polgári nacionalizmus Kisfaludy Károly pesti Aurora-köréhez tartozó fiatal irodalmi generációból nőtt ki (Fried 2010; Horváth 2007), melynek vezéralakjai Toldy Ferenc, Bajza József és Vörösmarty Mihály voltak. Az intézményesülés útján lévő kulturális erőter kulcspozícióit elfoglaló főurakkal (pl. gr. Teleki József, gr. Dessewffy József, Döbrentei Gábor) ellentétben, a kör tagjait Pestre emigrált, elszegényedett kismesek (Bajza, Vörösmarty), vagy asszimiláns, elmagyarosodó tisztségviselők leszármazottai alkották, mint például „a nemzeti irodalomtörténetírás atyja”, az orvosi diplomával is rendelkező Toldy (Schedel)

9 A találkoztót egyértelműen a generációváltás kontextusába helyező Szilágyi (2007, 2010) festmény Orlai Petrich Soma műve, mely nem épp metaforikus tartalma miatt a korszakot feldolgozó irodalomtörténetész, Fenyő István (1983) monográfiájának címlapján is szerepel.

10 Toldy valóban Kazinczy munkásságából vezeti le az „új irodalom” létrejöttét és Kazinczy-Kisfaludy korának hívja a korszakot, felemelve ezzel a negyvenévesen elhunyt romantikus alapítóatyát Kisfaludyt.

Ferenc vagy Zádor (Stettner) György, akik a származásuknál fogva konvencionális vármegyei, katonai és/vagy közigazgatási pályáikat hagyták el olyan irodalmi posztok megszerzéséért, melyek egy részét a korszakban épp maguk teremtetek meg.¹¹ Bajzáék irodalmi autonómiáért vívott harcainak társadalmi logikája elsősorban annak a mobilizációs stratégiának kontextusában értelmezhető, melyet Karády egy 2002-es írásában a „tudás társadalmi tőkésítéseként” ír le, mely a *nemesi előjogokkal szemben* definiált szakmai tőke egyre meghatározóbb emancipációs erejére utal. Ez az „irodalom reszpublikájáért” (Fenyő 1977) folytatott küzdelmekben a rendi hierarchiában alárendelt szerepet betöltő, jellemzően magas kulturális (iskolázottsági) tőkével rendelkező, a kulturális élet porondjára az 1820-as évek során fellépő (elő)értelmiségi generáció aspirációiban jelenik meg, akik – a társadalmi hierarchizálódás félfudális logikájával szemben – maguk igyekeznek megalkotni a „művészet szabályait”, vagyis esztétikai és normatív klaszifikációs sémák olyan rendszerét, mely szabályozza a mezőbe történő belépést, kijelöli a mező határait, a „kommersz” és „magas” művészet közti különbségtételt, és ami a korszakban kiemelt jelentőséggel bír, a „nemzeti irodalom” legitimnek tekintett kifejezőeszközeit és műfaji eszköztárát. A szimbolikus csaták legfontosabb színterei már nem a levelezések lesznek, hanem a hosszabb-rövidebb ideig működő irodalmi/kritikai lapok, tudós társaságok (Akadémia, Kisfaludy Társaság stb.), melyek szankcióikkal és elismerésükkel formálják a művek és műfajok közti hierarchiát, formálják az egyre szélesedő közönség várakozási horizontját és kondicionálják az esztétikai ítéletek meghozásához szükséges beállítódásokat.

A félfudális irodalmi mező strukturális váza az 1820-as évek második felében

Az értelmiséget, de még kiadókat is¹² szekértáborokra osztó ortológus-neológus megosztottság szülte konfrontációk „sűrű története” fontos láttelelet adja a korszak politikai törekvéseit meghatározó reformideológiáknak is. Úgy is fogalmazhatnánk,

11 Az irodalmi lapok szerkesztése mellett (*Aurora, Koszoriú, Kritikai Lapok, Figyelmező, Athenaeum*) a Kisfaludy Társaság alapítása válik a triász irodalomeszményének kanonizálása szempontjából megkerülhetetlen intézménnyé.

12 A neológus-ortológus ellentétről a *Közhasznú Esmeretek Tárának* első kötetének előszavában maga a kiadó, Wigand is nyilatkozik.

hogy a magyar nyelv legitim használatáról szóló viták logikája¹³ strukturálisan homológ a rendi ketreket fokozatosan szétfeszítő előértelmiségi csoportok hatalmi törekvéseivel. A már irodalmi lapok hasábjain¹⁴ (és nem *kizárólag* magánlevelezésekben) folytatott polémiák alapján legalább öt frakciót különböztethetünk meg az 1820-as évek második felében. E kategorizálás érvényessége kapcsán azonban fontos megjegyezni, hogy nem egy statikus pillanatkép kontúrajait igyekszik felvázolni, nem is az irodalomtudomány retrospektív ítélete alapján kikristályosult egy-egy meghatározó szerzőhöz köthető „irodalomalapítási modell” (Imre 2000) lehatárolását tűzi ki célul, hanem az 1820-as évek során a lapokban is intézményesülő főbb irodalmi pozíciók struktúráját próbálja megragadni a korszakban, mely által jobban érthető válik a zárófejezetben tárgyalt polémia jelentősége.

A jellemzően századforduló előtt született nemesi konzervativizmust képviselő ortológusok (pl. Döbrentei Gábor, Kisfaludy Sándor, Thaisz András, Czinke Ferenc), a nyelvújítók nézőpontjából egyfajta feudális privilégiumokra épülő nemzeteszményt testesítettek meg, melyet jól példáz az „a nemesség költője”, az idősebb Kisfaludy, aki nemzetet elsősorban a nemességgel azonosította. Kazinczy mint irodalmi korszakot („Kazinczy-kor”) jelölő pozíció, és mint követőkkel bíró irodalmi autoritás is külön „tábornak” (táborvezetőnek) tekinthető,¹⁵ aki jó viszonyt ápolt a rendi ellenzékiesség mérsékelt konzervatív frakciójával is, pl. gr. Dessewffy Józseffel.¹⁶ Az egyértelműen neológus, de az ortológia nézőpontját sem teljesen elvető „szinkretista” (Fried 2014:4) irodalomeszményt képviselő Kazinczy, Kisfaludy Károly körének irodalmi túlhatalmát az *Aurora*

13 Például a kritika mint önálló műfaj jogának kivívása az *Élet és Literatura* hasábjain, mely először intézményesítette a „profi és nem profi” olvasó közti különbségtételt (Zákány 2007:167).

14 Pl. *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841), *Hébe* (1822–26), *Aurora* (1822–37), *Aspásia* (1824), *Felsőmagyarországi Minerva* (1825–36), *Élet és Literatura* (1826–27), *Muzárium* (1829–33).

15 Fried lényegretörő megállapítását idézve: „a Kazinczy-kor története úgy is leírható volna, mint a (...) szembefordulások, viták, vádak, ellenvélemények sűrű megnyilatkozásának története” (2014:6).

16 A Dessewffy képviselte rendi nacionalizmust jól illusztrálja, hogy a cenzúrát nem eltörölni akarta, hanem királyi jogkör helyett nemesi-rendi jogkörre akarta változtatni (Sötér 1965). Az általa alapított *Felsőmagyarországi Minerva* elsősorban a vagyonos nemesség és arisztokrácia lapja volt (lásd pl. Sötér 1965).

ellen-almanachjának, a *Hébe* (1822–26) támogatóival próbálta elérni.¹⁷ A fiatal romantikus generációval (kiváltképp Toldyval) folytatott kiterjedt levelezésekben rendszerint, „tekintetes úrnak”, „kegyes mesternek” szólított széphalmi írófejedelem pesti triászának működése (Horvát István, Vitkovics Mihály, Szemere Pál) pedig már az 1810-es években átmenetet képzett a „vidéki nemesi kúriákban létrehozott irodalom (pl. gr. Teleki) és az *Aurora* körül kialakult *minden vonatkozásban városi*,¹⁸ polgári irodalom között” (Sötér 1965:268; lásd még Fenyő 1955). Külön irodalmi pártot formál továbbá a romantikus triásszal fémjelzett progresszív fiatal neológus¹⁹ generáció, melyet egyre inkább középbirtokos reformértelmiség liberális frakciója (pl. Fáy András),²⁰ és (már az 1830-as években) a főúri rend legprogresszívabb személye, gr. Széchenyi is támogattott. A negyedik csoporthoz tartoznak a szinte kivétel nélkül ügyvédi (közigazgatási, jurátusi) pályát elhagyó harmadvonalas ifjú neológusok, akiktől Bajzáék fenti köre is elhatárolódott a Kazinczy által is lenézett erőltetett nyelvújítás miatt.²¹ (Ezt jól példázza Szentmiklóssy Alajos *Kisfaludy Károlynak* c. epigrammájából a szemléltetés kedvéért kiragadott részlet az *Aspasia* első [és utolsó] 1824-es számában: „Fagykérgöknek le kell pattannia / Fennlángzatú bájömlendezésedre”). Az ehhez hasonló („fennlángzatú bájömlendezés”) nyelvfurakításokat Bajzáék azért is kritizálták, mert felületet adtak a nemesi nacionalizmust képviselő Döbrentei vezetete ortológusok támadásaihoz (Badics 1901). Jelen kategorizáció szerint megkülönböztetett ötödik pozíció a Szemere alapította és Kölcsey által (társ)

17 Már Kisfaludy Károllyal folytatott levelezésből kiderül, hogy kölcsönösen tudatában voltak annak, hogy két almanachot nem tud eltartani a korabeli irodalmi piac. Kazinczynak címzett egyik levelében pl. Kisfaludy egyenesen kijelentette, hogy, idézem: „valakinek győznie kell”.

18 Kiemelés a szerzőtől: H. Á.

19 A romantikus triász mellett a Fenyéri néven publikáló Stettner (Zádor György) és Helmezy Mihály tartoznak ide, ez utóbbi később a Széchenyi liberális reformeszméit hirdető *Jelenkor* (1832–48) szerkesztője lesz.

20 Fáy a pozsonyi országgyűlésen maga népszerűsíti és adja el az *Aurora* épp megjelenő számát.

21 Kazinczy Guzmics Izidornak így ír az Aspasia túlzásairól (Gulyás 1860:60) „Ezeket az én barátimat az Oláh ízlés lepte meg; nem gondolnak vele, ha az a' csecsebecse üvegyöngy és üvegláris is, minden becs nélkül, csak csillogjon, s halmozva légyen, mint az oláhföld lányainak melyeiken (...) a' veres és kék pamut virág. Nem értik mennyivel ékesít inkább a' kevés, de gondos, mint a' szükségtelen sok.”

szerkesztett *Élet és Literatura* (később *Muzárion*) folyóirat, mely a kritika műfajának emancipációját készítette elő egyfajta korabeli „avantgárd” szellemiséggel bíró kritikai-esztétikai folyóiratként. Kölcsey maga pedig (Kisfaludy Károly és Vörösmarty mellett) a klasszicizmusból a romantikába átmenet egyik legfontosabb szereplője (Imre 2000), és a kritika műfajának pionírja. A lapokhoz köthető irodalmi pozíciókkal kapcsolatban fontos még megjegyezni az értelmiségi hivatások konjunkturájával összefüggő epigonjelenséget: a főként Kazinczy és Kisfaludy Károly stílusának alkalmi utánzásait a *Felsőmagyarországi Minervában* publikáló alkotókat²² az *Aurora* már „elvszerűen” kirekeszti (Sötér 1965), ami jól láttatja, hogy az irodalmi lapok tere írói generációkhoz köthető esztétikai pozíciókat és diszpozíciókat képezett le.

A Kisfaludy Károly által leghitelesebb módon színjátékokban képviselt romantikus liberalizmus (pl. *Kérők*), a klasszicizmust (hexameteres forma) a romantikával (nemzeti tematika, elégikus tónus) ötvöző Vörösmarty (epikus) lírája (*Zalán, Cserhalom*), Kisfaludy Sándor nemesi nacionalizmusa (*Himfy*), és Kazinczy klasszicizmusa (epigrammák, ódák) által jellemezhető pozíciók strukturalta tér jelölte ki a fő igazodási pontokat azok számára, akik nevet és státuszt akartak birtokolni e születőben lévő kulturális erőterben. Az 1820-as évek derekán Pest-Budára emigrált elszegényedő kis- és középbirtokos nemesség tipikus (jogi, papi, katonai) mobilitási csatornáit elhagyó, századforduló környékén született generáción belül is kialakul egy szakmai vagy „mezőspecifikus” legitimáció alapján definiált törésvonal, mely az irodalmi lapok szintjén a *Minerva*, *Aspasia*, *Hébe* és az *Élet és Literatura* (később *Muzárion*), valamint az *Aurora* közötti viszonyban is intézményesült. Az első három lapban ugyanis jobbára az Aurorából kiszorult alkalmi írók és „magyaromán” érzelmektől fűtött, az irodalmat „nemesi passiózásnak” (Fenyő 1984) tekintő szerzők cikkeiket publikálták. A reformkorban létrejövő irodalmi lapok közötti különbségeket tehát elsősorban 1) a lapok főszerkesztőinek egy-egy irányzat, vagy műfajhoz köthető irodalomszervező ambíciói, 2) ezen más-más profilt képező lapok szerzőgárdája, 3) valamint a nyelvújításhoz való viszony alakította. A fejezet elején szereplő idézet („A Hobbesiusi bellum omnium in omnem most igen lehet a magyar literatúrára alkalmaztatni, mert most minden író [Pesten legalább] valamely felekezethöz pártíve”) egyrészt az irodalmi modernizáció

22 Pl. Guzmics Izidor vagy Bárány Ágoston.

lényegi részének tekinthető differenciálódásra utal, másrészt a hobbes-i allegória kiválóan megragadja e differenciálódás vagy elkülönöződés alapvetően konfliktusos természetét. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalmi mező autonómiája konfliktusok által, konfliktusok révén realizálódik, s ezt a tudást, mely szerint „progresszió” és „konfrontáció” rokon fogalmak, Bajza már irodalomalapítói törekvéseinek lényegi részévé tette, melyet számos, például Toldyval folytatott levelezés és cikk is alátámaszt: „(...) már most ki kell tűznünk a zászlót, s világosan klubot formálnunk” (Szalai 1981:10),²³ vagy akár a következő, „neutralitást” nyíltan bíráló „tipikus” bajzai passzusok „oppositio által jutott a világ a legszebb igazságok ismeretére” (Sötér 1965:531; Szalai 1981:46), „ki hallgat, vagy neutralitás leple alá vonul, midőn közügy forog kérdésben, többnyire állnok célokat forral” (Szalai 1981:11).²⁴ Fontos adalék még, hogy társadalmi pozíciókhoz köthető tudatos stratégiákról van szó, melyet jól láttat Bajza és Toldy levelezése, valamint a romantikus triász irodalomalapító munkássága, melyet Bajza mintegy „háborús stratégaként” koordinál.

A nemesi előjogok trónfosztása: a *Conversations-lexikon* per

„Bajza a literatúrában az, ami gróf Széchenyi a politikai pályán”²⁵

Az irodalmi modernitás autonóm strukturái felé történő elmozdulás szempontjából azonban a nemesi rangok szerint szerveződő hierchiával leszámolás deklarált igénye válik először igazán jelentőssé, ami az előértelmiségi csoportok közötti „dilettáns-szakmai”, valamint „hazafias-művészi, illetve „érzelmes-tudományos” oppozíciók által megragadható törésvonalat is magába foglalta. Annak meghatározása, kik tekinthetők az irodalmi élet legitim szereplőinek, vagyis az irodalmi mező határainak megszabása – Bourdieu kifejezésével élve a „mezőhatárok kodifikálása” – a gyakorlatban először a főúri réteg száműzését jelentette az irodalomból. A megteremtésre váró „in statu nascendi”

23 Bajza József Toldy Ferencnek, Pest 1830 március 1.

24 Az eredetit lásd: Bajza József 1830 „Figyelmeztetés pesti Könyvtáros Wígand Otto Tudományi s Mesterségi Közönséges Tárára” *Felsőmagyarországi Minerva*.

25 Idézi Tóth 1965:531. Jelen fejezet korábbi munkám alfejezetét közli kisebb módosításokkal (Havas 2016:84-86).

művészeti autonómia mint kultur- és irodalompolitikai projekt tehát elsősorban egy olyan viszonylagos függetlenséggel bíró erőter létrehozását jelentette, mely bizonyos értelemben a társadalmi mező hierarchizálódási elvének inverze volt, de semmiképp sem reprodukálta a reformkori félféudális társadalom strukturális-hatalmi rendjét.

Szilárd, magyar ajkú városi polgárság híján a kulturális termelést még nem a pénz és „tisztá művészet” alapellentéte strukturálta, mint a 19. századi Nyugat-Európában (Bourdieu 1993), hanem a szellemi élet kulcspozícióit betöltő főnemesi rendek²⁶ klasszicizáló irodalomeszménye és a nincstelen értelmiségi csoportok demokratikus művészeszménye közt feszülő osztály- és értékellentét. Ezt, a korszak társadalmi rendjébe kódolt két fő „nemzeti habitus” pattanásig feszült konfliktusát jelenítette meg²⁷ először az 1830-ban kirobbanó Conversations-Lexikoni perként ismert vitasorozat, melyet *Irodalomtörténetében* Toldy Ferenc (1973:75) még a nyelvújítási harcoknál is nagyobb hatásúnak minősített (!) – igaz, ugyanitt csak néhány oldalban értekezik róla. Maga a „pör” kb. tíz kritikából és „ellenkritikából” (vagy „igazításból” és „visszaigazításból”) állt (Toldy 1861:6), a továbbiakban azonban Bajza legfontosabb írásaira koncentrálok, mellőzve a vitasorozat holdudvarában zajló kisebb vitákat és/vagy a lexikoni-pörhöz kapcsolódó levélváltásokat (lásd Szalai 1981:7-127).

A *Közhasznú Esmeretek Tárának* (Conversations Lexikon) célja a nem szakértői közönség számára egy előfizetés útján elérhető lexikon létrehozása volt, melyhez a „bujkáló szerkesztő” (Badics 1901), Döbrentei Gábor közreműködésével toborozták a többnyire ortológusokat felvonultató, a kiadó, Wigand Ottó bevezetője szerint az ügy érdekében „egymással szövetségre lépő” szerzőket.²⁸ A lexikon megjelenítése egybeesett a triász hatalmi pozícióinak megszilárdulásával: a lírában

Vörösmarty és Bajza, a színpadi művekben Kisfaludy bírt elismeréssel, és a haladó szellemű irodalmi lapok szerkesztőinek (pl. Szemere Pál és Kölcsey) támogatását is élvezték még ekkor. Az 1820-as évek végére a közigazgatási (kényszer)pálya és az irodalmi hivatás közt ingadozó Vörösmarty és Bajza is ekkor köteleződnek el végleg az irodalmi hivatás mellett író-szerkesztőként, tehát a kismemesi születésük számukra konvencionálisan létrehozott legitim pályáivét cserélték fel azért, hogy rendszeresen, szakértői módon delegált irodalmi posztok és funkciók birtokában vágjanak bele „az irodalom reszpublikájának” megalakításába, melyhez először a nem képességüknél és tehetségüknél fogva kiérdemelt főnemesi származású irodalmárokkal szálltak szembe, akik forrásaik és kapcsolati tőkájuk folytán túlhatalommal bírtak irodalmi kérdések eldöntésében. A zászlóvivő – s hírhedten konfliktuózus – Bajza számára örökségének rendezése után mint „műbölcselő” is egyre nagyobb presztízzsel bír *Az epigramma teóriája* (1828) című elméleti munka publikálását követően. A lexikoni-perben tudatosan háttérben lévő Toldy akadémiai titoknoki pozíciójáért pedig ekkor már közvetve Bajza és Kisfaludy Károly „lobbiznak” Széchenyinél, aki fokozatosan elpártol a főurakkal jó viszonyt ápoló Döbrenteitől. Ezekből a jól biztosított hadállásokból nyílt a várva várt lehetőség a főúri dilettánsok „déliabós nemesi nacionalizmusának” (Oltványi 1955:229) és szakmai hiányosságaiknak számonkérésére. Ilyen „objektív” kritikák voltak a „fonák plánum, fél-szeg tudomány, gondatlan munka, inkonzekvenciák, grammatikai és stilisztikai tudatlanság, visszás logika” (Bajza 1830; Szalai 1981:12),²⁹ melyeket elsősorban Wigand Ottó könyvkiadó, az irodalmi reakciót képviselő „bujkáló szerkesztő” Döbrentei Gábor, majd az őt védő főúr, gróf Dessewffy József ellenében fogalmaztak meg.

Az irodalmi, politikai és közéletet tudatos stratégiát követve táborokra osztó Bajza vezette fiatal értelmiségi generáció első lépésben a születési előjogok trónfosztását vitte véghez a hatalmi mezőt szervező főbb opposíciók (nemes/értelmiségi, ortodox/újító, feudális/meritokratikus) irodalmi erőterben való tudatos megjelenítése által. Az alábbi idézetek kiválóan illusztrálják mind a „stratégiai pártosodást”, mind a polgári-meritokratikus irodalomeszményért síkra szálló Bajza irodalompolitikai stratégiáját, s ezzel összefüggésben a születési

26 Számos példa közül néhány: gróf Teleki MTA-alapító, gróf Dessewffy befolyása és az általa alapított irodalmi lap, valamint feudális mecénatúra gyakorlata, mely során a főurak vagy pozícióba juttattak írókat (pl. Döbrenteit), vagy anyagilag támogattak művészeti vállalkozásokat, pl. az első közhírházak alapítását.

27 „A főrendek politikai (...) reakciója által gyúanyaggal saturált légkör csak a szikrát várta” (Toldy 1873:75).

28 A 34 szerző közül 5 főúr (gr. Majláth János, gr. Dessewffy József, gr. Teleki József, br. Mednyánszky Alajos, br. Wesselényi Miklós), a többi 24 szerző pedig olyan előértelmiségi egzisztenciák, akik tudástökéjük (és nem nemesi rangjuk) folytán töltötték be értelmiségi pozíciókat.

29 A fejezetben szereplő Bajza idézetek a következő forrásokból származnak: Oltványi 1969; Szalai 1981; Lukácsy 1957.

arisztokrácia irodalmi ügyekben való befolyásának konfrontatív, radikális megkérdőjelezését:

„A legbecesebb címekkel ragyogó férfi lehet a legsilányabb, legízletlenebb író” (Bajza 1830; Szalai 1981:13)

„De ha [Dessewffy] oly valamit követend el velem, ami grófi neveléssel öszve nem fér, köteles leszek én neki azt eltűrni, s csak azért leszek-e köteles, mivel ő *méltóságos gróf*” (Bajza levele Kazinczy Ferenchez, Pest július 8. 1830, kiemelés az eredetiben)

„Igenis, drága Döbrentei Úr, mi pártot formálunk! Mi bátran és tartalék nélkül felszólalunk mindég, valahányszor írói lelketlenséget és gyávaságot látunk; mi csípkedjük, sujtjuk és zúzzuk a félszagséget; mi nem engedjük meg, hogy az Úr és hasonló kontárkodjanak, hogy silány mázolásaikkal visszatérítsék a magyar literatúrát azon szép haladásból, melyet az Dayka, Virág Benedek, Kazinczy, Berzsényi, a két Kisfaludy, Kölcsey és Vörösmarty műveik által néhány évtized óta teszen (...) Berzsényit, Kisfaludy Károlyt, Kölcseyt és Vörösmartyt, mi rádísputáljuk a közönségre, hogy ezen négy, vagy a Kegyed szava szerint egy-két ember felett semmi sincs az egész magyar literatúrában” (Bajza 1830, lásd Szalai 1981:42-43).

A reformkori nyilvánosság – 1821 és 1848 között 38 (!) hosszabb-rövidebb életű periodikát azonosíthatunk (Szabó 1998) – hatékony stratégiai eszközként szolgált az irodalom polgári paradigmaváltást programszerűen hirdető Bajzáék számára. Kisfaludy már a kulturális vállalkozó polgári habitusával gondolja az *Aurorát* (Szajbély 2007; Bodrogi 2017, 2021), mikor nem fogad el főúri támogatást gr. Festetics részéről, egyúttal a feudális műpártolással szemben definiálja a vállalkozását, ezenkívül irodalomtörténetünkben ő az első, aki művészeti vállalkozásaiból önfenntartó, bár szerény egzisztenciára tesz szert Pest-Budán. A lexikon szakmaiságát támadó tollcsaták hozadéka az *irodalmi mezőbe történő belépési küszöb magasabb szintre emelése* és az irodalmi erőter harcmezőként való tételezése volt, melyet Bourdieu az „anómia intézményesítésének” nevez. A korszakban ez a szimbolikus szankciók uralkodó rendi osztályhoz és az Akadémiához köthető elosztási módjának radikális

dekonstruálását jelentette. A *Művészet szabályaiban* Bourdieu (2013:246) által leírtak találóan foglalják össze e szimbolikus csaták logikáját az irodalmi autonómia („irodalmi respublica”) megteremtésének szempontjából is:

„Az irodalmi (stb.) rivalizálások egyik központi tétje az irodalmi legitimitás monopóliuma, vagyis többek között annak monopóliuma, hogy joggal mondhatta valaki magáról, hogy ő joggal mondhatja magát írónak (stb.), sőt hogy ő mondhatta meg, ki író, és hogy kinek van joga megmondani, ki író; vagy ha úgy tetszik, a termelők és termelők elismerési jogának monopóliuma”.

A francia irodalmi mező genezise kapcsán Bourdieu által kifejtett fenti dinamizmus érhető tetten a lexikoni perben, melyet a kezdeményező Bajza mintegy *casus belliként* használt fel, mikor a lexikon védelmére kelőket támadja egy ellentétes hierarchizálódási elv megalkotása és érvényesítése érdekében. Elégedetten konstatálja Toldynak, hogy az olvasók, valamint az írók között is „igen kevés a neutrális, többnyire lexikon mellett vagy ellen vannak” (Szücsi 1914:115); tudatában volt továbbá a per szűkebb témájánál túlmutató jelentőségével is: „Conversations lexikoni pörnek végképp elhatározó befolyása lesz a magyar literatúrára” (Bajza 1830). A normaszegő aktusok záróakkordjaként az irodalomtörténetben először, a kismemesi származású értelmiségi Bajza, az Akadémia titoknokaként fő irodalmi autoritásként funkcionáló Döbrenteit védő Dessewffy gróf ellen támad,³⁰ és vív győztes tollcsatát már az általa alapított *Kritikai Lapok* első számának hasábjain. Az irodalmi mező új *szerveződési elvének*, vagyis a *meritokratikus, szakmai legitimáción* alapuló irodalmi presztízsszerzésnek lényegét a következő, Bajzától származó idézet kitűnően illusztrálja:

„Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindeniknek, egyenként és együtt, értem; de értem viszont azt is, s

30 A naplóját egyébként latinul író Dessewffy alapította a *Felső Magyar Országai Minerva* c. irodalmi lapot, mely „a hazai művelődés elavult és színvonalatlan törekvéseit” (Fenyő 1979a:337) gyűjtötte össze, tehát megtestesítette azt a politikai-kulturális ideológiát, mely ellen Bajza köre a „perék” során szembeszállt.

igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelékek, csak a polgári kör [sic!] határáig nyúlnak, s ott, hol az írói respublica kezdődik, hol a tudományok országába léptünk, hol a társalkodási konvencióknak vége, ezek is megszakadtak. *Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget*” (Bajza 1830; lásd még Szalai 1981:100-121, kiemelés tőlem: H. Á.).

Bajza támadása az irodalmat már fő hivatásként üző magas kulturális tőkével és polgári habitussal bíró értelmiségi, és a műkedvelő, az irodalmat passzióként tekintő, későn elmagyarosodó dilettáns főúri osztály közti ellentét irodalmi mezőben történő megjelenésének értelmezhető.³¹ A lexikoni-pör tehát a „szakmaiság”/„dilettáns” oppozíció alapján hierarchizált kulturális tér polarizálódásához járult hozzá az irodalmi mező genezisének e kritikus szakaszában, mely épp a sajátos szakmai legitimáción alapuló hatalmi logikája folytán már nem tűrte meg azokat, akik a társadalmi mezőben (még) érvényes rendi hierarchia alapján próbáltak presztízst szerezni a kulturális életben. A viszonylagos autonómiával bíró mező kialakulása azt jelenti, hogy a modernizáció során a kultúra és tudomány területein kialakulnak a politikai és gazdasági kényszerektől független, saját szabályokkal bíró alrendszerek. Ezért bír a lexikoni-per egy a kultúrtörténeti kuriózumnál sokkal nagyobb jelentőséggel a kulturális mezők kialakulását elemző genealógiai nézőpontból. Bourdieu (2013:5) autonóm irodalmi mező kialakulásával kapcsolatos megfigyelése a magyar kontextusban is érvényes: „[a] táborok kialakulása, a mező új nomoszájának bevezetése, a kulturális autonómia együtt járt az uralkodó osztály nem értelmiségi, vagy félművelt frakciójával való szakítással” (Bourdieu 2013:5). Végeredményben, a szakértelem elsajátításán alapuló hierarchizálódási alapelv két ellentétes pozíció *intézményesüléséhez* vezetett: a polémia után, mikor Döbrentei Gábor az Akadémia (Magyar Tudós Társaság) első titoknokaként és Várszínház egyedüli igazgatójaként pályája csúcán volt, az irodalmi mezőben elismertséggel már nemigen bírt a Lexikon kiadása kapcsán esett

31 A politikai mezővel való kapcsolódásokra utal, hogy Bajza Toldyval engedélyt kér a *Magyar Kurir* c. politikai lap alapítására, melyet a cenzúra megtagad tőlük, illetve a *Kritikai Lapok* 1831-es alapításakor Széchenyi is *Jelenkor* néven liberális eszméket terjesztő lapot indít, mely közel állt az Aurora-körhöz (Kisfaludy Károly, Helmecey, Bajza, Csathó stb.).

szimbolikus sérelmei miatt. Helyét az Akadémia titkáráként 1835-től a romantikus triász irodalomtörténész tagja, Toldy Ferenc foglalja el, aki Kisfaludy Károly életrajzának (Toldy 1832), valamint Kazinczy eredeti munkáinak kiadásával megkezdi a triász irodalomtörténeti narratívájának kanonizálását, mely egyúttal a múlt és kulturális emlékezet megkonstruálásának monopóliumát jelentette. Bajza pedig a Döbrenteitől már elpártoló Széchenyi maga vezeti be a Nemzeti Kaszinóba, az elitek Bécs által is a magyarság központjának tekintett finoman hierarchizált szervezetébe, mely még mágnásokat, „iparbárokát” sem fogadott a tagjai közé, ha azt a (nem csak főúri) tagok szavazati alapján jóvá nem hagyták.³²

Konklúzió

Jelen írás egy kísérletként tekinthető a bourdieui szociológiai nyelv alkalmazhatóságára vonatkozóan, amely meglátásom szerint elsősorban a konfliktus-interpretációk szempontjából képes új perspektívába helyezni a rendkívül gazdag forrásanyagot megmozgató, részben a dolgozatban is hivatkozott irodalomtörténeti munkákat. Ahogy a cím is sejteti, az írás nem több mint „adalék” egy ma még a kultúraszociológia horizontján kívül eső korszak vonatkozásában, szűkebben vett tárgya pedig az irodalmi mező kialakulásának „előtörténete” egy korábban már részlegesen feldolgozott (Havas 2016:84-86), ám jelen tanulmány keretei közt jelentős mértékben újrakontextualizált és kibővített esettanulmányra támaszkodva. A „lexikoni-per” s annak a dolgozatban bemutatott különböző kontextusai a rendies irodalmi struktúrákból való modernizációs átmenet dinamikáját kívánta érzékelteni, melynek társadalmi mozgatórugóját a magas kulturális tőkével rendelkező értelmiségi csoportok mobilizációs és „tudástőkésítő” stratégiáiban igyekeztem megragadni.

A mező genealógiájának perspektívájából a „látens” és „manifeszt” funkciók közti Mertonhoz (1957) fűződő különbségtétel további analitikus lehetőségekkel kecsegtet, hiszen a mező „beérésében” vagy megszilárdulásában kulcsfontosságú szereppel bíró polémiák mindig egy konkrét esemény kapcsán

32 Kossuth jelentkezését maga Széchenyi utasította vissza 1826-ban, mert a felvételét kérő jelölt „intranziens” (hajthatatlan) magatartása okán tartott Bécs retortióitól, mely politikai provokációnak tekinthette volna a felvételt.

robbantak ki („manifeszt funkció”), azonban az irodalmi mező önállóságának kivívása szempontjából („látens funkció”) is meghatározó szereppel bírtak. Így a reformkori irodalmi mező genezise szempontjából az itt bemutatott „lexikoni peren túl” a *Kritikai Lapok* irodalmi csörtéi (Gyapay 2012), a Pyrker-per és az Aurora-per (Fenyő 1979b; T. Erdélyi 1996), az MTA 1833–34-es nagydíj átadásához kapcsolódó vitái, valamint Bajza színikritikai polémiái (Kerényi 2003) a mező differenciálódásának és növekvő

autonómiájának fontos eseményeként válnak értelmezhetővé (lásd 1. táblázat). A magát szigorúan „adalekként” aposztrofáló tanulmány célkitűzéseire hasonlóan a cikk végén közölt táblázat így egyértelműen „torzó”, melynek célja csupán egy lehetséges elemzési stratégia illusztrálása, továbbá egy kultúrtörténetileg potenciális, jelentős vizsgálódás vázának felvillantása elsősorban olyan társadalom- és kultúratudós kollégák figyelmébe ajánlva, akik képesek a primer forrásokat kellő alázattal és szívóssággal kezelni.

1. Táblázat: Konfliktusok tétje az irodalmi mező autonómiája szempontjából: „látens” és „manifeszt” funkciók

Polémiák	ÉV	Manifeszt funkció	Látens funkció	Fő opposíció	Kimenetel
1. Conversations-lexikoni per	1830	Nemzetet lejárató szakmai dilettantizmus	Nemesi előjog és ortodoxia trónfosztása	Ortodox-újító; feudális közéletiség – liberális közéletiség	Dessewffy és Döbrentei hatalmának megrendülése
2. Kritikai lapok I.	1831	Kritika jogának kivívása szakmai bírálatok révén	Irodalmi mező polarizálása, „pártosodás”	Klasszicizáló ortodoxia – triász eredetiség-eszménye	<i>Sas</i> ellenlap létrehozása, a mező polarizálódásának intézményesülése
3. Pyrker-per (KL, I-II.)	1831–33	Fordítás hiányossága, nemzeti-etlenség, német nyelvű irodalom háttérbe szorítása	Kazinczy trónfosztása, idegen nyelvű irodalom kirekesztése	Polgári nemzetnyelvi egysége – hazafiatlan dilettantizmus	Írói táborok K. védelmére (Eötvös, Szemere, Rummy), polarizálás felgyorsul
4. Aurora-per (KL, 5.)	1834	Aurora alamanch kiadási jogának megállapítása	Szellemi termék mint tulajdonjog kodifikálása	Szellemi termék kisajátítása – szellemi termék szerzői tulajdon	Irodalmi mező autonómiájának növelése
5. MTA nagydíj (KL, VI.)	1833–34	Akadémiai esztétikai ítéleteket meghatározó elvek tisztázása	Akadémiai esztétikai ítéleteket meghatározó elvek tisztázása	Statisztikai „érv” – kritikai érv; műértő VS dilettáns	Vörösmarty kanonizációja, hierarchizálódási elv akadémiai expanziója
6. Bajza színikritikai polémiái	1836	Teóriátlan kritikák bírálat	Irodalmi mező nomoszának expanziója	Alaptalan méltatás, szidalom VS megalapozott ítélet	Irodalmi mező nomoszának expanziója a színházi mezőben

Felhasznált szakirodalom

- Badics Ferenc 1901 *Bajza József. Bajza József összegyűjtött munkái I* (Harmadik, bővített kiadás.) Franklin-társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Bajza József (1981 [1830]) Bajza levele Toldy Ferencnek. In: Szalai Anna szerk. *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Bajza József 1831 Vezérszó a Kritikai Lapokhoz. *Kritikai Lapok* 1831/I. (Második kiadás.) Pest, 1–11.
- Bajza József 1833 A románköltésről. *Kritikai Lapok* 1833/III. Budapest.
- Bajza József 1836 Dramaturgiai és logikai leccék. *Kritikai Lapok* 1836/7. Pest, 33–146.
- Bajza József 1900 Dramaturgiai és logikai leccék magyar színbírálók számára. *Összegyűjtött munkái*. V. köt. Bp.
- Berendt T. Iván 2003 *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*. University of California Press, Berkeley.
- Bodrogi Ferenc Máté 2015 Az Aurora. Hazai almanach mint (zseb)könyvtárgy (A tematikától függetlenül kontextusokról). *Alföld* (68) 2:67–85.
- Bodrogi Ferenc Máté 2017 Bajza József és az Aurora pénze... Aurora-Kör témájának forráskritikai lehetőségeihez: A bor és a kör. *Irodalomtörténeti Közlemények* (121) 2:163–200.
- Bodrogi, Ferenc Máté 2021 Bajza József és az Aurora pénze: (az Aurora-pör „hatalom-gazdasági” olvasata és a bajzai lélek). *Studia Litteraria* 60. 3/4:71–98.
- Bourdieu, Pierre 1993 *The field of cultural production*. Columbia University Press, New York.
- Bourdieu, Pierre 1995 *The Rules of Art: The Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford, Stanford University Press. [Magyarul: Bourdieu, Pierre 2013 *A művészet szabályai: az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Budapest, 368.]
- Dávidházi Péter 2004 *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai Kiadó – Universitas, Budapest.
- Debreczeni Attila 2001 Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények* (105) 5/6:513–553.
- Fenyő István 1955 *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*. Akadémiai, Budapest.
- Fenyő István 1973 *Nemzet, nép, irodalom: Tanulmányok a magyar reformkor irodalmáról*. Magvető, Budapest.
- Fenyő István 1977 A Kritikai Lapok harca az irodalom reszpublikájáért. *Irodalomtörténeti Közlemények* (81) 2:133–150.
- Fenyő István 1979a A Felső Magyar Országai Minerva (1825–1836). In Szabolcsi Miklós – Vásárhelyi Miklós szerk. *A Magyar sajtó története*. Akadémiai, Budapest, 330–337.
- Fenyő István 1979b Az első füzet. A Pyrker- és a Conversations-lexikoni pör. In Szabolcsi Miklós – Vásárhelyi Miklós szerk. *A Magyar sajtó története*. Budapest, Akadémiai.
- Fenyő István 1983 *Haza s emberség: A magyar irodalom 1815–1830*. Gondolat, Budapest.
- Fried István 1991 A magyar színházi mozgalom kezdetei kelet-közép-európai kontextusban. *Színháztudományi Szemle* 28:39–43.
- Fried István 2010 Kisfaludy Károly „irodalompolitika”-ja. *Magyar irodalom (történet). Fejezetek a magyar irodalmi modernség történetéből*. Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 26.
- Fried István 2014 Kazinczy Ferenc (ön)kanonizálásának esélyei. Vita, kisajátítás, ellenkezés Kazinczy életének végső fázisában. *Irodalomtörténet* (95) 1:2–19.
- Gulyás Elek 1860 Kazinczy Ferenc és Guzmics Izidor közti levelezés, 1822-től 1831-ig. Gulyás Elek: Esztergom. Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/17121860i-34B1B/guzmics-izidor-es-kazinczy-ferenc-kozti-levelezes-1822-tol-1831-ig-kozli-gulyas-elek-n-8-r-282-l-esztergom-1860-ny-horak-egyed-150-37A5/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfUGV0cm1rXzIiXX0sICJxdWVyeSI6ICJtYWd5YXIgXHUwMGVkc1M0DBmM2sgXHUwMGU5bGV0ZSJ9> (Letöltés: 25.08.2022.)
- Gyapay László 2012 A kritikai lapok programcikkeinek keletkezéséről. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XVII., Fasc. 1.* 65–73.
- Havas Ádám 2015 A Thália Társaság társadalmi beágyazottsága. *Színháztudományi Szemle*, 43. Online: <https://oszi.hu/hu/havas-adam-thalia-tarsasag-tagjainak-tarsadalmi-beagyazottsaga> (Letöltés: 31.08.2022.)

- Havas Ádám 2016 Az irodalmi mező szerkezete az 1830-as évek egy „pörének” tükrében. In Koncz István – Szova Ilona szerk. *XII. PEME PhD Konferencia*. PEME, Budapest, 78-87.
- Hász-Fehér Katalin 2000 *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Horváth János 2007 Kisfaludy Károly és íróbarátai. Irodalomtörténeti munkái, III., szerk. Korompay H. János – Korompay Klára. Osiris, Budapest, 790.
- Imre László 2000 A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái. *Studia Litteraria* XXXVIII. 7-22.
- Karády Viktor 2012 *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon*. Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont, Budapest.
- Kerényi Ferenc 2003 Bajza József és a magyar színházat romantikus stílusfordulata. *Irodalomtörténet* (84) 4:529-538.
- Korompay H. János 1998 *A 'jellemzetes' irodalom jegyében – Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Universitas, Budapest.
- Lukácsy Sándor szerk. 1954 *Bajza József: Válogatott cikkek és tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Merton, Robert K. 1957 Latent and Manifest Functions. In *Social Theory and Social Structure*. Free Press, Glencoe (IL), 60-69.
- Oltványi Ambrus 1955 Bajza József: Válogatott cikkek és tanulmányok. *Irodalomtörténet* (43) 2:229-231.
- Oltványi Ambrus szerk. 1969 Bajza József – Toldy Ferenc levelezése, s. a. r. Oltványi Ambrus. Akadémiai, Budapest.
- S. Varga Pál 2005 *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Sötér István 1965 *A magyar irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Katalin Viola 1998 A reformkori irodalmi lapok címadási szokásairól. *Névtani Értesítő*, 20:82-93.
- Szalai Anna 1981 *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták (1830–1847)*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Szajbély Mihály 2007 Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban. 1821: Megjelenik Kisfaludy Károly Aurora című évkönyvének első kötete. In Szegedy-Maszák Mihály szerk. *A magyar irodalom története II. 1800–1919-ig*. Gondolat, Budapest, 73-90.
- Szilágyi Márton 2017 Ősszeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv. *Hid*, 11:53-65.
- Szilágyi Márton 2010 Toldy mint középpont (Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről). In Hites Sándor – Török Zsuzsa szerk. *Építész a köfőjtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*. Reciti, Budapest, 270-277.
- Szücsi József 1914 *Bajza József*. MTA, Budapest.
- Szegedy-Maszák Mihály 2007 *A magyar irodalom története II. 1800–1919-ig*. Gondolat, Budapest.
- T. Erdélyi Ilona 1996 Egy kései kiengesztelés története (Néhány megjegyzés a Pyrkér-pör kapcsán). *Irodalomtörténeti Közlemények* (100) 5/6:630-648.
- T. Szabó Levente 2008 *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. KOMP-Press, Kolozsvár.
- Toldy Ferenc 1836 Az 1833-ki nagyjutalom felosztása. *Kritikai Lapok* 6. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 152-174. Online: <http://real-j.mtak.hu> › MTA_KritikaiLapokBajza_6
- Toldy Ferenc szerk. 1861 *Bajza összegyűjtött munkái. Második bővített kiadás*. Landerer és Heckenast, Pest.
- Toldy Ferenc 1863 *Bajza összegyűjtött munkái. Második bővített kiadás. Negyedik kötet*. Heckenast, Budapest.
- Toldy Ferenc 1972 *A magyar nemzeti irodalom története. Második kötet*. Athenaeum, Budapest.
- Tóth Dezső 1965 A tanulmányíró és a Kritikai Lapok szerkesztője In Sötér István szerk. *A magyar irodalom története III. (A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig.)* Akadémiai, Budapest. Online: <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/03/310.html> (letöltés: 2021.június21)
- Wessely Anna 2016 The Story of the Hungarian Term for 'Art'. Paper presented in Session 1 of the 34th Congress of the International Committee of the History of Art, Beijing, September 15-19. Interneten: https://www.academia.edu/38492267/The_Story_of_the_Hungarian_Term_for_Art_ (Online: 31.18.2022.)
- Zákány Tóth Péter 2007 Elkülönülő irodalmunk kezdetei. 1826 Megjelenik az Élet és Literatúra. In Szegedy-Maszák Mihály szerk. *A magyar irodalom története II. Gondolat, Budapest, 163-168.*

REFLEXÍV MODERNITÁS EGY BIOGRÁFIAI ÉLETÚT-REKONSTRUKCIÓBAN³³

[DOI 10.35402/kek.2022.4.5](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.5)

Absztrakt

A romániai rendszerváltás (1990) után szocializálódott parasztgazda életútjában a nem létező parasztpolgár örökségét hordozza. Az elmaradt polgárosodás megjelenítőjeként, a szabadpiaci körülmények és a modernizáció kihívásai közepette az egyéni önértelmezés bizonytalanságaival él együtt. Megfosztva az új rendszer ígéreteinek vonzásától, másként gyarmatosított életvilág a sajátja. Reflexív modernitása a még pontszerűen létező premodern életformákban gyökerezik, de a kockázati társadalom szereplőjeként a központi redistribúciós gyakorlatok követője és egyben foglya.

Abstract

The peasant farmer who was socialized after the regime change in Romania (1990) carries the legacy of the non-existent peasant citizen in the course of his life. As a representative of failed urbanization, he lives with the uncertainties of individual self-interpretation amidst the challenges of free market conditions and modernization. Deprived of the attraction of the new system's promises, his own world is a differently colonized world. His reflexive modernity is rooted in the still existing premodern forms of life, but as an actor in the risk society he is a follower and at the same time a prisoner of central redistribution practices.

Út-e az út, mely nincsen

A huszonöt-nyvenöt éves korcsoport élettörténeteinek feldolgozása közben részben Ulrich Beck (2003) elméletéhez fordulok, aki kockázati társadalomként írja le a jelen valóságát. Természetesen

Beck elmélete nem csak ezt a korcsoportot érinti, de életkoruknál fogva, életutakban őket kíséri legmeghatározóbban. A posztmodern társadalom cselekvésterületeit úgy mutatja, ahol általánosan kockázatnak van kitéve – társadalmi helyzettől, státustól függetlenül – mindenki. Az egyes csoportok közötti eltérések az alacsonyabb életszínvonalon, életstílusban élők rovására hangsúlyozódnak, a kockázati egyenlőtlenségek individuális szinten maximalizálódnak. A társadalom hálózatos szerkezetében a kockázatok nem ott keletkeznek és termelődnek, ahol legnagyobb a fenyegető hatásuk. Az oksági kapcsolatok érvényesülése miatt a periférián individualizálódó egyén kitettsége fokozottabb: elegendő információ és tudás híján kénytelen állást foglalni, dönteni és ez általános bizonytalansághoz vezet, ami a nem tudásból fakadóan, folyamatosan mélyül (Losonczi 2010), feszültséget teremt.

Az intézményes keretek fellazulásával párhuzamosan Beck szintén az egyén önállóságára, döntéseinek bizonytalanságára gondol, amelyet másként érzékelnek a fejlett demokráciában élők, és másként azok, akik keresik az utat az ún. új világban, a megváltozott társadalmi és gazdasági feltételek között. Keverednek a hagyományos és premodern életvezetési elvek, gyakran kiszámíthatatlanok a megvalósítás peremfeltételei, az egyéni döntések kimenetelei.

Immár többedik (összehasonlító) élettörténeti elemzésem engem is erről győz meg, mert a rendszerváltás hozta új korszak egyik meghatározó eleme a régi sémákból, forгатókönyvekből adódik, de ebből kevés az, ami biztonságosan használható az egyéni életutakban. Helyettük az egyéni önértelmezés „rizikója” maradt a maga felelősségével és veszélyeivel telített lehetőségeiben. A siker² az egyén képességeivel válik realizálhatóvá, az egyéniség formáló tényezőjévé, azaz a társadalmi identitás helyébe a személyes identitás és ennek keresése kerül

1 Esettanulmányomban a „*Parszttalanodás egy székel faluban*” című PhD kutatásom egyik szereplőjének életvezetését elemzem. Munkámmal három korcsoportba sorolt egyének életútjaiban vizsgálom a folyamatot, melyről e folyóirat hasábjain korábban öt írásban tartam föl sajátos részleteket. Itt a legfiatalabbakat (25-45 év) képviselő férfi életeményeit értelmezem.

2 A siker komplex fogalmának értelmezésére ebben az írásban nincs lehetőségem, de a prioritását hangsúlyoznom kell, mert M. életvezetésében részben visszaköszön ősei becsvágya, azonban sikerül meghaladnia a régi szellemi/kulturális beidegződéseket. Új gondolatok, új ötletek gyors kiötlője és megvalósítója. Kezdeményező készségével, az anyagi javakon túl tekintélyt, befolyást, népszerűséget szerez, termékenyek puha hálózati kapcsolatai.

középpontba (Taylor 1994). A vizsgált életútmodellben a tradicionális minták torzulva, reflexív módon jelenik meg, bárha részei az életvilágnak, melyben egyre meghatározóbbak a jelen idegen, nem organikus, lehetőségei, gyakorlatai. Ezek szelektív elegyítése M. erőssége, aki helyzetfüggően modern vagy hagyományos tudásokat alkalmazva gazdálkodik.

„(...) nekem honnan szakadt ez az ág, ezt nem tudom”

A premodern kor embere, interjúalanyom nagyszülei világos mintákat, tagolt formákat láttak maguk előtt, melyben az értékek következetesek, folyamatosak és előzetesen adottak voltak. Identitásuk ezekkel összhangban állt. A társadalmi rend létezése szintén adott volt, ami számukra az erkölcsös cselekedeteknek teret és időt biztosított, ahol és amikor jellemük és személyiségük fejlődhetett, kibontakozhatott. Székelyföldön történelmileg sajátos (szub)kulturális jellemzők között ezek a kontextusok változóak voltak. M. mindkét oldalról ismerte nagyszüleit, kisgyerekként ők vigyáztak rá nyaranta, így változó mintákat látott maga előtt.³ Apai nagyapja iparos, kőműves ember volt, kevés földet tulajdonolt („... valami 3 hektárt”), anyai nagyapja télen erdei munkás, nyáron „kényszerből gazdálkodó”, 12 hektár földön, de nem szerette a mezei munkát. A nagyszülők, hagyományos társadalmi világában, önmagukat a „szociális világ szerves részeként” (Brown 1987) értelmezték.

Édesapja és édesanyja, a szocializmus nagyüzemében, Gyergyószentmiklóson öntödei munkások voltak. A kor sajátos munkaverenyében, mint a modern társadalom egyénei, romantikus énként, csúcsművekre⁴ törekedtek. A mindennapi gyári életen túl, kényszerűségből dolgoztak a tsz-ben. Nem azonosak önmagukkal, pozitivista álcákban, elidegenült szerepekben, cselekménytípusokban élték életüket.⁵ Életvitelükben, a modern társadalmi

3 Lásd az 1. sz. mellékletet.

4 Az üzem olyannyira elismert modellezője volt, hogy alkalmanként még a jelenben is bedolgozik a hajdani gyár utódjának.

5 „Há’ egyszerűen vót egy olyan... én úgy éreztem akkor, egy olyan félelem is volt végül benne, ugye a kommunizmusba hogy vót az a... (megszakad) Azért az emberek féltek, nem annyira volt nyílt, szabad világ, mint most napjainkba. Akkor nem mertünk ennyire nyíltan beszélgetni bárhol, mint, mint most”. „...ő dógózott be az öntödének, még amíg...

életnek megfelelően, szétválik a magán a nyilvánostól. Azonban az utóbbiban is megmarad az etikai önreflexió, azaz a magánéleti erkölcsöknek vagy erkölcstelenségeknek közük van a nyilvános szerepekben végzett cselekedeteikhez.⁶ M. narratívájában megjelenítésük töredékes, károsodásaikkal, lehetőségeiknek behatárolódásával találkozunk,⁷ azonban gyerekek életét még a jelenben is sikerül támogatniuk. A szocialista éra ipari társadalmát felváltotta a rendszerváltás utáni vállalkozói-szolgáltatói társadalom, amelyben hangsúlyosabban érvényesülnek az egyéni

viszlag dógózik. Karcsit most akkó megkeresték má két éve, hát szinte minden hónapba három-négy munkát hoz. Na most is csinál egy modellt, egy ilyen kerti széknak, alumíniumból öntik, s annak, annak csinálta meg a... most például a modelljét s egy kuplázst s sok magasnyomású pompát csinált a múltkor fából”. „...édespám, ő gyári munkás vót, édesanyám ő egy ideig a... úgynevezett kollektívába dolgozott és emlékszek gyerekkoromban, hogy jártunk pityókát szedni a... segíteni neki a mezőre répát szedni, cukorrépát szedni – akkor még volt cukorrépa, volt még takarmányrépa az állatoknak – azt kapálni, szedni. Lent nyüni is jártunk, arra is emlékszek, még a lent – konkrétan emlékszek – a mostani I. bácsi tanyája ahol van, attól lefelé ott a Maros s az közti részen, ott, ott nyüttük a lent. Még emlékszek lent hordani is voltam, keresztapám, ő ilyen fuvaros volt a kollektívába – ugye akkor nem traktorral fuvaroztak, hanem lovakkal – és a lent onnan fenn, úgymond Románból hozták ide a lentelepre s még én is voltam vele így, hát nem segíteni, hanem hátra, hátramosztítani a...” (nevet); „Hát nem, mert utána még kellett dolgozzanak. Édesanyám volt a FL-nél, utána dógózott az iskolába, volt takarítónő az iskolába... Édesanyám már nyugdíjas, édesapám már nyugdíjas. Aztán hogy hazakerültem, édesapám aztán ugye idejött, segített nekem s akkor én ángázáltam a farmhoz, hozzám s ő innen két éve ment nyugdíjba tölem. Tehát rendes nyugdíjba”.

6 A kollektíva felbomlásakor hiába biztatja édesapját, hogy állatokat hozzanak el ők is a tsz-ből. Erkölcsi és törvényességi okokra hivatkozva, nem élnek a helyzet kínálta lehetőséggel. „(...) mentek hozták a teheneket, hozták a szénát, lovakot, számlolták fel a farmokat. S mondtam édesapámnak, hogy »jöjjön édesapám, mi is menjünk, há’ hozzunk haza egy-két tehen, há’ né a szomszéd, a másik, a harmadik, hozzák«. „Nem fiam, nekünk nem kell. Há’ mondom há’ jöjjön, hát nekem kéne, én, én rendezem”. „Nem – azt mondja – fiam, én járok a gyárba, nekem az jó, én nem, nem hozunk el”.

7 A rendszerváltás után, a szocialista modern ipari társadalom megbomlásával mindkét szülő alulfoglalkoztatottá válik. Munkanélküliek, részmunkaidőben dolgozva vagy alkalmi munkákból élnek, nem hagyják el Gyergyóremetét. Idő teltével édesapját M. alkalmazza saját cégénél, ahonnan nyugdíjba tud menni. Édesanyja iskolai takarítónői állásból jut nyugdíjhoz.

képességek és kompetenciák, nagyobbak a mobilitás esélyei. Új hálózatokra, kooperációkra, tevékenységekre kényszeríti, motiválja a társadalmi szereplőket – így M-et is – a formálódó demokratikus-kapitalista berendezkedés. Változnak a gyakorlataik: differenciálódnak a technikáik, a családok szerepe fokozatosan háttérbe szorul, a jövedelemszerzés több forrásúvá alakul, a tömegkommunikáció hatására csökken a lokalitás ereje. Megváltoznak a határok, a korábban távolságtartó csoportok kezdenek keveredni (Kovács 2012).

M. szülei posztmodernbe hajló életeseményeinek folyamata kapcsán egyszerre gondolhatunk Weber (1987) „a varázstól való megfosztásról”, varázstalanításról, racionalizálódásról, Lyotard (1993) a tudás értelemvesztéséről, Habermas (1990) az „életvilág gyarmatosításáról” készült elméleteire. Az emberi létezésnek a paraszti világ szociálisan stabil jelentése az ő dimenzióikban meghalt valóságosnak, lehetségesnek lenni. Interjúalanyom narratívájában minden természetes, nem célja és nem jellemzi elégedetlenség vagy felháborodás, hanem a különböző nehézségek megjelenítésében, a civil narratív diskurzusok által visszaadott értelemadó funkció révén megkérdőjelezi, túl is lép a „szakértők” helyzetmeghatározói monopóliumán (Brown 1987). Diskurzusában birtokba veszi és segít kitölteni, összerakni a szétcsúszott világok közbülső részeit a magánszféra és a nyilvánosság között. Gazdálkodásában is érvényesíti a szubjektív látásmódot, amit a magánszférába száműzött, azaz visszautasítja az „élet értelmetlenségének” érvényességét.⁸ Alkalmazza és fontosnak tartja, hogy a változásokról kritikai önreflexióval

8 „A farm, az akkor lesz igazi farm, tehát állat szempontjából – az lehet húsmarha, lehet tej, lehet juh – amikor az utolsó tejelő tehenet, ami az utolsó, ott születik nálad, tehát, hogy aztot te nevelted fel, te válogattad ki. A juhnál úgyszintén (...) me' vannak a különböző tulajdonságai az állatoknak is: könnyen jár, könnyen fejt, könnyen ellő, könnyen állapodó, na. Tehát ezek mind fontosak. Én se adom a legjobbat, én se adom a legkövérebbet, én se adom a legszebbet, vagyis a legjobb tulajdonsággal rendelkezőt, amit már vissza tudok vezetni, mer' ugye kell vezetni, vannak ilyen 'register'-ek minden állatnak, tehát, borjúnak, tehát van egy fejlec, amit vezetisz, hogy ki az apja, ki az anyja. Én fülszám szerint a százötvenből száznegyvenötnek a fülszámát fejből mondom, hogy mik, melyik fülszámú. Tehát a gazda az állatot azt kell minden nap, minden nap kell látogassa legalább egyszer. Nem, aki az alkalmazott, hanem a gazda. A gazda. Kell, kell, kell legyen egy személyes kapcsolat, ő, ő kell érezze azt, hogy te szereted, s napirenden kell látni. Ez benne van az állatjóléti szabályzatban is”.

nyilatkozzon. Mindez az identitási válságérzet ellen hat, önmagának igyekszik értelmezhetővé tenni a politikai-gazdasági környezetét, a demokratikus kultúrát és erkölcsileg differenciáltabb elveket próbál életvitelében érvényesíteni.⁹

„Ott má' nekünk tanítottak informatikát... nem is ragadt rám”

1990 utáni föld privatizáció nyomán, újra egyéni gazdálkodásba kezdett majdhogynem a teljes faluközösség. Azonban az eszköz- és tőkenélküliség, a tudáshiány, a földminőség, az elaprózott földparcellák térbeli távolsága, a földhöz érzelmileg kötődő gazdák számbeli fogyatkozása, a piacgazdaság új törvényei, gyorsan és általánosan alakították át a mezőgazdasági munkát. Bő tíz évig (1992–2004) az illegális erdőirtás jelentette a fő jövedelemforrást a helyi lakosság számára.¹⁰ M. családja nem részese ennek a megélhetési, könnyű pénzszerzési foglalatosságnak.

Életeseményeiben a differenciálódás és pluralizálódás olyan folyamatait találok, amelyek sajátosnak nevezhetők. Azt gondolom, nem lenne megalapozott remetei viszonylatban becki értelemben posztmodern társadalomról beszélnem, de – maradvan az ő fogalomtárában – reflexív modernitásról és kockázati társadalomról igen, mint folyamatokról. M. életútjának empirikus megközelítésű rekonstrukálásában benne rejlenek nagyszülei-szülei életvilágának körvonalai, melyekkel párhuzamba állítva a sajátját, a különbségek még szembeötlőbbek, a

9 „(...) emberek, hát ne szedjük széjjel a gazdaságokat, itt megvan állat, megvan gép, megvan traktor, megvan épület, megvan terület, minden, keressünk megfelelő vezetőket – ugye vótak a faluban már akkor ügyes, tapasztalt nem egy, nem két mérnök – bízzuk rájuk, alakítsunk ilyen társulást, (...) most már vannak, egyesületeknek hívják, akkor, ha valaki kiállt volna, ezt elmondta volna, lehet, hogy szétszedték volna azt az embert. Sajnos van egy ilyen tulajdonsága a remeteieknek is – s így szétszedték a farmokat, állatokat, szétdarabolták a földeket, mindenki visszaállt a régi tulajdoni helyére, ahol '62 előtt gazdálkodtak szüleik, ők vagy nagyszüleik”.

10 A részben visszakapott erdős területeket (488 ha) és a birtokba vett beerdősödött legelőkön-kaszálókon (1600 ha) örizetlenül maradt famennyiséget tarra vágták a remetei emberek a rendszer hivatalos, korrumpált képviselői segítségével. A falu rendszerváltás utáni életének sötét időszaka volt ez, mert bár megélhetési gondokat pillanatnyilag enyhített, de környezetvédelmi, gazdasági és erkölcsi szempontból felbecsülhetetlen kárt okozott.

valóságos társadalmi síkon való reflexív modernitást követhetjük és érthetjük meg.¹¹

„(...) veszek magamnak lovat, s fogok gazdálkodni”

A közvetlen felmenők életében a modernitást a szocialista ipari társadalom hozadéka jelentette, melyet hiánytársadalomként és hiánygazdaságként definiálhatunk, ami fölött a termelés és a gazdagság elosztásának logikája uralkodott azzal a cézzal, hogy a termelt javakat hogyan lehet az egyenlőség látszatával igazoltan egyenlőtlenül központilag elosztani. M. reflexív modernitásában, mint a kockázati társadalom tagja, az előbbi folyamatot (gazdagságtermelés és elosztás) a kockázattermelés logikájával fedi át. Mint mezőgazdasági vállalkozónak egyfelől az emberi és technikai termelőerők, jóléti garanciák és szabályozások kiegyenlítődnek, miközben az elosztással összefüggő problémák háttérbe kerülnek, szinte teljesen eltűnnek. Másfelől a növekvő termelőerő önvészélyeztetés szintjéig válik kockázatosná a létrehozott mezőgazdasági vállalkozásában a tudáshiány, a tőkeszegénység, az éghajlati kitettség, a változó EU-s redistributív támogatási formák által technikailag létrehozott kockázatok meghatározása, termelése, elosztása révén.¹²

11 „Tanultam saját magamon, érdeklődtem nagyon sokat mérnök emberektől, V. L. bácsitól, legtöbbit, többször megkerestem, többször véleményt kértem 'né mit szól, ebbe mit vessünk, hogy csináljuk?', s a többit saját magamon s amit még, amire szükség volt aztat a könyvekből, me' én mikor jött... már amikor elkezdtem itthon a gazdálkodást – még odakint dolgoztam – amikor építettem az istállókat már akkor vettem három – most is megvannak – három könyvet: állattenyésztés, növénytermesztési könyveket”; „Hát, pisolyog, azt mondja, hogy nem adja nekem, me' amilyen nekem van neki attól régebbi típusú, s nagyon gratulált, hogy milyen vonalas (fejő) rendszer van nekem. Azt hittem valami jó fejőház, me' akkor megveszem, ha már Svájból jött. Felnéztem rá s azt mondta, hogy nem is hitte volna, hogy itt vannak, hogy itt vannak ilyen gazdaságok (...) ők annyival vannak előrébb, hogy náluk a farm az ilyen száz vagy nyolcvan vagy kilencven éves, me' apáról fiúra s fiúról fiúra s még fiúra vannak má' hagyva. Ugye minálunk még most ez friss. Hozzuk véve, me' most nekünk van egy szűk tíz évünk, vagy egy jó bő tíz évünk, amin, amin van múlt”.

12 „Tehát, hogy ez a része is fejlődjön, tehát ne álljon egy meg, hogy ez csak egy ilyen kifizető ügynökség, hogy a pénzt kapom s adom s kész, itt egy embert kifizetünk, hanem akkor az egészet újra kell gondolni”. „Ezt ha nem szereted, akkor ne csináld. Ezt üzlet, csak úgy üzlet szempontjából csinálni nem lehet. Lehet csinálni, egy darabig. De az, aki nem szeret, ezt nem tudja csinálni”.

A (szocialista) ipari társadalomban, szülei számára, a kereső munkát szabványosított normálmunka formájában, teljes foglalkoztatási rendszerben szervezte meg az üzem vezetése. A szabványosított munka a munkavégzés helyét (formális szervezethez) ipari üzem), idejét (egész napos, három váltásos munka) és a munka jogi feltételeinek (munkához való kollektív jog, egységes bérszerződés) harmonizálását jelentette. Ennek révén világosan elhatárolódott a (gyári)munka és a nem-munka, vagy (mezei-tsz) munka ideje és helye, valamint a munkanélküliség és foglalkoztatottság élethelyzetei, melyet megélték.¹³

M. narratívájában „fellazulnak” a munkahely, a munkaidő, a munkaszerződés keretei, a maga ura és a helyzet foglya egyszerre. Nap- és élethossziglan tartó munkáról beszél, amiben a munkaidő rugalmas, pontosabban az állatok igényeitől kimerevített: huszonnégyórás, háromszázhatvanöt napos, a jelenléti szabályok rendkívül kötöttek, helyileg koncentráltak.¹⁴ Részben csapatban, az otthoni farmon dolgozhat az alkalmazott munkavállalóival együtt, akik kereső munkát végeznek. Formálisan önálló a jogi-gazdasági szabványhálóban, melyben eltűnt a munka és a nem-munka közötti határ, számára nincs munkanélküliség, fogalmilag vállalkozóként integrálódik a kereső munka rendszerébe. A látszólagos monotonitás ellenére folyamatosan új termelési koncepciókat keres, szaktudást sajátját el és élenjáró technológiát vásárol. Munkatársait, bevonva általános iskolás korú fiát is, önálló munkavégzésre való képességre szoktatja, neveli.¹⁵ A munkát részfeladatokra osztotta, racionalizálódásról beszél. Érzékeli a folyamatnak a nyertes-vesztes voltát, azt

13 A tsz idején a falu egyik legtávolabbi dűlőjébe önként ment dolgozni szülei, kereszt apjával: „Románból hozták ide a lentelepre, s még én is voltam vele így, hát nem segíteni, hanem hátra, hátramozdítani a... (nevet) nyúg voltam a nyakán, de mivel má' akko' szerettem a gazdálkodást, érdekelt a föld, érdekelt az állatok, már akkor, már akkor ott, ott, ott találtam fel magamot én az erdőn, a mezőn s az állatok közt”.

14 „Karácsony, Húsvét, Szilveszter, indifferens (mindegy) hétfő-e, kedd-e, ott kell lenni, meg kell nézni, meg kell fejni, enni kell adni, ki kell trágyázni, tehát különböző fázisunk van, amit minden nap el kell végezni”.

15 „Viszont az ilyen kultúrát, a növénytermesztést, a kukorica, a zab, árpa, amit termelünk, here, lucerna most már azokat mind L. bácsitól amit kérdeztünk, magyarázott s a többit tapasztaltuk magunkon. Hogy egy hektárba kell nyolcvanezer szem kukorica, abhoz hány kiló műtrágyát kell tenni, egy hektár földbe kell harmincöt kiló here, abhoz mennyi műtrágya kell, ezeket mind L. bácsitól s a környező emberektől szedtem össze. (...) a tegnap is a gyermekekkel délután kicsit elmentünk (...) s tudtam, hogy siló

is, hogy őt nem védik „kollektív jogok”, a szerződései egyszerre jelentenek (anyagi) biztonságot és kockázatos felelősséget.

„Tizenhárom évet én ott letekertem”

Az itthon szűkülő megélhetési lehetőségeket a kinyíló világ kárpótolja, M. Magyarországra ment dolgozni és rövidesen vállalkozásba kezd. A származási környezetének szociális és kulturális határait ifjú lendülettel tudja átlépni, maga mögött hagyva ezzel azt az egyébként is bomló társadalmi rendszert, melyben szocializálódott és az individualizálás irányába indul.

Kiemelendőnek tartom, hogy az élettörténetnek ebben a részletében ötször említ egy magyarországi cigány embert, akinél dolgozott, akivel közösen vállalkozott, tanult tőle, máig tartja vele a kapcsolatot annak ellenére, hogy vállalkozásukban „megpróbált áthúzni”.¹⁶ Fontos ez, mert M. kibocsátó közegében a helyi roma közösség, mint rangsorolt csoport, rendszer írható le, nevezhetjük etnikai kasztrendszernek, ahogyan ezt a székely többség¹⁷ kezeli.

Szabadabbá válik a „játéktér” előtte, megszűnnek (román) nyelvi korlátai és vállalja az egyéni létezés kockázatait, mert hiányoznak az intézményes, családi támaszok, a lehetőségeknek csak a fizikai terheltsége szab határt. Önmagán is mosolyogva csodálkozik visszatekintve a jelenből évtizeddel korábbi tettein, melyeket a munka(szerzés) céljával

kell, kukorica, satöbbi, tehát más, más takarmányozás kell, ahhoz, hogy jobb minőségű, több mennyiségű tejet érjünk el és jobbak legyenek az állatok, télen is az állat olyan legyen, kövér, mint nyáron. Csakhogy télen megszörösödik, leromlik, s aztán tavasszal várjuk, hogy májusig a zöld fűn jöjjön helyre. Ez nem, ez nem volt nekem már megoldás, én láttam már kint, hogy nem így kell működjön, mint itt, itthon ahogy működik”.

16 „(...) ennél a cigánál megtanultam a rendet, a fegyelmet, a munkahelyemen a tisztaságot s a pontosságot, eltanultam én a cigánál, (...) amit megígértél, az úgy legyen, tisztaság a munkahelyen, tehát ne legyen rendetlenség”.

17 Az etnikum és a társadalmi helyzet között átfedés van: szegény, alávetett státuszt jelent, stigma cigánynak lenni a helyi közösségben. Az érintettek kénytelenek elfogadni ezt a képet a többséggel való kapcsolatukban. A hagyományos faluközösségekben úgy viselkednek, „ahogy illik”. Vallásilag, politikailag, gazdaságilag, szociálisan, belső működésében a helyi többség nem klientelizálta, az elenyésző kis számuk miatt, de a hétköznapiakban éles a különbségtétel közöttük.

akkor felvállalt.¹⁸ Aki a továbblépésben segítsége volt, az egy remetei származású vállalkozó: szerződésekkel, munkalehetőségekkel, információkkal látta el, beemelte abba az erdélyi hálózatba, amely stabilitást, státuszt, jövedelmet jelentett a huszoneves fiatalnak.¹⁹ Magyarországon sikeres építőipari vállalkozás társ-, majd egyedüli tulajdonosa lett. Sikerei elhárítják a kételyeit, megnövelik önbizalmát, részben a múlt kényszereitől való szabadulás lehetőségeként tekint a vállalkozására, másrészt ez életében a tudás és készségek szerzésének időszaka és módozata. Megtermeli azt az anyagi tőkét, amivel hazatérve, teljesen más vállalkozói környezetben, más profillal, gazdasági tevékenységbe kezd.

Egyre növekvő honvágyát és családideálját a magánélet-formákban látott sokféleség nem zavarja meg: növekszik a családalapítási kedve és ehhez az eseményhez köti a hazatelepedésének időpontját. Ebben a szegmensében az életnek nem az individualizálódás mozgatja, értékrendjében nem kuszálódik össze a hagyományos családmodell, a kötöttségek nem tűnnek el, a szabadság mértékét nem növeli, megnősül és hazaköltözik, mert a gyerekeit ott akarja felnevelni, ahol ő is felnőtt.²⁰

A Magyarországon töltött idő alatt az anyanyelv biztosította korlátlanúság, az elköteleződött célorientáltsága a tudományt demisztifikálta előtte, kívülről is, belülről is. Gondolkodásában a gyakorlat és az elmélet szövedéke megváltozik. A tudomány „elveszíti ártatlanságát”, elérhetővé lesz: egyelőre elméletben előtérbe kerülnek, kibomlanak számára

18 „(...) kapaszkodtam mindenhez, amihez tudtam, mé hát na, elmentél, meg kellett állni a helyedet”.

„Most gondold-e, hogy egy hátizsákkal, egy ezerkettes Ladával, egy – az OBI-ba vettünk ilyen Black & Decker-es elektromos láncfűrész s egy kézi körfűrész s két kalapácsot, avval kezdtük a vállalkozást. Úgy, úgy, úgy vállaltuk a munkát. Na, tehát nem vót egyszerű onnan felállni”.

19 „(...) a művezető, akkor azt mondta, hogy itt nincs mit keresetek ilyen származással. Hívta I-t, I. mondta, hogy »jó, te nyugodjál le« – egy ilyen magyarországi volt a művezető – mondta, hogy »te nyugodjál le, me' délutánra lesz mindenjük«. „P- L-nél eljuttunk olyan szintre, hogy má' volt harmincöt emberem, me' dőgoztam, nemcsak neki, dőgoztam más cégnek is így menet közbe, me' má' új kapcsolatok fűződtek mindenféle”.

20 „Hát, hazahozott engem a természet, az itteni vágy s az, az itteni emberek. Nem, nem tudtam elviselni azokat az embereket ott én, nem. Nem azt mondom, hogy rossz vót, nem azt mondom, hogy nem vót jó, jó vót, kényelmes vót, sokkal könnyebb dolgom vót nekem ott, mint itt”. „A feleségem, akkor nem vót a feleségem, nem hitte. Utolsó percig nem hitte, hogy jövünk haza”.

a mezőgazdálkodás ökológiai és gazdasági-szociális következményei, a kockázatok hatásaival később, a gyakorlatban szembesül.

Hiányos tudását felismeri, pótolni igyekszik, közben kritikusan szemlél minden szakértői véleményt, szembesíti a tapasztalatával, ellenvéleményt fogalmaz meg. A tudományos igazság viszonylagos marad számára, validitása gyakorlati konstrukcióktól függ.²¹ Nem fél érdeklődő laikusként véleményt mondani munkaterületén tudományáról, eredményeiről, ezek művelőiről. Önmagához is kritikusan viszonyul, ezzel hozzájárul a tekintélye növekedéséhez. Így „találja magát” a helyi földtulajdonosok és tejtermelő gazdák egyesületének élén.²²

21 „(...) *vót otthon egy tehenünk, vót egy lovunk, én aztat rendeztem, ápoltam, pucoltam, körmöt, mindent. Tudtam, hogy hogy kell egy tehen kinézzen, kell kérődzön, hányat kell én ezeket mind tudtam már rég, már az otthonos években s mindig követtem s figyeltem az állatokat. Hogy kell viselkedjen, kell-e nyújtózódjon, amikor iszik, ha sokat iszik, amikor a vödörből itattál, akkor megpricolni, hogy megrázza magát, hogy ne csömöröljön, mer' a víztől is megtud. Sorba ezeket mind má' otthonról meg-megmaradtak”. (...) feljőjön neki a kérője harmincháromtól - harminchatig. Nem, nem mindig egyforma. S hogy hány hónapra kell szülessen a borjú, a bárány, a juh, ezeket, a ló. Tehát ezek mind kicsi koromba már meg, meg, meg... megvótak.”*

„Töle (az állatorvostól) tanultam sok mindent. Tehát töle tanultam, tanultam, ami még hiány volt, ilyen a borjúztatás, me' nem mindegy, hogy hogy kell levezetni egy borjúztatást. Az olyan, mint egy szülés. Pontosán. Mint egy nő ahogy szül, pont úgy kell a tehen is, pont úgy kell levezetni a szülést. Itt mit láttunk apósoméktől: jött »elment a vize«?» nyúltak belé, kötték bé, kötték a fejét, húzták, tépték karóval, mindennel”. „Véleményt kérünk tőle, ami olyan komolyabb, megnézi, de ami olyan azt má' ilyen, ilyen, ilyen injekciózások s hogy megáll a kérő, ilyesmit kell csinálni, ezeket má' mind mi, házilag, én azokat, azokat a gondokat megoldom. Nem kell mindenért most már ő jöjjön. Se egy borjúztatni és amikor látom, hogy má' nagyobb a komplikáció, akkor szólok”.

22 A Gyergyóremetei Földtulajdonosok Mezőgazdasági Termelők Érdekvédelmi és Fejlesztési Szövetsége / Asociația de Interes și Dezvoltare a Proprietarilor de Terenuri și Producătorilor Agricoli din Remetea/ egyesületet 2011.11.09-én jegyezték be a helyi önkormányzat segítségével. Jelenleg 94 tejtermelő tagja van, akik egyénileg termelik, közösen értékesítik a tejet. Munkájuk eredménye magáért beszél: 2019-ben 1.853.724 litert, 2020-ban 1.878.086 litert, 2021-ben 1.938.736 litert sikerült eladniuk egy sajtgyárnak.

Az egyesület területalapú támogatások ügyintézését, tejmínőség vizsgálatot biztosít a tagjainak, gyakorlatban alkalmazva azt, amit Kovách Imre megfogalmazott: az EU támogatáspolitikája a mezőgazdaság társadalmi struktúrájának változását gyorsítja, globalizációs hatásként

„apáink hűlő, drága arcán járunk”²³

Arra a felismerésre jutottam, hogy Gyergyóremete társadalmára a rendszerváltásig (1989)²⁴ illenek az ipari, modern társadalom jellemzői. M. életeseményeit vizsgálva igazolva látom, hogy a társadalmi strukturális átalakulások mentén ezek azóta fokozatosan szorulnak háttérbe. A reflexív modernitás egyre általánosabban és hangsúlyosabban nyer teret a társadalmi valóságban. Sajátosságként úgy, hogy közben a premodern életformák is pontszerűen léteznek. Az elemzett interjúból következtetve, helyileg a mezőgazdasággal foglalkozó társadalmunkat különböző intenzitással, egyszerre jellemzi a premodern természetközelség, az egyszerű modernitás, mint a kelet-európai sajátos ipari társadalom még fennmaradt, túlélő darabját, és a kockázati társadalom posztmodernitása. Mindez zavart, érthetlenséget és bizonytalanságot kelt a jelenkor embe-
rében, feldolgozatlanul éli meg ezt a gyors átmenetet.

A tudásátadás nem személyesen, hanem közvetítő csatornákon át történik. Az egyén vagy közösség más csoportok, értékek hatása alá kerül. A kulturális paraszttalanítás (Harcsa 2003) a modernizáció következménye is lehet, melyben a kultúráról,

éri lokálisan is a közeget. Megváltoztak az intézmények és alrendszerek: a mezőgazdaságban is a politika fölénye kezd érvényesülni, a kontroll a fenntartható fejlődésről szól. (M. is mikro-szinten közéleti szerepet vállal, helyi önkormányzati tag.) Az új EU-s redistribúciós rendszerek, élelmiszer kontrolok, mezőgazdasági gyakorlatok előírásainak betartásával a természethez való viszony is reflexív modernné változik. Az organikus-, biotermelés innovációs elemként kezeli (Kovách 2012).

23 Farkas Árpád: *Apáink arcán.*

Itt Erdélyben a suvadásos dombok / a férfiakban éjjel mélyre szállnak, / reccsenve nőnek meg a pofacsontok, / s a vízmosásos szemekben az árnyak / nézik, nézik évezredes hosszan, / hogy a türelem partjain milyen erdő ég el. / Hiába kenték be a füves rétet / Jelszavakkal és piros borjúvérrel, / mert felzúg makacs hajuk az éjben / és erdőtűzként világít, / forradalmas-szép arcuk foszforeszkál, / hogy megleljük az utat hazáig, / fiúk / fiúk, viháncoló csitkók a vad szelekben, / ha netán az úrig nem sikerül szállnunk, / s e rögös földre mégis visszatérnénk, / csak lábújhegyen, halkan!: / apáink hűlő, drága arcán járunk.

24 Romániában 1989. december 15-25 között történt a rendszerváltást eredményező forradalom, amely a legerőszakosabb volt Kelet-Európában. E zavaros napokban rendszerek voltak a máig ki nem vizsgált halálos utcai lövöldözések, míg nem az ország diktátorát és feleségét (Nicolae Ceaușescu, Elena Ceaușescu) kivégezték. Az események generálta politikai, gazdasági, társadalmi változások 1990-től vették kezdetüket.

mint gazdaságról (Ray 1998), fogyasztói vidékről (Marsden 1999), a vidéken történő változásokról szólnak. Azt jelzik, hogy a paraszttalanítás nem jelent automatikusan tradícióvesztést, hanem új kultúrák születését, jövőbeni tradíciókat eredményez. Mi enyészik el a paraszti kultúra eltűnésével? – a kultúra alapja? (a „bartókiság” lehetősége, avagy a nemzeti identitás)? Nem egydimenziós történés, ahogyan a proletarizáció kezeli. „A múltba irányuló tudat, vagy ahogy Husserl mondaná, azon állapotunk, hogy a ’múltunk vagyunk tudata’ teszi lehetővé, hogy visszaintegráljuk magunkat az újraalkotás folyamatába. Az emlékezés láttatja azon töréspontokat, melyek a megszűnő és az újonnan között keletkeznek” (Losonczy 1998:5).

Az autentikus paraszti kultúra a magyar magaskultúra és székely-magyar identitás integráns része, a lehangsúlyosabb veszteségi elem. Nem érték egyet az evolucionista modernizációs teóriával, ami a rurális társadalmi változást az elmaradottnak a modern felé haladásával aposztrofálja. Tradíció – a múlt létezése a jelenben materiális vagy teoretikus, szubjektív vagy objektív formában, lehet a múlt bensőséges viszonya a jelennek! Hogy a múlt szocializációja-e a jelenben vagy a jelen szocializációja a múlttal? – kérdésre a válaszuk lehet: nem a múltnak van szüksége a jelenre, hanem fordítva (Hobsbawm – Ranger 1983). A kockázati társadalom magával hozta a földet megművelő ember hitének megrendülését a dolgok időtlen rendjében, melyeket a tekintély legitímált. A problémamegoldás közösségi meghatározottságú, nem individuális – a személyiség felülről, kívülről irányított –, a tradícióvesztésben az egyén kiszakad az egészből, „tudása kiterjed”, kommunikációja gyorsul, kultúrája töredezetté válik. A magáért felelős, autonóm ember válik értékke – azaz élete eseményein kívül találja magát, készen kapja a választási lehetőségeket is. Erodálódott az a szemlélet, melyben a korábbi gazdasági felhalmozás fogyasztási célokra lett alárendelve. M., mint falusi ember keresi a még élő lokális közösség megélését, társadalmi-morális kötődéseit, biztonságérzetét. A közösség azonban funkciókat váltott, miközben identifikációs problémák keletkeztek – az egyén kiszolgáltatott ebben a versenyben, morális víziói, kulturális azonosításai közepette. Interjúalanyom identitásában egyszerre van jelen a parasztpolgár, mint aki beleszületett a földművelésbe, állattenyésztésbe, amiben fejleszti magát, közéleti szerepet vállal, példát mutat, bizonyítási vágygal él. Ugyanakkor technokrata manager: sikerorientált, minden kapcsolati hálóját

ápolja, tudásokat gyűjt, átörökíti. Mint mezőgazdasági vállalkozó: innovatív, anyagi, kapcsolati, tapasztalati erőforrást működtet. Bízik helyzetállásában, képességeiben, szerencse és élni tudás jellemzi.

Összegzés helyett: veszendő múlt, keresett jövő

Közép-Kelet-Európa nyugati modellkövetésének torzulásából fakad az előbbieken tárgyalt, „harmadik út” (Szelényi 1992), paradigmának is nevezhető életútmodell. Mikro-szinten az elmaradt polgárosodás örökségek hordozóivá avanszálja a mezőgazdasággal foglalkozó családi gazdaságokat, melyek életvilága nyomasztóan torzul, az idegen életminták nem organikusan épülnek be gazdálkodásuk szövetébe, azaz a strukturális örökség csupán reflexív módon van jelen gazdálkodási gyakorlatukban. A mezőgazdasági vállalkozás-formát öltő családi parasztgazdaság speciálisan kapcsolódó viszonyrendszere sajátos társadalomszövetet képez, hisz egészük a nemzetgazdaság egységének része. Munkájukra a világgazdaság pulzusa hat, piaci viszonyaikban érzékelik a kultúrák, tudások haladását a világban. Ugyanakkor a kapitalizmus nem a termelés szintjén lép be M. munkaszervezetébe, hanem a kereskedelmi apparátusával érvényesíti a piac parancsait és kereskedelmi nyereség formájában vonja el tőle az értéktöbblet képződését. Interjúalanyom minden irányból szelektív átvételekkel próbálkozik, a korszpecifikus átalakulások sajátos lokális mintázatát teremti meg. M. életútja és gazdálkodási módja jó példa arra, hogy ez a szelektív átvétel miért nem tekinthető „harmadik utasnak”, mitől reflexíven modern. Sikerességének egyik záloga (lehet), ha a székely társadalom hagyományosan a modernizációt-polgárosodást szétválasztó gyakorlatát úgy tudja meghaladni, hogy a kettő feltételezze egymást. Az önellátásra, saját fogyasztásra termelés egyszerre jelentse a hagyományos gazdálkodási gyakorlatok alkalmazását, a gazdasági-politikai függőségektől való mentességet és a gazdasági-társadalmi kockázatok kezelését. Fenntartható vidékfejlesztésnek is nevezhetjük mindezt egyben (Ploeg 2008, 2010). Ebben a korrelációban a polgárosodás elért eredményeinek létjogosultsága nem válik kérdésessé, hanem a mezőgazdaságban végzett munka fenntarthatóságának, versenyképességének szolgál alapul anélkül, hogy a tradicionalista székely életvilágában identitás-zavart okozna. Az egyéni, egyébként kockázatos, tapasztalatokon alapuló innovatív következtetések

szélesebb körű hasznosítása a lehetséges boldogulások konstruktív alternatívái lehetnek a székelyföldi „nincs-van” paraszti világban. Gazdánk, gyerekeivel a határt járva, érzékeli/érezkelteti velünk, hogy a folyamatosság, a tanulás, a hozzáadott érték és a rövid élelmiszerláncba szerveződés kínál kiteljesedő vállalkozási formát gazdaságának.

Felhasznált szakirodalom

- Beck, Ulrich 2003 *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Brown, Richard Harvey 1987 *Society as a Text. Essays on Rhetoric, Reason and Reality*. Chicago. The University of Chicago Press.
- Harcza István 2003 Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég* (29) 8:77-85.
- Habermas, Jürgen 1990 A szellemtudományok önreflexiója: a történettudományi értelemkritika. In Bacsó Béla – Csikós Ella – Lakatos László szerk. *Filozófiai hermeneutika*. Akadémiai, Budapest, 147-188.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O. 1983 *The Invention of tradition*. Cambridge University Press.
- Kovács Imre 2012 *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Losoncz Alpár 1998 *Az emlékezés hermeneutikája*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Losoncz Alpár 2010 A kockázat expanziója: döntés és szorongás. In Karikó Sándor szerk. *Kockázati társadalom és felelősség*. Áron Kiadó, Budapest, 49-62.
- Marsden, Terry 1999 The consumption countryside and its regulation. *Sociologia Ruralis* (39) 4:501-521.
- Lyotard, Jean-François – Rorty, Richard – Habermas, Jürgen tanulmányai 1993 *A poszt-modern állapot*. Összeáll. Bujalos István, ford. Angyalosi Gergely et al. Századvég, Budapest.
- Szelényi Iván 1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ray, Christopher 1998 Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis* (38) 1:3-20.
- Taylor, Charles 1994 Az elismerés politikája. In Feischmidt Margit 1997 szerk. *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 124-152.
- van der Ploeg, J. D. 2008 *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.
- van der Ploeg, J. D. 2010 The peasantries of the twenty-first century: the commoditisation debate revisited. *The Journal of Peasant Studies*, 37 (1):1-30.
- Weber, Max 1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Szociológiai kategóriáiban*. Fordította és jegyzeteket készített Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

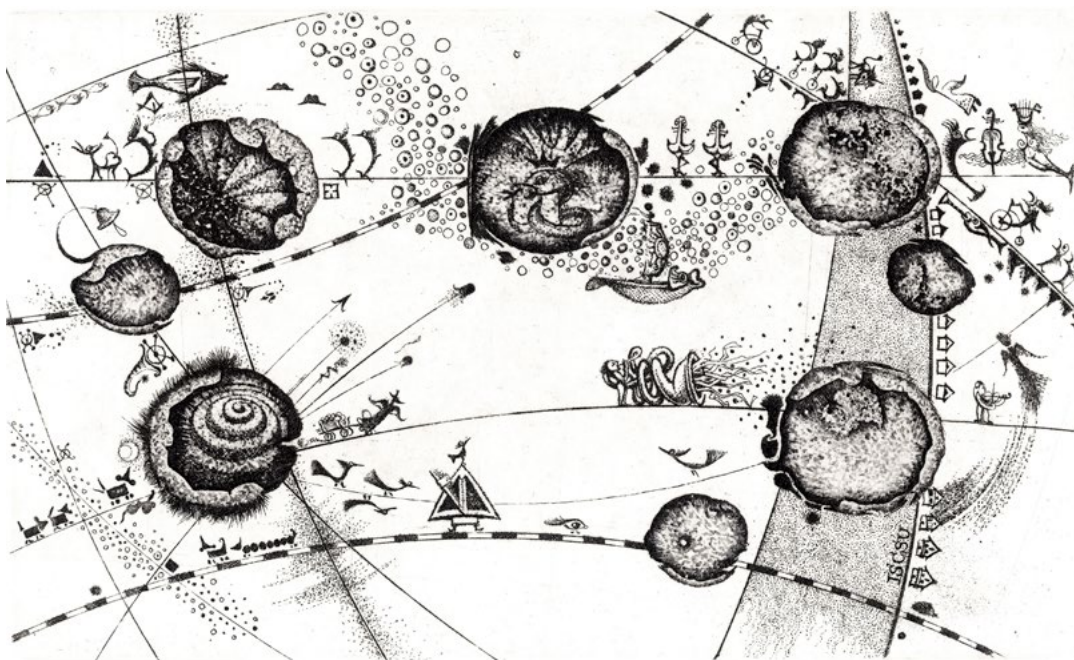
I. számú melléklet

M. biográfiai életeseményei

- Gyergyóremetén született 1979-ben.
- Édesapja gyári munkás, a szentmiklósi öntödében elismert modellező volt. Édesanyja a tsz-ben dolgozik, majd férje munkahelyén. A rendszerváltozást követően felbomlik az üzem, ezért egy helyi, magán faipari cégnél munkás (F. L.) és az iskolában takarítónő nyugdíjazásáig.
- Apai nagyapja iparos, kőműves ember volt. Anyai nagyapja télen erdei munkás, nyáron kényszerből gazdálkodó, 12 ha földön, nem szerette a mezei munkát.
- Kollektívában segít édesanyjának lent nyűni, marha- és cukorrépat takarítani, pityókát szedni. Keresztapjával, aki fogatos volt a tsz-ben, lent hordott a mezőről, segített, csak a mezőn állatok közelében lehessen.
- Gyerekkorát szülőfalujában tölti, itt járt iskolában nyolc osztályig. A szomszéd faluban, Ditróban, matematika-fizika elméleti líceumba felvételizett édesapja akaratának eleget téve, de 10. osztály után mégis autószerelői szakiskolába iratkozik a gimnáziumból. Itt sem érezte jól magát.
- Erdész szeretett volna lenni, mert a nagy erdők vonzották. Szülei nem hagyták a szomszédban és a faluban látott részeges erdészek életmintájától óvva.

- Középiskolás korában gyűjtötte a pénz, hogy lovat, szekeret vásároljanak. E cél érdekében egyedül kaszálni megy az erdőre. Később tehenet is vesznek – pontosan mondja a történesek dátumát.
- A kollektíva felbomlásakor hiába biztatja édesapját, hogy állatokat hozzanak el ők is a tsz-ből.
- M-nek határozott véleménye van a változás utáni egész falut érintő rombolásról: közép- és hosszú távon gazdasági hátránya származott mindenkinek a pillanatnyi haszonszerzésből.
- Szakközépiskola elvégzése után 13 évet Magyarországon él, dolgozik, vállalkozik. Segéd munkásként ismerkedik az építőiparral, de az első tető készítésekor bizonyít, gyorsan halad a szakmában. Kőműves, vakol, falaz, amit csak kell, mindent vállal.
- Cigány főnöke van, akivel hat év után feles céget alapítanak, majd egy év után szétválnak útjaik. Kapcsolatuk a jelenben is élő.
- Lehetetlen körülmények között magánvállalkozást indít. Remetei vállalkozó segíti, P. P., akitől szerszámokat és munkát kap alvállalkozásban.
- Rövid időn belül 35 saját főállású alkalmazottal és további alvállalkozókkal minden munkát vállalt. A cég látványosan fejlődik: saját irodát bérelt Budapesten, előkönyvelőt is alkalmaz.
- Egy évvel hazaköltözés előtt itthon elkezdte a farmot építeni, leendő felesége egy évvel korábban haza jött (2006 máj 31-én esküdtek).
- Családalapítás céljával tér haza, hogy a gyerekei itthon szülessenek, nőjenek fel, járjanak iskolába, ahol ő is szeretett élni.
- Párhuzamosan dolgozik itthon a farmon és közös vállalkozásban egy 120 lakrészes szászrégeni tömbházlakás építésén.
- Testvérére hagyja felesbe a kinti céget, megbánja.
- Két fiuk, egy kislányuk született.
- Tizenegy éve költöztek haza, földműveléssel, állattenyésztéssel dolgoznak, vállalkozásuk van. Édesapját alkalmazza a cégnél, innen megy nyugdíjba.
- 130 ha saját, 100 ha bérelt földön dolgozik, van nem nyilvántartott bérlete is. Állatállománya: 150 marha féle, 35 juh, 5 ló.
- Szakértelmet, munkaszervezést hiányolja napjaink mezőgazdaságban.
- „(...) annyit tanultunk már – mindig kell tanulni...”.
- Tanul könyvből, érdeklődésből, megfigyelésből mástól és önmagán.
- Tervezőt, szakmai kapcsolatokat keres, szakirányítóhoz fordul.
- Magyarországon könyvtárból kölcsönöz szakkönyveket.
- Vállalkozási, pénzügyi ismereteit a vállalkozásából tanulta.
- Farmokra, piacokra jár, fajállatokat keres az országban, Nagykárolyig megy az első példányokért.
- „2009-be már láttam, nincs annyi tudásom nekem”.
- Megtalálja a szomszéd falu állatorvosában a segítő társat, állatnemesítés, borjúztatás, kártevők elleni védekezés, injekciózás, adminisztráció témákban.
- Ma 150 tehen után is kell a támogatás, nagy az elvárás uniós szintről, állatjólét, higiénia.
- Versenyezni kell a német, svájci, osztrák gazdaságokkal.
- Vonalas fejőház-rendszert alakít ki, amit a svájci látogató is megcsodál.
- Az a jó farm, ha az utolsó állat is ott születik nálad, saját nevelésű.
- Személyesen ismeri az állatait, kölcsönösen szeretik egymást.
- Szakosodást sürget az állattartásban.
- Sorolja a pályázatosokat és az igazi gazdákat – „ez olyan szakma, hogy háromszázhatvanöt nap vagy háromszázhatvanhat napos”.
- A remetei adottságok jók (út-, vízhálózat), a gazdák tájékozottabbak, az önkormányzat segíti, performáns farmok alakulnak.
- A gazdák nem akarják elfogadni a tudást – probléma.
- Hét éve egyesületi formában adják el a tejet a magas követelményeket támogató Hochland feldolgozóknak, terület-alapú támogatásokat, jelentéseket készítenek az ő vezetésével az egyesületben.
- Szakosodást, profilálódást, együttműködést szorgalmaz a gazdák között.
- Tervei: szabad tartás, sajt készítés, növelni a hozzáadott értéket.
- A helyi, felújítás alatt lévő tejporgyárral is tervezi felvenni a kapcsolatot.

- Felelőség az egyesületi tagok iránt: „mögöttünk ott van kilencven gazda, akinek A-t vagy B-t mondani nem lesz egyszerű”.
- Beruházni az egyesületbe, ha váltásra kerül a sor és tényleg jobb árat adnak: tej-begyűjtés, mező művelés, géppark.
- Községi gondok a szakterületen: pásztorgyűlés, szakbizottság, legeltetési szabályzat, út-építés, karban- tartás, itatók, villanypásztor.
- Gyerekével járja a határt.

Molnár Icsu István *Black and White Party*.
(Rézkar) vászon, digitális nyomtatás, 60 × 100 cm, 2019

A FELEKEZETI ÉS ETNIKAI VEGYES HÁZASSÁG ELTERJEDÉSE ÉS TÁRSADALMI ÉRTELMEZÉSE BEREGDÉDÁN

[DOI 10.35402/kek.2022.4.6](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.6)

Absztrakt

A kárpátaljai Beregdédán végzett etnográfiai ter-
repekutatásom arra enged következtetni, hogy az ukrán-magyar vegyes házasságban születettek között a különböző döntések a makrotársadalmi változások mentén és a családi komplex rendszerhez, elképzelésekhez illeszkedő nyelvi, felekezeti, mindennapi szokásokra alapozó gyakorlatok szituatív stratégiái szerint szerveződnek. Ezzel szemben a vegyes házasságok külső értelmezése sokszor az etnikai és felekezeti beolvadás, megmaradás kérdéseire koncentrálnak. Az etnikai, felekezeti vegyes házasság térnyerése a lokális társadalomban élőket egyaránt érdekelté tette, hogy a makrotársadalomra jellemző, társadalmi konfliktusok etnicizáló értelmezésére tett kísérleteknek ne engedjen teret.

Abstract

My ethnographic fieldwork in Beregdéda, Transcarpathia, suggests that the different decisions in mixed Ukrainian-Hungarian marriages are organized along the macrosocial changes and situational strategies of practices based on language, denominational and everyday customs that fit into the complex system and ideas of families. In contrast, external interpretations of mixed marriages often focus on issues of ethnic and denominational assimilation and survival. The rise of ethnic and denominational mixed marriage has made those in local societies equally interested in avoiding attempts to make ethnicising interpretations of social conflicts that are typical of macro-societies.

Bevezetés¹

A kisebbségi élethelyzetben élő emberek esetében az etnikai, illetve felekezeti vegyes házasságot (figyelmen kívül hagyva a kettős, illetve többes identitási kötődéseket) sokan a kisebbség megszűnését

fenyegető, az asszimiláció veszteségelméletét erősítő intézményként értelmezik Kárpátalja esetében is.² Habár a kortárs kutatások a vegyes házasság veszteségelméletét árnyalják, a kulturális idegen semlegesítésére tett „bekebelezési kísérlet”³ mind a mai napig népszerű elméletnek tűnik. Munkám a Kárpátalján kevésbé elterjedt társadalmi kohéziós elmélettel⁴ azonosuló azon tanulmányokhoz sorolható, mely a demográfiai vizsgálatok, a számbeli nyereségek és veszteségeken túl a vegyes házasságok többes identitáskonstrukcióira helyezi a hangsúlyt.

Az etnikai és felekezeti vegyes házasságban mint „társadalmi aktusban”⁵ a két fél összetartozásán túl több közösség is érintett. A párválasztás preferenciái és íratlan szabályai, valamint a vegyes házassághoz való viszony azokat a szociokulturális normákat is tükrözik, amelyek az együttélést szabályozzák.⁶

Etnográfiai kutatásom témája az etnikai együttélés és szituatív határképződés vizsgálatának egy szelete, mely az etnikai és felekezeti vegyes házasságok problematizálásának színtereire és a mindennapokban megélt különböző értelmezési lehetőségekre koncentrálnak. A vegyes házasságok boncolgatása a lokális társadalomban élő magyar-ukrán-cigány etnikumok szituatív határképződési folyamatainak a szociokulturális együttélési helyzetek néprajzi

2 Gyurgyík–Horváth–Kiss 2010; Molnár 2015:51-62; Veres 2002:4-19; Tóth–Vékás 2008:329-355
https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/NPKI_konyvek/karpatalja_mozgasban_beliv.pdf

3 Lévi-Strauss szerint a házasság egyenesen szimbolikus kannibalizmus, hivatkozva Régi 2017:26; Lévi-Strauss 1986.

4 A vegyes házasságok kapcsán elterjedő társadalmi kohéziós elmélet a délszláv háború kirobbanását követően megkérdőjeleződik, illetve vita tárgyát képezi. Sekelj szerint a vegyes házasságok elterjedésének nem volt megfékező hatása a jugoszláv háború kegyetlen harcaiban. Úgy gondolja, hogy a vegyes házasságok képtelenek megakadályozni a konfliktusokat (Sekelj 1994). Botev és Smits mindezt cáfolják, véleményük szerint a társadalmi kohéziós elmélet megállja a helyét, mivel az országban nem voltak elterjedtek a vegyes házasságok (Botev 1994; Smits 2010, lásd Ladancsik doktori disszertáció 2020:68).

5 van Gennep 2007:128.

6 Györfy 2017:20.

1 A jelen munkát Magyarország Collegium Talentum 2022/23-as programja támogatta.

vizsgálata miatt került fókuszba a 21. század elején. Jelen munka főbb kérdésfelvetése: milyen a vegyes házasság elterjedése, társadalmi megítélése és asszimilációs diskurzusa Beregdédán? Hogyan formálódnak a különböző etnikumok, rétegek, személyek közötti határok párválasztás során? A vegyes házasságban mikor és miért válik fontossá az etnikai különbség? A vegyes házasság hogyan befolyásolja az etnicitást, a Beregdédán élő magyar ukrán és cigány etnikumok viszonyát? Egyáltalán kik között jön, vagy jöhet létre a vegyes házasság intézménye?

Hipotézisem szerint a vegyes házasságok – az azonos etnikai és felekezeti házasságokhoz hasonlóan a család komplexitását és a makrotársadalom változását figyelembe véve – lehetőségeik mind teljesebb kiaknázására törekednek. A gyermekek szociokulturális nevelésekor legjobb tudásuk szerint hozzák meg döntéseiket, miközben a vegyes házasságok külső értelmezése sokszor az etnikai és felekezeti beolvadás, megmaradás kérdései mentén tematizálódnak. Az ukrán-magyar házasságok széleskörű elterjedése a makroszinten kommunikált problémák etnicizálására tett kísérleteket gyengítik.

Az etnográfiai terepkutatást a résztvevő megfigyelés és félig strukturált interjú kutatási módszereivel 2015–2016 során átlagosan kéthavonta, egy-egy hetet eltöltve a kárpátaljai Beregdédán végeztem.⁷ A kvalitatív kutatásom alkalmával az etnikai vegyes házasságban élő nők több tagjával volt alkalmam interjút készíteni és strukturálatlan keretek között beszélgetni. Az etnikai vegyes házasságban érintett férjek majd’ mindegyike munkavégzés céljából külföldön tartózkodott, emiatt az ő nézőpontjuk beemelése egy későbbi kutatás alapjául szolgálhat.⁸

7 A terepkutatás során a mindennapos ingázást választottam az egykori lakóhelyem és Beregdéda között. Utazgatásaim során a tömegközlekedés és a stoppolás tudatos döntés volt, ez idő alatt (is) több bizonytalan járműre várakozó „sorstársammal” sikerült megismerkednem.

8 A beregdédai lokális társadalomban élők szituatív határképződésének folyamatait vizsgáló etnográfiai terepkutatás során összesen 56 félig strukturált interjút készítettem. A mintavételezés véletlenszerűen történt és nem nevezhető reprezentatívnak, ugyanakkor fontos volt szem előtt tartani azt, hogy arányaiban egyik etnikai és vallási közösség se legyen saját méretéhez képest alul-, vagy felülreprezentálva, esetleg teljesen kihagyva. A település különböző társadalmi rétegébe, korosztályába tartozó házasságban élő személyek vallása a házastársukétól majd’ minden esetben eltérő. Etnikai (ukrán-magyar) vegyes házasságban élő párok a fenti mintában tizenegyen voltak.

Kutatásom helyszíne

Beregdéda lokális életvilága egy fiatal, 1991-ben létrejött nemzetállam, Ukrajna része. Az ország nemzetépítési gyakorlatában hagyományos, 19. századi nacionalizmust alkalmaz, a többnyelvűség, többes kulturális kötődés – ahogyan sok ország politikájában, Ukrajnában is – veszélyként értelmeződik. Nyelvi és kulturális sokszínűség ellenére az „egy nyelv egy ország” szlogenű politikai ideológia mintájára kísérli meg újra fogalmazni helyét Európában.⁹ Az empirikus néprajzi kutatás helyszíne Beregdéda, Kárpátalján a Beregszászi járásban található, a magyar-ukrán államhatár mellett. Beregdéda 2013 fős település, a 2001-es népszámlálási adatok szerint, 79,8% magyar, 15% ukrán, 5% cigány nemzetiségű. Beregdéda 1957-ben alakult, Déda¹⁰ és Mezőhomok¹¹ egyesítésével.¹² Fényes Elek Dédát református anyateplommal rendelkező, magyar faluként említi (600 református 168 görögkatolikus, 23 római katolikus). Homokot orosz falunak jegyzi (4 római katolikus, 8 református, 176 görögkatolikus, 6 zsidó).¹³ A település a Kárpátalját is érintő ukrán-magyar nemzetpolitika és turizmus egyik célpontja, Ukrajna részeként multietnikus, a globális változások lokális lenyomata.

Elméleti háttér: a vegyes házasság és az asszimiláció kérdése

A kulturális pluralizmus (cultural pluralism) mint az 1960-as évektől napjainkig egyre inkább teret nyerő elképzelés a *melting pot* szemlélet idején, az 1920-as években fogalmazódott meg. Az olvasztótégely-elmélettel szemben létrejövő antiasszimilációs kritika lényege, hogy a *melting pot*

9 Borbély – Tátrai <https://soundcloud.com/user-225585157/versengo-nemzetpolitikak-ukrajnaban-es-karpataljan-borbely-sandor-es-tatrai-patrik?fbclid=IwAR3JjWBnhdD0d3AoQxPSfIxMibzkC7-Vyvw6jAp3rQsBtR74Z-uDBcXnxnI> (Letöltés: 2022.06.29.)

10 Lehoczky 1881-ben „szép magyar” faluként, Déda néven említi 134 házzal. Lehoczky 1881:220. *Beregvármegye monográphia III. kötet*, első rész.

11 Lehoczky magyar-tót faluként említi 51 házzal, a 14. században a Homoki család birtokaként. 1881:295.

12 Sebestyén 2002:46.

13 Fényes 1851:115. (II. kötet) Homok; 1851:248. (I. kötet) Déda.

homogenizáló gyakorlatát az etnikai elkülönülés fenntartásához való joggal állította szembe. Ebből a megközelítésből „az asszimiláció az osztársadalmi célok és érdekek mentén szerveződő pragmatikus koalíciója a különböző eredetű közösségeknek. Ezek szerint a partikuláris szociokulturális minőség feladása nélkül is lehetséges a társadalmi szempontból előnyös asszimiláció”.¹⁴ A társadalmi kohéziós elmélet¹⁵ az asszimiláció (sokszor egyoldalú nézetekkel ellentétben) a vegyes házasságok társadalmában betöltött komplex szerepére koncentrálnak.¹⁶ A kohéziós elmélet a vegyes házasságban létrejövő társadalmi távolság, diszkrimináció csökkenését feltételezi.¹⁷ Ugyanakkor Fredrik Barth norvég antropológus úgy véli, hogy a társ elfogadása nem jelent egyet a társ nemzetiségének elfogadásával. A személyes tapasztalatok nem feltétlenül elegendők az előítéletek megdöntésére.¹⁸

Dmitry Gorenburg, Oroszország kisebbségi nacionalizmusát is vizsgáló orosz anyanyelvű kutató a vegyes házasságon belüli szocializáció kérdése kapcsán a posztszovjet és a nyugat-európai, észak-amerikai tudományosságban elfogadott kategorizációs gyakorlatok közötti különbségekre hívja fel a figyelmet. A korabeli, illetve a mai posztszovjet klasszifikációs gyakorlat előfeltevése szerint az egyéneknek nem lehet többes identitásuk, vagyis az egyik, vagy a másik nemzetiségi kategóriába sorolhatók be. Egyetérthetünk Gorenburg véleményével, mely szerint a kizárólagosság elvére alapozó szovjet és posztszovjet cenzusokra épülő klasszifikációs gyakorlat a vegyes házasság és a vegyes házasságon belüli etnikai szocializáció vonatkozásában problematikus.¹⁹ Emellett a vegyes házasság „asszimiláció legfőbb katalizátoraként” vélt értelmezést is leegyszerűsítésnek gondolom. Az egyik kortárs kutatás például az etnikai szocializáció vizsgálatokor említést tesz a kutatás nehézségét jelentő, kárpátaljai családapák, de alkalmanként mindkét családfenntartó külföldön

tartózkodásáról.²⁰ Felmerül a kérdés: ha a vegyes házasságban élő gyermekek szüleinek egyike, illetve mindkét szülő távolléte miatt nem tud mindennap részt venni a gyermek nevelésében, mi alapján feltételezhető, hogy a vegyes házasság az asszimiláció legfőbb ágense? Az asszimiláció elmélete nem minden esetben bizonyult elegendőnek, például a tövis-háti magyar és román etnikai közösségek többség-kisebbség viszonyának mindennapi együttélésének szituatív vizsgálatában. A kérdéskört érdemes a Biczó Gábor filozófus-antropológus nevéhez köthető, stabil etnikai együttélési helyzetek elmélete mentén is megvizsgálni. Az elmélet értelmében „az együttélés hátterében a közös előnyök felismerése és érvényesítése áll”, ami tulajdonképpen „állandó és dinamikus alkalmazkodás a másikkal”. Az együttélés stabilitását a „szembenállás (ön-megkülönböztetés) természetes tényezőinek – nyelv, vallás, értékrend, szokások stb. – „ütközését” az együttélési közösség szigorú ellenőrzése” teszi lehetővé, mely nem jelent társadalmi konfliktusoktól mentes együttélést.²¹

A vegyes házasságban élők mindennapos kompromisszum során kialakuló „híd szerepére” fókuszál az a kárpátaljai szórványkutatás, mely a vegyes házasságra, mint az ukrán-magyar etnikai és kulturális határok közötti átjárhatóság színhelyére, a vegyes családokban felnevelt gyerekek lojalitására, a többes kötődésekre mutat rá.²² Pilipkó szerint Kárpátalján a vallásilag vegyes házasságban a kompromisszumkeresés, a család számára a lehető legelőnyösebb élethelyzet kialakítása vált jellemzővé. A szovjet idő egyházellenes értékrendjében felnőtt második, illetve harmadik generáció párválasztását a felekezeti és szociális különbözőségekből adódó eltérések nem befolyásolták.²³

A vegyes házasság elterjedése és társadalmi megítélése

A vegyes házasságok arányáról 2002-től hivatalos statisztikai adatok nem készülnek Ukrajnában. Így az etnikai vegyes házasságban élők arányáról Kárpátalján csak becslésekből tájékozódhatunk.²⁴ A 2001-es népszámlálási adatokat figyelembe véve a kárpátaljai házasságok 11,4%-a etnikailag

14 Biczó 2014:85-96.

15 Az elmélet követői elsősorban az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában élő bevándorlók és a többségi társadalom vegyes házasságát vizsgálták. Lásd Ladancsik Tibor doktori disszertációjában 2020:51, idézi továbbá Giorgas – Jones 2002.

16 Ladancsik 2020 doktori disszertáció.

17 Az elmélet kritikájaként Song kiemeli, hogy a vegyes házasság nem jelent teljeskörű társadalmi elfogadást. Ladancsik 2020:53; Song 2009.

18 Barth 1996, lásd Ladancsik 2020:53.

19 Kiss 2016:47-80; Gorenburg 2006:145-165.

20 Eröss–Ferenc–Kovály–Orosz–Tátrai 2020:93.

21 Biczó 2013:75; Lajos 2014:138-141.

22 Kovály–Ferenc 2020:70-105.

23 Pilipkó 2006:99.

24 zakon.rada.gov.ua, 2002; Karmacs 2020:34-36.

vegyes (3,7% ukrán–oros, 3,5% ukrán–magyar, 4,2%-egyéb kategória, ide került pl. a ruszin és a szlovák etnikumok vegyes házassága).²⁵

Beregdedán, ahogy Kárpátalja legtöbb falujában, az etnikai vegyes házasságok felekezeti különbséget is jelentenek,²⁶ azonban nem minden felekezet közötti, vallási vegyes házasság tekinthető etnikai vegyes házasságnak. Míg a görög-, római katolikus és református vallásúak közötti házasság a felekezeti határokat átlépve, de egy etnikumon belül jön létre, addig e három felekezet között, valamint az ortodox, baptista és Jehova tanúi felekezetek között nemcsak vallási, de etnikai határok átlépéséről is beszélhetünk. A magyar-ukrán etnikumok között elfogadott a vegyes házasság, de a cigány-magyar, cigány-ukrán vegyes házasság egyáltalán nem jellemző a településre. Etnikai vegyes házasságról az ő esetükben csak akkor beszélhetünk, ha a cigány fél jobb szociális körülmények között él, mint a magyar, de erre csak egy esetben volt példa a faluban. Cigány-magyar vegyes házasságban a cigány fél nem dédai és lakóhelyük sem Déda. A cigány-magyar házasság elfogadását segíti, ha a magyar fél társadalmi helyzete a cigány féllal szemben alulmarad. „...esetleg olyankor fordul elő mikor ilyen, nem túl jó módú fiú vagy lány, nem cigány, nem túl jó módú, beházasodik egy jó módú, na úgymond jó módú, hogy normális cigány családba”.²⁷ A társadalmi különbség, a cigány magasabb, a magyar fél alacsonyabb szintű életkörülményei a cigány-magyar vegyes házasság létrejöttének feltétele, a hátrányos megkülönböztetés feloldását eredményezi.

„Erre egy példa van szerintem, akit én tudok, de ő is nem itt, egy fiú, egy magyar fiú, de ő nem ide házasodott be, hanem Beregszászba egy, na hát egy ilyen normális, tiszta, cigány családba, de viszont cigányok”.²⁸

A lokális társadalomban a felekezeti meghatározottságból és a vallás hagyományozódásából fakadóan a cigány etnikumhoz tartozók kivételével a házasulandó felek egyházi és polgári esküvője a vegyes házasság legitimációjának egyik lépcsőfoka. A településen a vegyes házasság hagyománya

25 Molnár 2015:55. Minnesota Population Center, 2014.

26 A dédai pravoszláv hívek szláv anyanyelvű allochton lakók, vagis azon beköltözők és leszármazottaik osztályát képezik, akik nem élnek tartósan a településen.

27 fiatal görögkatolikus vallású magyar asszony.

28 fiatal görögkatolikus vallású magyar asszony.

(a terepen gyűjtött narratívák szerint) kezdetben felekezeti vegyes házasságot jelentett, mely a 40-es években a jelen viszonyaival ellentétben még ritkaságnak számított. Majd 1948 után, a kolhoz létrejöttét követően, abban az időben, amikor nem magyar etnikumúak telepedtek meg Beregedán az etnikai vegyes házasság meghonosodott. Az etnikai, illetve felekezeti vegyes házasságot a magyar és az ukrán etnikumhoz tartozó család egyaránt idegennek, fenyegetőnek érezte:

„Apu szokta mindig azt mondani, hogy van egy ismerőse és így számolják azt, hogy most már nincs a faluban tíz egybefüggő ház, amelyben ne lenne valahol vegyes házasság vagy szín magyar, ukrán, német, előbb-utóbb bekerül a családba egy ukrán nemzetiségű”.²⁹

A vegyes házasságok nyomon követése a Dédában született több generációs magyar, református vallású lokálpatriótáknak fontos, megmaradásuk feloldódásának veszélyeként értelmeződik. Az etnikai, vallási vegyes házasság megváltozott rendjének kezdeti zavarát az utód születése oldotta fel, aki a keresztség során „eredendő büntől” mentesen, tiszta lappal kezdte meg életét.³⁰

„...tudod ott is megvolt ez az izé, hogy most ukrán lány (nevet), vagy na ruszint³¹ vett ee, deee utána

29 fiatal református vallású magyar nő.

30 Terepkutatásom során nem találkoztam keresztség nélküli személlyel.

31 Terepkutatás során a ruszin önmeghatározás a legtöbb esetben rejtve maradt. Az, aki ukránnak nevezte magát, beszélgetés során többször bizonytalanul, illetve mosolyogva pontosított, miközben megosztotta velem élményeit arról, hogyan gúnyolták őt és más ruszin társát Dédába érkezésükkor a lokális társadalom többségi lakói. A magyarok a ruszin elnevezést a hucullal szinonimaként, sok esetben pejoratív értelemben használták. „Eleinte mikor kezdtünk járni Balazsérna iskolába, gyalog kellett menni a mezőn keresztül, ott a sinekon keresztül. Nagyon sokszor a fiúk, a dédai fiúkkal verekedtünk, nem hagytak minket elmenni, mer szőröstalpú huculok vagytok, meg ilyenek vagytok, meg olyanok vagytok. Hála az Úrnak most nincsen olyan” (középkorú baptista vallású ukrán asszony). Úgy gondolom a negatív konnotáció miatt, ahogyan más, cigányságra vonatkozó kutatásokból is ismeretes, esetünkben a ruszin „rejtőzködő etnikummá” vált. A fogalom Vécsey Károlytól származik, aki a székellyöldi Parajdon élő cigányság körében tapasztalt jelenségre használta. Ott a cigány elnevezéshez társult negatív jelentés. Hasonló következtetésre jutott Keményfi Róbert, aki a szlovákiai Gömörben a magyarok és a szlovákok létszámában „rejtőzködő etnikumként” mutatott rá a cigányságra (idézi Prónai–Vajda 2005:26). Beregedán a cigányok esetében

oszt helyre rázódott. Mer nem akarták anyósomat se engedni, hogy férjhez jöjjön, hogy hát egy magyarhoz mensz, apósom szintén nem akarta, az anyukája, hogy eevegye mer ez meg ruszin, hucul (nevet) na így mondták, tudod. Na de hát azt csak nem tágitottak, na összeházasodtak, úgyhogy két fiúk, na. Született. Hát utána meg már rendbe vót minden”.³²

Az idősebb ukrán generáció még napjainkban is tart tőle, hogy huculként bélyegzik meg, ha gyermekük vegyes házasságra lép és magyar párt választ. A félelem a pejoratív értelemben használt „huculozástól” érvként jelenik meg a vegyes házasságokkal szemben:

„Hát, sokan azt mondják, hogy nem adom a jányom magyarhoz férjhez, mer akkor le fog huculozni, így-úgy, oszt közbe meg úgy sikerült”.³³

Mindezek ellenére az egyik lokális társadalomban élő vezető szerepet betöltő személy véleménye szerint mára „a házasságoknak a zömét, (felekezeti és etnikai – KFJ) vegyes házasságok teszik ki”.³⁴

A beregdédai református házassági anyakönyvben az 1998–2016 között vizsgált források szerint mindkét házastárs túlsúlyban református vallású, de a házasságok között a görögkatolikus és pravoszláv etnikai vegyes házasságok is jelen vannak. A megkeresztelt gyermekek anyakönyvi adatai azt mutatják, hogy a vegyes házasságokban született gyermek kereszttségét nemének megfelelően, lány esetében anyja, fiú esetében apja vallását kapja. A fenti időszakban a református források szerint tízenegy vegyes házasság kötött, melyből kilenc esetben érvényesül a nem szerinti vallási öröklődés, két esetben pedig ez nem teljesül. A görögkatolikus házassági

a szegregált lakóhely, a szembetűnő külső jegyek, az eltérő bőrszín, etnicizáló, beszűkíti az etnikai identitás diverzifikálásának lehetőségét. Az elkülönítést megkönnyítő jelölés a többes identitás lehetőségét elvetve, a cigány, illetve roma identifikációra szűkül: „kérdeztem tőle, na, dédai cigányok, tisztázzuk a helyzetet, hogy szólítsalak én benneteket, hogy szeressetek? Cigányok vagytok, vagy romák? (...) mi cigányok vagyunk. Igen? Jó. Akkor így beszélünk.” (középkorú református vallású magyar asszony). A cigányok véleményének felmérése tulajdonképpen a sértődések elkerülése érdekében tett gesztus, ami a cigány vagy roma merev határok közé zárt önmeghatározást teszi lehetővé. A cigányság „ténye” nem kérdőjeleződik meg, mindössze a cigány szó negatív tartalommal telítődött megnevezés cseréje érdekében a korrekt(ebb)nek vélt, roma jelölés alternatív helyettesítőjeként jelenik meg.

32 középkorú, református vallású magyar asszony.

33 idős református vallású magyar férfi.

34 középkorú görögkatolikus vallású férfi.

anyakönyv bejegyzései szerint a görögkatolikus felekezetenél nagyobb a házassági hajlandóság. A református egyháznál majd tízéves periódusban 2006–2015 között havonta átlagosan két pár, a görögkatolikus egyháznál öt pár házasodott.

A vegyes házasság létrejöttét követően nem jellemző az, hogy a fiatal párt negatív diszkrimináció éri, azonban a megromlott házasságról szóló narratívákban a konfliktus indoka etnikai színezetet ölthet. Ez a vélekedés az etnikai vegyes házasságok kapcsán említésre kerül ugyan, de a szintén vezető szerepet betöltő beszélgetőpartnerem narratívájában rögtön ezt megcáfolva, érvekkel alátámasztva árnyaltan értelmeződik. Vagyis a házasságokban jelentkező konfliktusok etnikumra való tekintet nélkül is előfordulhatnak, tehát értelmezésében a konfliktusok etnicizálása a dolgok leegyszerűsítésével hozható összefüggésbe:

„Hát, a szerelemnek parancsolni nem kell, nem lehet. Tehát ha így szerették meg egymást, akkor, akkor az legyen így. Fő az, hogy ezen keresztül is tolerancia (legyen – KFJ) egymás családjával kapcsolatba, érdekes, mert, mert van olyan család, amek utólag nagyon, tehát nagy magyarok voltak és mégis elfogadták, és van olyan, aki nem tartotta olyan nagy valamit, hogy milyen a nemzetisége és aztán az évek során kicsit úgy megromlott a kapcsolat és akkor most annak tudható be, hogy különböző nemzetűek. Pedig hát nem, mert egy nemzetiségnél is megvan a családi probléma (nevet) nem csak különböző nemzetnél. Na de hát, ha erre fogják, történetesen akkor ez van”.³⁵

Az etnikai vegyes házasság térnyerése a lokális társadalomban élőket egyaránt érdekeltette, hogy a makrotársadalom irányította sztereotipizált, hatalomtól vezérelt, társadalmi konfliktusok etnicizáló értelmezésének ne engedjen teret:

„...itt mindenki férjhez is ment magyarhoz. Az egész testvéreim magyarokhoz mentek férjhez. A nővérem is, a bátyám is, mindenki, még én is (nevet). Úgyhogy na, ilyen magyar. Úgyhogy most már Isten őrizzen, ha lenne ilyen változtatás, hogy ilyen fajgyűlölő, vagy valami, ukrán-magyar, vagy valami nem is tudom, szívünk szakadna meg, mer mindannyiunk már úgy összevagyunk, hogy nem tudjuk kik is vagyunk” (nevet).³⁶

Az etnikai vegyes házasságot a közelebről megismert „másik” pozitívabb fényben feltüntetése jellemzi. Ugyanakkor esetünkben az ukrán etnikumot

35 középkorú, római katolikus vallású magyar férfi.

36 középkorú, jehova tanúja, ukrán asszony.

agresszív jelzővel illetett sztereotíp megítélés alól az ukrán házastárs csupán kivételként értelmeződik:

„ne sértsek senkit, távol álljon tőlem, de van egy olyan agresszív, nem az én férjemnek, csak úgy általában az ukránok agresszívek, nagyon agresszívek”.³⁷

E vélekedés egy etnikai vegyes házasságban élő magyar asszonytól származik. Ez esetben az egy háztartásban, közeli viszonyban megismert ukrán férj negatív sztereotípiáknak ellentmondó magatartása csak egy kivétel, ami a leegyszerűsítő világgép megkérdőjelezésére, az ukrán etnikum egészét érintő általánosítások cáfolatára nem volt elegendő.

A vegyesség kérdése sok esetben problematizált, egyet jelent a kisebbség feloldódásával a többségben, szembe megy egy idealizált, markánsan elkülönülő, ezáltal számában megmaradó esetleg növekvő kisebbségi toposz képével.³⁸ Az egyén szintjén azonban érthető és elfogadott párválasztási motivációkkal bíró, az utód létét szem előtt tartó reprodukciós „szent szövetség”:

„A helyiek mondom itt itt itt soha nem vót, se itt jóba vagyunk egymással. Mindegy, hogy milyen vallásu, mindegy, hogy milyen milyen nyelven beszél, tényleg, hogy na nincs probléma ebből, mer sok a vegyes házasság is, úgyhogy nem néznek arra, hogy most pravoszláv vagy milyen vallású vagy, vagy ez vagy az. Megegyeznek”.³⁹

A vegyes házasság megítélésének változását mutatja, hogy a cigány és az ukrán vélekedéssel szemben is megfogalmazzák nyitottságukat a vegyes házasságot illetően:

„Ha az én jányom cigányhoz menne, ha az pászolna, akkor cigány lenne a vöm. Ha ukrán, akkor ukrán lenne. Na hát oszt mi van abbu? Csak ember legyen. Hogy ki milyen származású. Nem? Az egy nem rendes dolog, ilyeneket kérni. Itt is szembe lakott egy idős bácsi, azt mondta, hogy magyarhoz nem adja, az unokája nem akar magyarhoz menni”.⁴⁰

A többes kötődések szituativitása

Az ukrán-magyar vegyes házasságok többségénél nem annyira az egyik fél vallásának elhagyását,

37 fiatal, református vallású magyar asszony.

38 „Az erdélyi magyar elitek politikai diskurzusában az etno-kulturális reprodukció kulcsszerepet tölt be”. Kiss 2016:47.

39 középkorú, református vallású magyar asszony.

40 idős református vallású magyar férfi.

sokkal inkább azok párhuzamos együttélését, az ünnepek megduplázódását figyelhetjük meg. Az ünnepnapok naptárakból fakadó időbeni eltérését nem csak a vegyes házasságban élők, de falubeliek is egyaránt tiszteletben tartják és toleránsan kezelik. Nagyobb vallási ünnepek alkalmával kölcsönösen, a másik fél ünnepét figyelembe véve nem végeznek nagy zajt keltő fizikai munkálatokat, vagy bárminemű olyan tevékenységet, ami tiszteletlen lehet és zavarhatja az ünneplést. A felekezeti vegyes házasságban naptári eltérésre sincs szükség ahhoz, hogy a különböző vallási rítusok megkettőződéséről beszéljünk. A családok kérésére a házszentelést a vallási vezetők külön görög-, és római katolikus szertartásos keretek között is elvégzik, a református vallásúak is igénybe veszik. Beregdédán a görögkatolikusok szertartásai, ahogyan azt már említettem, a Gergely-naptárt követik. Ugyanakkor azok tiszteletére, akik nem tértek át a pravoszláv templomba, a Juliánus-naptár szerinti húsvét alkalmán is van lehetőség pászkaszentelésre.

Az egyik baptista felekezethez tartozó ukrán asszony vallásából adódóan a Gergely-naptár szerinti „magyar” baptista egyházi ünnepekhez igazodik, de ukrán férjére való tekintettel a Juliánus-naptárnak megfelelő „ukrán” egyházi ünnepeket, így pl. a karácsonyt és a húsvétot is kétszer tartja. Az ünnepek megduplázódását azért is gondolja fontosnak, mert a szintén vegyes házasságban élő gyerekei ezeket az ünnepeket már csak egy alkalommal a „magyar szerint” ünneplik.

„A családon belül mind a kettőt tartjuk. (nevet) Azért, mert a férjem ukrán és én nem tehetem azt meg, hogy én csak ukránt csináljak, mivel a fiam, a családom meg a menyem, azok meg tartják a magyart, akkor nekünk meg ez is, meg az is”.⁴¹

Egy pravoszlávnak keresztelt, vallását azonban nem gyakorló, Dédához közeli városban született férfi és a református felekezethez tartozó nő ukrán-magyar vegyes házassága egyik példája a többes kötődések szituativitásának. A fiatal pár pravoszláv egyházi esküvő és magyar nyelvű polgári szertartás mellett döntött, majd mindkét gyermeküknél, az apa felmenőinek hagyományaihoz ragaszkodva a pravoszláv keresztiséget részesítették előnyben:

„...mivel az ő szülei pravoszlávok, legyen pravoszláv a gyerek. Tehát ez volt a lényeg, tehát hogy, még akkor nem tudta, hogy mi a hit, vagy mi a,

41 középkorú baptista vallású ukrán asszony.

(szünet) tehát hogy mért kell keresztelkedni. Hanem csak volt egy olyan felfogása, mert más is úgy csinálja, és mivel ő pravoszláv, ezért. Én meg engedelmesskedtem neki, tehát most ne legyen ebből probléma...”⁴²

A pravoszláv keresztység nem zárta ki a gyerekek édesanyjuk vallása szerinti, református hitre alapozó hitoktatását:

„Tehát, hogy ott lettek (t.i. a pravoszláv templomban – KFJ) keresztelve, de a gyermekem is ide jár hittanra Dédába a reformátusba”⁴³

Az ukrán-magyar vegyes házasságban élő pár mindkét tagja magyar nyelven beszél egymással, gyermekeikkel azonban az anyuka magyarul, az apuka pedig ukrán nyelven kommunikál. Gyerekeik magyar nyelvű óvodába jártak, az iskolaválasztáskor pedig leginkább az anyuka ukrán nyelvtudásának hiányosságaiából, és az ehhez köthető negatív élményeiből okulva döntöttek az ukrán nyelvű iskola mellett. Értelmezésükben a vegyes nyelvi környezet a gyerekek érdekeit, boldogulásuk sikerességét szolgálja. Az ukrán-magyar nyelvtudás a nyelvi nehézségekből fakadó kudarcélmények elkerülésének egy lehetséges módja:

„...mivel én nem tudok ukránul, és nagyon sok problémát okozott itt nekünk, hogy én nem tudok ukránul, mert nagyon, sok olyan helyzet volt, na tudod hivatalos papírt kell rendezni vagy bármi, kell az ukrán nyelv. És mivel nem tudok ukránul, ez sokszor jelentett ilyen akadályt és akkor úgy döntöttünk, hogy legalább akkor, ha itt lakunk, akkor jól tanuljon meg, magyarul úgy is, magyar az anyanyelve, inkább azt mondja, had legyen az ukrán iskolába”⁴⁴

Az ukrán intézményválasztás nagyfokú önállóságot követel meg a gyermektől, aki az édesanyja segítségére ukrán nyelvtudásának hiányában leckeíraskor nem számíthat, az ukránul tudó édesapja pedig Csehországban vállalt munkája miatt nincs jelen a hétköznapiakban.

A család esetében az ünnepek megduplázódása a református vallás szerinti ünnepekre készülést jelent otthon, házigazdaként, a pravoszláv ünnepekör egyes eseményeit pedig vendégként, rokonoknál töltik:

„(...) a vendégeskedést meg úgy szoktuk megoldani, hogy mind a kettőre készítünk, de magyar

húsvétkor az ő testvérei, vagyis a testvére a családja jön nálunk vendégségbe, aztán ukránkor meg mi megyünk náluk vendégségbe. Általába”⁴⁵

Egy másik református vallású asszony és görögkatolikus vallású férfi ukrán-magyar vegyes házassága szintén az egyéni érdekek szempontrendszer szerint alakul, de a fentiekől eltérően más utat jár be. Beszélgetőtársam férjét utca béliként, gyerekkorában ismerte meg. Férje öt éves volt, amikor a kolhozban dolgozó szülei Dédán vásároltak házat:

„Öt évesen jöttek ide, most 40 éves les, úgyhogy, mind a ketten dédaiak vagyunk, sőt még szomszédok is. Öt ház van köztünk anyósommal, úgyhogy (nevet) a szomszédba mentem férjhez úgymond”⁴⁶

Egyházi házasságuk szertartásának kiválasztása praktikus érvek mentén dőlt el. Dédán élő hagyománynak számít, hogy az ifjú pár a házasságra választott templomtól a községhez tartó házáig a násznéppel gyalog jut el. Ezért a rövidebb utat és gyaloglást választva döntöttek református egyházi esküvő mellett. Gyermeük megkeresztelésénél makrotársadalmi események, a református egyházszakadás is közrejátszott, így esett a választásuk a görögkatolikus vallásra.⁴⁷ A családban a szülők mindegyike magyar nyelven beszél gyermekével, a gyermek ukrán nyelvtudásának hiánya, valamint a helyben található ukrán nyelvű osztály nem megfelelőnek vélt színvonala, ennél a családnál az intézményválasztáskor a magyar nyelvű iskola melletti érveket gyarapította:

„...itt meg annyira rossz az ukrán iskola, mer itt az első, meg a negyedik osztály mind a két osztály egy osztályba tanulnak és az meg nem tudom, hogy hogy tud velük foglalkozni a tanár, mer egy negyedikesnek is más a tananyag, meg egy első osztályosnak is teljesen más, úgyhogy na nem tudom. Ezért is félttem beadni ide...”⁴⁸

45 középkorú, görögkatolikus vallású magyar asszony.

46 középkorú, református magyar asszony.

47 A 2000-es évek elején, a kárpátaljai magyar etnikumot megosztó eseményként is értelmezhető református egyházszakadás következtében, Beregdédán a református egyház három ágra szakadt. A skizmát követő konfliktusos időszakban a családott református hívekben a saját és a görögkatolikus hitbéli nézetek különbözősége átértelmeződött. A kőtemplommal szintén rendelkező, a településen széleskörűen elterjedt görögkatolikus felekezet befolyással bírt az amúgy református szülő gyermeke választásánál.

48 középkorú református vallású magyar asszony.

42 fiatal református vallású magyar asszony.

43 fiatal református vallású magyar asszony.

44 fiatal református vallású magyar asszony.

A magyarul jól beszélő, Csehországban dolgozó ukrán apa és az ukránul csak kevésbé tudó, tanító végzettséggel rendelkező anya közös megegyezés szerint gyermekükkel kizárólag magyarul beszélnek. Ennek oka a gyermek édesanyjának nézete, mely szerint a magyar anyanyelv megfelelő, zavartalan kialakulásához a magyar nyelvű beszéd dominanciája szükséges:

„...én akkor mondtam, hogy magyarul beszéljünk vele, míg megtanul beszélni, mer akkor nehezebben tanul meg a gyerek beszélni is, hogyha most két nyelven fognak hozzá beszélni, és akkor nem fogja tudni szépen aztán a dolgokat, hogy most akkor mi is van. Mer így, az óvodába is tapasztaltam, hogy akik így kétnyelvű családból származnak, és beszélgetnek vele így is, meg úgy is rögtön, akkor nehezebben tanul meg beszélni. Mer akkor nem tudja, hogy mi is van valójában. Most egyszer ezt hallja, aztán azt hallja, úgyhogy én mondtam, hogy csak magyarul beszélünk hozzá és majd mikor megtanult beszélni, akkor majd fogjuk folytatni, hogy akkor most fiam, magyarul ez így van, ukránul pedig ezt így kell mondani”.⁴⁹

A felsőfokú végzettséggel rendelkező, értelmiségi magyar asszony nézete szerint a különböző nyelvek párhuzamos elsajátítása a beszédfejlődés megkésését és zavarát okozhatják. Ennek elkerülése érdekében az édesanya értelmezésében a kizárólagos anyanyelv szorgalmazása a kívánatos. Amennyiben a gyermeknél a beszédnyelv megválasztása egy tudatos döntés eredménye, a gyermek „nyelvi zavarinak” elkerülése érdekében⁵⁰ a család minden tagjától a kizárólagos magyar nyelv használatát szorgalmazzák. Mindezt olyannyira komolyan veszik, hogy kérésükre a magyar nyelven alig beszélő nagymama is magyarul kell beszéljen az unokájával. Az anyanyelv elsajátításának idején más nyelvek kizárása gyermekkorban a nyelvi készségek érdekében történik. Ukrán nyelvtudás hiányában a magyar anyanyelvű szocializáció a magyar nyelvű oktatás irányába hat.

A nyelvi szocializáció egyik útja, a kisebbségi műhelyek tudományos eredményeire, narratívájára hagyatkozás, mely szerint a gyermek előmenetelének kulcsa az anyanyelvű oktatásban keresendő. Az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermek hatékonyan gondolt kétnyelvű szocializációjának alapja a kétnyelvűség-kutatásokra alapozó és azt kívánatosnak vélő „egy szülő – egy nyelv” elve. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a többnyelvű

családokban a beszéd nyelve megosztott, az anya és az apa kizárólagos, saját nyelvén történő kommunikációját követeli meg a gyermekkel szemben. Ebből a perspektívából a tudatos nyelvi szocializáció a családok többségére nem jellemző:⁵¹

„...én vagyok a tanító, úgyhogy én tudom, hogy a gyermeknek milyen az, hogyha elmegy egy ukrán osztályba egy magyar környezetből, mert ezt most vegyük úgy, hogy magyar környezetből ment, mert itthon úgy beszélünk vele, úgy foglalkozunk és akkor ott meg csak fog nézni, nem fogja tudni, hogy most hol van, meg mi hogy...”⁵²

Ahogyan a beszéd nyelvének elsajátításánál megjelenik a félelem a lemaradástól – attól, hogy vegyes családban két nyelvet lassúbb ütemben, illetve nem kellőképpen, hiányosan, a másik nyelv kárára tanulja meg a gyermek –, ez az érvrendszer az iskolaválasztásnál sem veszít súlyából. A magyar nyelvtudás anyanyelvű oktatás keretein belül válik gyümölcsözővé, mivel ukrán nyelvű oktatásban a kizárólagos magyar nyelvtudás lemaradást eredményezhet, illetve a nyelv elsajátítása a tárgyi tudás kárát eredményezheti:

„Egy anyuka mondta, akivel együtt, akinek a gyerekeivel együtt ballagott Léna (fiktív név) az óvodába, hogy ő is ukránba járt, de csak annyit ért el vele, hogy megtanult ukránul, de semmit, mert az, hogy a fizika, vagy az algebra, vagy ilyen, azt nem érti”.⁵³

Az iskolaválasztás összetett szempontrendszerének mérlegelésekor a szülők számára sok esetben megnyugvást ad a nézet, mely szerint a gyermek jövője és előmenetelének sikeressége nem annyira az iskola nyelvétől, helyszínétől, tanártól, illetve a szülők döntésétől, sokkal inkább a gyermek motíváltóságától, tanulási kedvétől, elszántságától függ:

„Ha érvényesülni akar, úgy is fog. Ha meg nem, akkor meg hiába adom akárhova úgy se fog tudni. De szerintem itt is vannak olyan jók a tanárok, hogy aki tanulni akar az itt is tanul. (...) Szerintem ez nem csak a tanáron, de a gyerekeken is múlik, hogy milyen egy tanár”.⁵⁴

Az ukrán nyelvű iskolaválasztás dilemmája más, azonos vallású és etnikumú családok esetében is megfogalmazódik:

49 fiatal görögkatolikus vallású magyar asszony.

50 A kevert nyelvi beszédnek, illetve a kódváltásnak a közhiedelemmel ellentétben nincs köze a „zagya va beszédhez”. Márku 2021.

51 Márku 2021: 87.

52 középkorú görögkatolikus vallású magyar asszony.

53 középkorú református vallású magyar asszony.

54 középkorú református vallású magyar asszony.

„Nekem az a fő, hogy megtanulja az ukrán nyelvet. Vagyis na, hogy tudjon érvényesülni. Mer én négy osztályig az oroszba jártam. (...) De annyira jó, mer meg tudok szólni ukránul. Mer ott volt ukrán osztály, vagyis na egy óránk, ukrán és na én tudok na azér ukránul és milyen jó”.⁵⁵

Záró gondolatok

A kárpátaljai Beregdédán végzett etnográfiai településen arra enged következtetni, hogy míg a településen a cigány és más etnikumok közötti vegyes házasság nem jellemző, addig az ukrán-magyar vegyes házasságokban születő döntési stratégiák a makrotársadalmi körülményekhez alkalmazkodva, a család bonyolult szempontrendszerét – mint pl. nyelvi, felekezeti, mindennapi gyakorlatokat – és lehetőségeket figyelembe véve szerveződnek. Az ukrán-magyar vegyes házasság elterjedése, a többes kötődések szövevényes hálóját megkérdőjelezi a két fél közötti negatív etnikai különbségtételt.

Az ünnepek, tradíciók, a gyermeknevelési elvek a vegyes házasságok különböző családi logikáját követik, ahol nem az egyik vagy másik szülő döntése érvényesül, hanem az előnyök maximalizálása mentén szerveződik. Az etnikai, felekezeti vegyes házasság térnyerése a lokális társadalomban őket egyaránt érdekelté tette, hogy a makrotársadalomra jellemző, társadalmi konfliktusok etnicizáló értelmezésére tett kísérleteknek ne engedjen teret.

A kárpátaljai tudományos műhelyek a kárpátaljai szülők nyelvszocializációs tudatosságát remélve, szerepet vállalnak a „kárpátaljai magyarság kiművelésében”, az etnikai vegyes házasságok kisebbségi, mint egyik anyanyelvi, elsődleges szocializáció fontosságának tudományos népszerűsítésében.

Felhasznált szakirodalom

- Barth, Fredrik 1998 *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Waveland Press, Long Grove.
- Biczó Gábor 2014 Az asszimiláció, a kontaktzóna és az interkulturalitás néhány elméleti kérdése a kárpátaljai etnikai együttélési helyzetek vizsgálatában. *Kultúrák, nézőpontok*, (5) 1:85-96.

- Biczó Gábor 2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In Biczó G. – Kotics J. szerk. „Mevagyunk mi egymás mellett...” Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton. Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, Miskolc, 53-104.
- Borbély Sándor – Tátrai Patrik Versengő nemzetpolitikák Ukrajnában és Kárpátalján. Glossza, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (BTK) tudományos ismeretterjesztő podcast-sorozata. Online: <https://podcasts.apple.com/hu/podcast/glossza/id1592654468> (2022. 06. 29.)
- Botev, Nikolai 1994 Where East Meets West: Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia. 1962 to 1989, *American Sociological Review*, (59) 3:461-480.
- Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Kovály Katalin – Orosz Sándor – Tátrai Patrik 2020 Helyzetkép a kárpátaljai magyar szórványról. In Ferenc V. – Kovály K. szerk. *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. BGA Zrt., Budapest, 89-134.
- Gennep, Arnold van 2007 *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Giorgas, Dimitria – Jones, Frank L. 2002 Inter-marriage patterns and social cohesion among first, second and later generation Australians. *Journal of Population Research*, (19) 1:47-64.
- Gorenburg, Dmitry 2006 Rethinking Interethnic Marriage in the Soviet Union. *Post-Soviet Affairs*, (22) 2:145-165.
- Györfy Eszter 2017 Felekezeti vegyes házasságok, rítus- és vallásváltások egy erdélyi faluban. *Korunk*, 1:20-33.
- Gyurgyík László – Horváth István – Kiss Tamás 2010 Demográfiai folyamatok, etnikulturális és társadalmi reprodukció. In Ablonczy B. – Bitskey B. szerk. *Határon túli magyarok a 21. században*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest.
- Karmacs Zoltán 2020 „Рóка у лїци жубе”. *Stratégiák az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermekek nyelvi szocializációjában Kárpátalján*. Törökbálint, Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont.

55 középkorú református vallású magyar asszony.

- Kiss Tamás 2016 Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben. *Média és Identitás* 2:47-80.
- Kovály Katalin – Ferenc Viktória 2020 „Őszsze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezeti vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban. *REGIO*, 28.1:70-105.
- Ladancsik Tibor 2020 *A nemzeti identitás formálódása a magyar-szerb vegyes házasságokban*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem BDT, Debrecen. Online: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/300553/ladancsik_tibor_disszertacio_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2022.08.09.).
- Lajos Veronika 2014 Ön-azonosulás és ön-megkülönböztetés társadalmi praxisai a Kárpát-medencében. [Ismeretét szerk. Biczó Gábor – Kotics József 2013 „Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton. ME KVAI, Miskolc.] *Erdélyi Múzeum*, (76) 1:138-141.
- Lévi-Strauss, Claude 1986 *Szomorú trópusok*. Európa Kiadó, Budapest.
- Minnesota Population Center 2014. Integrated Public Use Microdata Series, International Version 6.3 [Machine-readable database]. Minneapolis, University of Minnesota. Online: international.ipums.org
- Márku Anita 2021 Beszélhetünk-e nyelvi tudatosságról a kárpátaljai kétnyelvű gyermekek nevelésekor? [Ismeretét Karmacs Zoltán (2020): „Róka у лісі живе”. Stratégiák az etnikailag heterogén családokban nevelkedő gyermekek nyelvi szocializációjában Kárpátalján] *Anyanyelv-pedagógia*, (14) 1:86-89.
- Molnár József 2015 Etnikailag vegyes házasságok a kárpátaljai magyarok körében. *Limes. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve*, 2. 51-62.
- Pilipkó Erzsébet 2007 *Ütköző identitások; A kárpátaljai magyar görögkatolikusok etnikai és vallási identitástudatának vizsgálata az 1989-es változások kapcsán*. Kézirat. Debreceni Egyetem Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen.
- Prónai Csaba – Vajda Imre 2005 Cigány/nem cigány együttélés a gömöri Balog-völgyben. In Prónai Csaba szerk. *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozatok marginalitásban*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 21-45.
- Régi Tamás 2017 Kreatív határvidékek: a kontaktzónák antropológiája. In Lajos V. – Povedák I. – Régi T. szerk. *A találkozások antropológiája*. MAKAT, Budapest, 11-32.
- Sekelj László 1994 Lehetséges-e a békebeli Jugoszlávia? *Társadalmi Szemle*, (49) 7:54-64.
- Song, Miri 2009 Is intermarriage a good indicator of integration? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, (35) 2:331-48.
- Tóth Ágnes – Vékás János 2008 Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában. *Demográfia*, (51) 4:329-355.
- Smits, Jeroen 2010 Ethnic Intermarriage and Social Cohesion. What Can We Learn from Yugoslavia? *Social Indicators Research* (96) 3:417-432.
- Veres Valér 2002 A romániai magyarság létszámcsökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében. *Korunk*, (3) 2:4-19.
- Zakon.rada.gov.ua 2002. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1367-2002-%EF>, 2002.

„ÉN NEM VAGYOK TESTBE VALÓ”

Transzhumanizmus Matthew Baker *Átalakulás* című novellájában

[DOI 10.35402/kek.2022.4.7](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.7)

Absztrakt

Matthew Baker *Átalakulás* című novellája a bio- és a cyberpunk határán mozog. Hibrid fikcióként az emberi élet és általában a létezés egészét érintő digitalizáció lehetséges jövőbeli irányát jeleníti meg. Az adatosításban és az azzal összekapcsolódó virtualizációban rejlő emancipációs potenciálra építi fel irodalmi világát és narratíváját, azonban elbeszélői perspektívája kívül marad az elképzelt digitalizált világon. A tanulmány a transzhumanizmusnak a Baker-novellában kikristályosodó, a digitalizáció és az immaterializáció irányában orientálódó formájára összpontosít, miközben rámutat a transzgenderizmus (illetve transzszexualitás) diskurzusával való szisztematikus átfedésekre, valamint a novella elismerési logikájában rejlő ambivalenciákra, ellentmondásokra.

Kulcsszavak: Matthew Baker, *Átalakulás*, transzhumanizmus, digitalizáció, transzneműség, elismerés.

Abstract

Matthew Baker's short story "The Transition" is an instance of hybrid fiction traversing the boundary of bio- and cyberpunk. It presents a potential future direction of digitalization affecting human life as well as being in general. It builds its literary world and narration on the emancipatory potential of datafication and virtualization, although its narrative perspective stays out of the imagined digitalized world. This study focuses on the short story's presentation of transhumanism oriented towards digitalization and immaterialization, while it lays bare the systematic overlaps with the discourse of transgenderism (or transsexualism) and the ambivalences and contradictions inherent in the short story's recognition logic.

Keywords: Matthew Baker, *The Transition*, transhumanism, digitalization, transgenderism, recognition

Bevezető

Matthew Baker *Átalakulás* (*The Transition*, illetve *Transition*) című novellája (Baker 2021, 2016, 2020) a biológiai tudományos-fantasztikum, vagyis a biopunk (Babos 2021; Bene 2014) és a cyberpunk (Rétfalvi 2012; H. Nagy 2005:97; H. Nagy 2001:5; Csicsery-Ronay 1988; McHale 2010; Novotny 1997) határán mozog. A szöveg különböző kulturális, közéleti, nyelvi és technológiai regisztereket, ideológéákat (Kristeva 1996:19-20) magában foglaló hibrid fikció (Grassian 2003; Giles 2011). Az emberi létezés korlátozottságának, végességének és törekenységének a számítógépes-online környezetben megvalósuló adatosítás, digitalizáció és ennek megfelelően jelentkező virtualizáció általi korrekciós-emancipációs tendenciáját mutatja be narratív formában (Esterbauer 2003; Virilio 2002:45-46). Nem médium-specifikus, hanem tematikus értelemben véve digitális narratíva (Landon 2001:29), ugyanis a kulturális jelenségek és egyben a mindennapi tevékenységek, sőt, az emberi élet és létezés egészét érintő digitalizáció lehetséges jövőbeli irányát jeleníti meg.

A testetlenség ígérete a halhatatlanságával és a határtalanságával kapcsolódik össze. A létezés bytokba zárul (Szűts 2003), és ott értelmeződik újra, alakul át (Aczél 2012:129; Csepeli – Prazsák 2010:17-18). A „bitbeesés” (Csepeli – Prazsák 2010:14; Csepeli 2008:4) következtében az immár nem szerves, hanem (számítás)technikai környezetben kialakul az *Élet 3.0* (Tegmark 2018), és megjelenik a testi kötöttségeitől megszabadított *Ember 2.0* (Fuller 2011; Csepeli 2020), egyfajta mindenható, öröklétű és potenciálisan mindentudó *homo deus* (Harari 2017). Az alternatív digitális létformák már nem kötődnek organikus emberi testekhez.

A digitalizáció, illetve a tágabb értelemben vett textualitás (Ferraris 2008:235-346) virtualizációja megmásíthatatlan, irreverzibilis folyamat, ugyanis a nyelvi, illetve a transzlingvisztikai (Barthes 1971:11; Derrida 1991:85) kód logikájából, specifikus absztrakciós potenciáljából (Chomsky 2018:43-44) táplálkozik, megnyilvánulási közege pedig technikai. A digitális eszközök penetrációja egyre kifejezettebb

mértékű, amiből már a tárgyak internete (Wang et al. 2015) bontakozik ki.

Baker novellájában a technooptimizmussal társuló transzhumanizmus, a testi létezés meghaladhatóságának, a tudat számítógépes hordozókon való tárolhatóságának elképzelése (Moravec 1990, 2000; Kurzweil 2012, 2013; Ranisch – Sorgner 2015; Hayles 1999) a transzneműség diskurzusával (Feró 2019) kapcsolódik össze. A digitalizációt és immaterializációt tehát nem pusztán emancipatorikus, hanem elismerési keretben beszéli el, amelyben egyszersmind az emberi fejlődés (az anya karakterfejlődése, továbbá a civilizációs fejlődés) alakzatával összekapcsolt transzhumán elismerés kérdéseinek és ellentmondásainak nyomai is megtalálhatók.

Ember, gép – transzhumanizmus

Baker novellája nem az emberi test meghatározta tevékenységi kör és kognitív hatósugár technikai berendezések, protézisek igénybevétele általi kitérítettségét tematizálja. Ehelyett a tudatnak és a személyiségnek a szervesen technikai világba történő kirajzását, valamint a test hátrahagyását, illetve levetkezését mutatja be. Ez a technikai-digitális transzhumanizmus univerzuma, amelyet virtuális, testetlen, illetve testen túli lények népesítenek be. A tudományos-fantasztikus szöveg a szóban forgó szubjektív entitásokat testentúliaknak nevezi. Az áramlás elektronikus terében (Castells 2004; Csepeli – Prazsák 2010:15; Nyíri 2001) élnek ők. Szinte omnipotens idő- és digitálistér-kezelés jellemzi őket (Esterbauer 2003:4-8). Jelen tanulmány a transzhumanizmusnak a Baker-novellában kikristályosodó, a digitalizáció irányában orientálódó formájára összpontosít.

A Baker-szöveg által vizionált jövőben lehetővé válik a személyiség és a tudat integer digitális adatsomaggá alakítása és annak áthelyezése egy számítógépes szerverre. A szubjektív konstrukció és tartalmak ennek megfelelően egy szerves hordozóról, vagyis magáról a testről egy szervesenbe töltődnek át. Ez a biológiai adottságok és meghatározottságok meghaladását jelenti, a biológiának az informatikával történő felcserélését. A novella ezt a digitalizációs és transzlokálizációs folyamatot nevezi „tranzíciónak”, illetve „átalakulásnak”, magát a beavatkozást pedig műtétnek, illetve operációnak. Az átalakulás aktusa az a pillanat, amikor az egyén „teste kiüresedik. A pillanat, amikor a tudata távozik belőle” (Baker 2021:64-65). A személy(iség) adatosítása virtualizáció: testtől való megfosztás, attól

való meg- és egyben felszabadítás. A meglehetősen költséges emancipációs átalakítás szakosított klinikákon, vagyis törvényes keretek között, meghatározott protokoll szerint történik. A novellában a megfelelőképpen átalakított, vagyis megműtött online-digitális létformájú transzhumánok a testentúliak. Őket ugyanis transzhumán identitásuknak megfelelően megszabadították testüktől, lehántották azt róluk. Az online térben szabadon és határokat nem ismerő módon egzisztáló, tiszta szubjektumok lettek.

A gépi úton elért halhatatlanság, továbbá a szerves élettől függetlenített gépek időtlenségének, illetve öröklétének gondolata a tudományos-fantasztikum kulcskérdései közé tartozik (Mumford 1970; Wolfe 1979). A vonatkozó elképzelést a cyberpunk irodalom korpusza szintén tematizálta. A gondolatot természetesen a cyberpunk irodalom műfajteremtő alkotása, William Gibson 1984-es *Neurománca* (Gibson 1992) is felvillantotta, majd pedig Dan Simmons a cyberpunk kánonhoz aktív módon viszonyuló, azt szövegszerűen is megszólító, 1989 és 1997 között publikált *Hyperion* tetralógiája (Simmons 2010, 2011, 2012, 2013) még inkább a figyelem középpontjába állította (vesd össze Beke – Samu 2017). A radikális futurologusok, mint például Hans Moravec és Ray Kurzweil munkái (Moravec 1990, 2000; Kurzweil 2012, 2013) hasonló összefüggésben értelmezhetők.

A Baker-novellában a test és az (ön)azonosság kapcsolatát tematizáló közéleti diskurzusformák, megszólalásmódok és egyéni hitek alapvetően két, egymással szemben álló csoportba sorolhatók.

A „konzervatív” elképzelés az elmén (és a testen) túli lélek létét feltételezi, továbbá azt, hogy a jelzett esszencialitás a földi létezésben az emberi test és az (ön)azonosság elválaszthatatlan összekapcsolódásának formájában manifesztálódik, ad magáról hírt. Ennek megfelelően azokat, mármint a testet és az (ön)azonosságot nem szabad, lényegében pedig nem is lehet egymástól elválasztani. Vagyis „[h]a valaki testbe születik, abban is kell maradnia” (Baker 2021:67). A vonatkozó koncepció szerint a személyiség középpontját alkotó lélek ellenáll az adatosításnak, vagyis nem vonható be veszteségek nélkül, maradéktalanul a digitalizáció folyamatába, tehát nem helyezhető át a szervesből a szervesenbe, a testből a számítógépbe: „akkor sem lehet valakit egyszerűen adattá változtatni! Lehet, hogy az emlékeit, a hitét, a tudását, a szavajárását, a gondolkodásmódját, a szókincsét adattá lehet változtatni, de még ha ezt mind be is pakolják egy számítógépbe, valami akkor is hiányozni fog. [...] ezeknek a számítógépekbe töltött valamiknek nincs lelkük! Mert

azt nem lehet lefordítani a számok nyelvére” (Baker 2021:67). Ezen elképzelés következtében övezi értetlenség, harag vagy ítélkezés a testentúliakat a novella által megjelenített, az elmén (és a testen) túli lényegiséget feltételező, továbbá a földi létezés tekintetében az emberi test konstitutív szerepét valló „konzervatívok” körében, ám hasonlóképpen intenzív érzelmi állapotról, illetve meg nem értésről tanúskodnak időnként a jelenség kapcsán megengedőbb személyek is.

Ezzel szemben jelenítődik meg a technoevolúciós gondolkör, amely értelmében a személy(iség) elválasztható az emberi testtől, vagyis lehántható arról. Ennek megfelelően nem szükségszerű tehát, hogy minden esetben a test adjon otthont a humán létezésnek. Ily módon a technikai fejlődésnek, illetve a cybertér expanziójának (Novák – Beke – Samu 2018) köszönhetően a tranzíció immár lehetővé teszi a biológiai vonatkozások kiiktatását, vagyis meghaladását. A novella világát nem-represszív, hanem alapvetően megengedő, barátságos (Žižek 2009:49; Žižek 2006; Han 2019; Han 2021:24-25) technooptimista ideológiai keret határozza meg, az pedig nem patologizálhatja az emberi test elhagyásának az elképzelt jövőben egyre népszerűsödő vágyát, illetve az azt nagyban motiváló, a testtel kapcsolatos általános diszkomfortérzést. Az ideológiai váz az emberi testtől való idegenkedést, esetenkénti viszolygást, valamint a művi átalakítást, vagyis az adatosítást és az immaterializációt egyaránt normalizálja, és intézményes keretek közötti műtétek formájában kínálja fel a megoldást. A biopolitika felváltó pszichopolitika aktuális víziójában a „testi fegyvelmezés [nemcsak] átadja helyét a mentális optimalizálásnak” (Han 2020:37), hanem az előző elem, vagyis a test egyenesen felszívódik, majd pedig eltűnik a cybertérben. A digitális világ beszipantja, magáévá teszi az embert.

A test elhagyásának, vagyis a tudat és a személyiség adatosításának lehetősége a Baker-novellában szabadságjogként határozódik meg. Alapvető emberi joggá válik, hogy valaki ne legyen testtel bíró, illetve abban létező ember. Ez a liberális ember- és társadalomkép technikai közegben történő logikai végigvitele, az „az lehetsz, aki akarsz” határok nélkülsége (vesd össze Feró 2021:46; lásd továbbá Susskind 2021:293).

Test és (ön)azonosság

A novella főhőse, Mason egy családi összefüggésen túlmenően bújócska játékos. Váratlanul

közölte szüleivel és bátyjaival: „arra készül, hogy a tudatát digitális adattá alakíttatja, és a testéből egy számítógépes szerverre helyezteti át” (Baker 2021:59). Bevallotta tehát, hogy el szeretné végeztetni magán a műtétet, át akar alakulni, maga mögött hagyva szerves emberi testét, és már össze is gyűjtötte az ehhez szükséges pénzügyi összeget. Azok közé tartozónak gondolta, sőt, érezte magát, akik nem testbe valók. Testen túli lény akar lenni, aki elmerül a digitális jelek és impulzusok határtalan tengerében, aki vég nélkül és megszakítások nélkül olvas, valamint beszélget az interneten, és aki ennek megfelelően mindig online, vagyis elérhető lesz.

A testével kapcsolatos diszkomfortérzés identitásának legfontosabb építőelemét képezte. Nem utálta a testét, nem viszolygott tőle és nem is vetette meg, egyszerűen csak feleslegesnek tartotta azt, és meg akart szabadulni tőle. Nem gép, illetve kiborg akart lenni, hanem ember a gépben, transzhumán, testen túli digitális lény. Esetében az átalakítás (tranzíció), vagyis a műtét saját legbelsőbb transzhumán identitásának megélését, kiteljesítését és kifejezését tenné lehetővé.

A cybertér rohamos terjeszkedése és immaterialitása, illetve a túlzott internethasználat különböző személyiségjegyekkel összefonódva okozta a testtel kapcsolatos inkongruencia érzését, vagyis azt, hogy Mason úgy érezte, tudni vélte, ő nem testbe való. Technikai értelemben véve a fizikai eszköztést, a (számítás)technikai paraméterek és tényezők által meghatározott internet foglalja magába a világhálót, vagyis a World Wide Webet (Szűts 2013:11, 20, 59; Szűts 2018:25), funkcionális összességük tekintetében azonban együttesen az immaterializáció irányában hatnak. A belsőként megélt transzhumán identitás – „nem vagyok testbe való” (Baker 2021:64) – felbukkanásának és felerősödésének alapjául tehát egy, a humántól független, externális számítógépes környezet szolgál (Kóváry 2019).

A testtel kapcsolatos, diszkomfort- és inkongruenciaérzés az „analóg”, vagyis a medialisálatlan és a digitális világ határán képződik meg; a kettő közötti szembenállás, illetve feszültség termeli azt ki. A bitek világa azt a benyomást kelti, hogy nemcsak meghaladja, hanem egyben feleslegessé is teszi az atomok analóg világát, mintegy megszüntetve megőrizve azt. Ennek megfelelően tűnik szükségszerűnek és egyben elkerülhetetlennek a medialisálatlan fizikai térből a digitálisba történő átmenet.

Az online-digitális kultúrát kapcsolattartási és befogadási hedonizmus jellemzi. Mediális és recepciósi karakterisztikájának megfelelően törekszik mindazon

üresjáratok kiiktatására, amelyek lassítanak vagy pedig megakasztanak a tartalmak, illetve ingerek szabad áramlását. A csönd és a látványhiány antagonistá hatása ebben a közegben. A kontinuitás fenntartása és intenzitásának növelése mindenképp felett álló értéként tűnik fel. A jelenkori személyközi kommunikációs és tartalom-előállítási, -megosztási, valamint -fogyasztási hedonizmus megteremti a választási szabadság illúzióját. Ehhez a különböző digitális-online eszközök és platformok, továbbá az ezeken elérhető interperszonális kommunikációs módok és tartalmak egyre gazdagodó változatosságát villantja fel.

Az online és az offline, illetve a medializált, szükségképpen megmásított, avagy megkonstruált és medializálatlan valóság közötti distinkció, illetve a két territórium alkotta, egymás működésmódját jó esetben elősegítő, avagy kiegészítő szinergia helyébe az előbbi birodalmának kiméraszerű diverzitása lép. A masszív hétköznapi tapasztalat és a technoprogresszió egyre erőteljesebbé váló, közéleti, tudományos diskurzusba rendeződő szólamai egyaránt azt sugallják, a folyamat szükségszerű és irreverzibilis. Nincs alternatíva: ez a digitális-online realizmus logikája (vesd össze Fisher 2020). Az atomok megmásíthatatlan világának helyébe a bitek képlékeny, azonban szintén áttekinthetetlenül szövevényes világa lépett (Csepeli – Prazsák 2010:14) – az adatok digitálisan tárolt, továbbított és megjelenített territórium. A bitek világa azt állítja magáról, ez az egyedül mérvadó valóság, ami lényegében virtuális realitás (Baudrillard 1996; Debord 2006); abban kell feloldódnia, nincs más haladási irány, nincs más alternatíva: „Mindennek adattá és információvá kell válnia” (Han 2020:77; vesd össze Han 2021:23) – ez a dataizmus diktátuma, és ennek megvalósításán munkálkodik szakadatlanul a felhasználó.

Baker novellája a jelenkori digitális kultúrát meghatározó felhasználói attitűd, az online hedonizmus (lásd továbbá Beke – Szűts 2022) extrapolációját nyújtja, s abban bontja ki a transzhumanizmus koncepcióját.

Mason mint internethasználó testvéreitől eltérően sohasem lelte örömét a fizikai tevékenységekben, még a táplálkozásban sem, sőt, egyenesen idegenkedett tőlük. Még gyerekkorában sem szeretett játszani, kirakózni, barkácsolni, fogócskázni, egyáltalán a szabad levegőn lenni, kerékpározni, kenuzni, úszni, napozni: „A fiú kiskorában csak akkor tűnt boldognak, ha békén hagyták. Szívesebben maradt a házban, babzsákon ülve görnyedt valami képernyő fölé, és online enciklopédiákat böngészett. Ahhoz képest, hogy mennyire visszafogott természete volt,

valósággal felélénkült attól, ha idegenekkel beszélgetett az interneten” (Baker 2021:66). A digitális világ információáradatában, valamint kommunikációs rengetegében érezte magát igazán otthon, amikor is „szinte szédítő sebességgel villództak az alkalmazások a kijelzőjén, ahogy [...] ide-oda ugrált a chatablakok, fórumok és cikkek alatti hozzászólások között” (Baker 2021:70). Fialat felnőtt korára még a szexre is úgy tekintett, mint ami „[n]em éri meg a macerát” (Baker 2021:62). Hasonlóképpen vélekedett a valós emberi kapcsolatokról is: „nem tűnt úgy, hogy Mason bárkibe is igazán szerelmes lett volna, ugyanolyan szenvtelenséggel és kelletlenséggel beszélt a lányokról, akikkel járt, mint a gabonapehelyről meg a tésztról, mintha a szex csak az étvágy egy másik fajtája lett volna, amit ki kell elégitenie. Ezen túlmenően semmiféle érdeklődést nem mutatott az iskolatársai iránt” (Baker 2021:69-70).

Transzhumán identitásának megfelelően sohasem adta jelét intenzív érzelmeknek – nem is kerítette hatalmába düh, szomorúság, feldúltság vagy izgatottság –, ritkán mosolygott, és szinte sohasem nevetett (vesd össze Bódi – Veszelszky 2006; Beke 2014). Élete legnagyobb megrázkódtatásának, traumájának azt tartotta, amikor egy áramszünet következtében hetekre megszünt a családja internetkapcsolata, így hosszú ideig nem tudott elmerülni a digitális világ testetlenségében. Mason édesanyja szerint pedig „tényleg az volt a legrosszabb, ami valaha történt vele, hogy ilyen sokáig nem tudott internetezni” (Baker 2021:72).

Mason a novella története és tanulsága szerint valóban transzhumán identitással bírt, vagyis nem volt szerves emberi testbe való. A szöveg záró sorai megerősítik ezt: az a Mason, aki testben létezett, abban lakozott, nem az igazi, önazonos, vagyis autentikus Mason volt. „Soha nem is volt az” (Baker 2021:81) – vallja édesanyja. A testetlenedés, vagyis az átalakulás pillanata hozta el számára a feloldozást, illetve az üdvözülést (Esterbauer 2003).

Transzhumanizmus és transzgenderizmus

Baker novellája a transzgenderizmus („transz-neműség”)¹ jellegzetes toposzaival beszéli el transzhumanista vízióját: a *coming out*, az ismerősök előítéleteivel való dacolás, a szülői aggodalmak a kezdeti értetlenségtől az elfogadásig, valamint a technológia által lehetővé tett „tranzíció” (azaz átalakulás) és „önmegvalósítás” (illetve „önmeghaladás”) egy sokak számára ismert narratív sémába illesztik a testtől való megválás fantáziáját. Habár ezen elemek egy része számos más emancipációs ígérettel fellépő mozgalom sajátja is, a transzgender és a transzhumanista politikai projektek emancipatorikus ígéretükön túl a technológiához, a progresszióhoz, a materialitáshoz és az emberi korlátokhoz való viszonyukon keresztül is kapcsolódnak egymáshoz – ez viszont csak részben jelenik meg a novellában. A novella olvasásához érdemes kiemelni pár fontos kapcsolódási pontot a transzgender és a transzhumanista törekvések közt, az eszmei-ideológiai összefonódás mellett figyelembe véve a genealógiai és a szervezeti-finanszírozásbeli párhuzamokat és átfedéseket.

A transzgenderizmus előzményeit, a „nemváltoztatással” való kísérletezést a 20. század első felének európai (főleg német és osztrák) szextudományában és endokrinológiájában találjuk. Ez a korai nemiség- és hormonkutatók szorosan összefonódott az eugenikai elképzelésekkel: nem pusztán arról van szó, hogy egyes szexológusok és endokrinológusok mellesleg eugenicisták voltak (ez egyébként számos más akkoriban formálódó tudományterületre is igaz), hanem arról, hogy kérdésselvetéseiket jelentős mértékben a „degeneráció” és a „rasszhiigiénia” problematikája motiválta (Amidon 2008). A „nemváltoztatás” úttörői, többek közt Eugen Steinach és Magnus Hirschfeld is eugenikai megfontolásból kísérleteztek ivarszervtranszplantációval, hormonterápiával és „nemváltoztató” műtétekkel, amelyek célja adott esetben a nemi abnormalitásokként felfogott jelenségek (például a homoszexualitás) gyógyítása, valamint a reprodukcióra érdemesnek tartottak revitalizálása és rejuvenációja volt (Amin

2018:595-598). Hirschfeld eugenikai megközelítése együtt jelent meg a homoszexualitás és a transzvesztitizmus (amely fogalomba az ellenkező nemmel való azonosulást is beleértette) emancipációjáért folytatott politikai küzdelmével (Amin 2018:599-600). Bár a náci uralom alatt többek közt Steinach és Hirschfeld is száműzetésbe kényszerültek zsidó származásuk miatt, a „nemváltoztatás” egyéb emberkísérletek mellett hétköznapi operációvá vált a náci Németországban (Meyerowitz 2004:48).

Az orvosi „nemváltoztatás” gondolatát (a bulvármédián és az Európában „nemváltoztató” műtéten áteső és az USA-ban celebbé váló Christine Jorgensensen kívül) Steinach egyik tanítványa, a rejuvenációs terápiájával korábban hírhedtté vált Harry Benjamin importálta az Egyesült Államokba a II. világháború utáni időszakban (Person 2008:260). Benjaminon kívül John Money szexológus-pszichológus játszott kiemelkedő szerepet a „nemváltoztatás” intézményesítésében: a Johns Hopkins Egyetemen alapított Genderidentitás Klinikán azon fáradozott, hogy a „nemváltoztató” beavatkozásokat legitim orvosi kezelésként fogadtassa el, ennek érdekében gazdag transzszexuális támogatókkal és újságírókkal is együttműködésben dolgozott (Meyerowitz 2004:219-220). Benjamin és Money a konzervatív társadalommal szembehelyezkedő nonkonformistaként, az emberi tudás határait feszegető és a szexuális felszabadulásért munkálkodó progresszív úttörőkként tekintettek magukra, a „nemváltoztatást” is a progressziót előmozdító ügyként értelmezték (Meyerowitz 2004:46, 219). Idővel az orvosi beavatkozások alanyai a saját nevükben kezdtek el beszélni, és a 80-as évek második felétől kezdődően saját helyet követelt maguknak a filantróp szervezetek által gyökeresen átformált feminista, meleg és lesbikus (ettől kezdve: LMBT) mozgalmakban, valamint ezen törekvések akadémiai diskurzusában (Feró 2021). A különösen az új évezredben robbanásszerűen növekvő anyagi támogatásoknak köszönhetően, amelyek jelentős része információs- és biotechnológiai befektetőktől származik, a transzgenderizmus a 2010-es évek közepére a nyugati progresszív agenda egyik legfőbb „emberi jogi” ügyévé lépett elő (Bilek 2018).

A transzhumanizmus az ember (technológiai) tökéletesítésének és önmeghaladásának eszmei vonulatába illeszkedik, amely szintén a 20. század fordulójának eugenikai törekvéseinek közvetlen folytatása – annak ellenére, hogy a kortárs transzhumanisták gyakran igyekeznek elhatárolódnia a „rég” eugenikától (Bashford 2013:154-155; Krüger 2021).

1 A magyar nyelvben használatos transz-neműség, illetve transzszexualitás kifejezések helyett a transzgenderizmus kifejezést használjuk, hogy a fogalom modern biopolitikai eredetét szem előtt tartjuk, szemben a transz-neműaktivizmus azon állításával, miszerint a „transz-neműség” történelmen átívelő, veleszületett jelenség volna. Lásd erről Feró (2019).

A transzhumanizmus kifejezést az eugenikát egész életében propagáló evolúciós biológus, az UNESCO első igazgatója, Julian Huxley alkotta meg a 20. század közepén – akkor, amikor az eugenikának a Holokauszt árnyékában újra kellett pozicionálnia magát (Huxley 1959; Weindling 2012). A korai transzhumanista víziók a 80-as években formálódtak mozgalommá, amelyet mára egyes szilícium-völgyi cégek több milliárd dollárral támogatnak, ennek köszönhetően a tudományos életben és egyes országokban a politikában is egyre erőteljesebben képviselteti magát (Salinas Flores 2018). Habár számos különböző irányzata van, a transzhumanizmus alapvetésének mondható, hogy az ember biológiai határait, meghatározottságait, korlátait (például az öregedést vagy akár a halált is) legyőzendő akadálnak tekinti, a szabadságjogok közt igyekszik elismertetni a „morfológiai szabadságot”, azaz a fizikai és pszichés tulajdonságok szabad megválasztását, az ember „feljavítását” tűzi ki célul, ennek értelmében a transzhumánt (transzembert) az emberi faj következő lépcsőfokaként vetíti elő, akinek az evolúciója a technológia révén folytatódik (lásd például Vita-More 2020).

Számos hasonlóságot találhatunk tehát a transzgenderista és transzhumanista törekvések történelmében. Közös bennük, hogy a 20. század első felének eugenikai törekvéseiből eredeztethetők. Ezeket az eugenikához kapcsolódó diskurzusokat és praxisokat a II. világháború utáni időszakban elsősorban az Egyesült Államokban különböző politikai és tudományos intézmények felhasználásával pozicionálták újra egyes „progresszív” szereplők. Mozgalomként a 80-as években kezdtek el formálódni az Egyesült Államokban – abban az időben, amikor többek közt az elit („filantróp”) intézmények finanszírozásának köszönhetően paradigmaváltás következett (illetve tetőzött) be az észak-amerikai emancipációs mozgalmakban. Az egymással mindinkább összefonódó információs-, nano- és biotechnológiai szektorok támogatásának jelentős szerepe van abban, hogy a tudományos életben és a politikában egyaránt intézményesült e két mozgalom. Mindkettő emancipatorikus törekvésként, az emberi jogok és lehetőségek kiterjesztéseként keretezi saját magát, ennek alapfeltétele, hogy a biológiai adottságokat elavulttá (sőt, időként elnyomóvá) nyilvánítják, a technológiát pedig megváltásként értelmezik.

A történelmi hasonlóságoknál azonban fontosabb a transzgenderista és transzhumanista törekvések közti szoros eszmei-ideológiai rokonság, amely mindenekelőtt emberképünkben, továbbá az ettől elválaszthatatlan természet- és technológiaképünkben

érhető tetten. Ezt az ideológiai rokonságot egyes képviselőik viszonylag hamar megfogalmazták: Martine (eredetileg Martin) Rothblatt *The Apartheid of Sex* című kiáltványára már 1994-ben az emberi fejlődés transzgenderizmus utáni következő lépcsőfokaként üdvözölte és propagálta a transzhumanizmust. Nem pusztán arról van szó, hogy mindkét mozgalom egy új önteremtő ember színrelépését és vele együtt a teleologikus fejlődés eszményét hirdeti, hanem hogy emberképük nagyon hasonló viszonyt tételez ember és természet, illetve szellem és anyag közt. A transzgenderizmus a *gender*(*identitás*) t, azaz azt, hogy milyen neműnek érezzük magunkat, a biológiai adottságainknál valódiabb és autentikusabb nemi azonosságnak tételezi, és ezt a belső megélést akarja „felszabadítani” a (biológiai) nem „kötöttségei” alól. Rothblatt például a (biológiai) nemet, azaz azt a tényt, hogy az emberek (kisszámú anomáliától eltekintve) női vagy férfi reprodukzív felépítéssel születnek, egyenesen a dél-afrikai raszszista *apartheid*del egyenértékű elnyomásként írja le, amely alól a *gender* határtalan egyediségének elismerésével és a technológia segítségével kell felszabadulnunk (Rothblatt 2011). A (biológiai) nem (*sex*) és a *gender* transzgenderista szembeállítása a test/elme dualizmuson alapszik, akárcsak a testtől való függetlenedés transzhumanista elképzelése is. Mindezt Rothblatt is kifejti: számára a transzgenderizmus annak bizonyítéka, hogy az ember a *homo sapiens* létet meghaladva egy új evolúciós fázisba érkezett: a *persona creatust* immáron nem kell korlátozzák a fizikai adottságai, nem kell sem a biológiai nemében élnie, de még testre sincs szüksége, hiszen feltöltheti az elméjét a digitális világba. A test/elme dualizmus és annak részeként a *sex/gender* szembeállítás a felvilágosodás karteziánus áramlatának folytatása, amely a szellem/anyag hierarchián alapszik, és a természet hibáinak kijavítására a technológia megváltását ígéri.

Miközben Rothblatt munkássága a transzgenderizmus és a transzhumanizmus közti ideológiai párhuzamra világít rá, egyes korai és mai transzgender szerzők inkább a (kritikai) poszthumanizmus, semmint a transzhumanizmus diskurzusával igyekeztek (és igyekeznek) legitimitást szerezni követeléseinek (például Stone 1992), felvetve azt a kérdést, hogy a transzgenderizmus melyikkel mutat erősebb eszmei rokonságot. Kritikai poszthumanizmus és transzhumanizmus kapcsolatát úgy lehet összefoglalni, hogy míg a (feminista) kritikai poszthumanizmus a humanizmus emberközpontú világképének és a magában számos hierarchiát

(ember-természet, férfi-nő, fehér-színesbőrű stb.) rejtő emberképének kritikáját fogalmazza meg, addig a transzhumanizmus a humanista ember- és világkép technológia általi kiterjesztésének tekinthető (lásd például Ferrando 2018). Következésképp míg a kritikai poszthumanizmus arra mutat rá, hogy a humanista világkép alkalmatlan a világ bonyolultságának leírására, hiszen az ember mindig is nem emberi létezőktől elválaszthatatlanul, szimbiózisban létezett, és ezért a szuverén, autonóm, racionális szubjektum elképzelése is fikció, addig a transzhumanista elképzelések a (humanista) emberi szubjektum elismerésének kiterjesztését irányozzák elő: például az emberként gondolkodó robotok emberként való elfogadását (Fuller – Lipinska 2015:241). A nemi kérdésekben ez a különbség úgy mutatkozik meg, hogy míg egyes poszthumanisták a nem(iség) materialitását, teremtőerejét hangsúlyozzák, és a *gender* történelmileg létrehozott kategóriáinak ellentmondó, eredendő heterogenitására, változatosságára hívták fel a figyelmet (például Braidotti 2017:35-39), a transzhumanizmus logikája az egyén szubjektív *genderidentitásának* elismerését követeli. A transzgender törekvésekben megtalálható mindkét érvelési mód (ahogy egyébként magánál Rothblattnál is), azonban az előbbi jelentősen leegyszerűsítve (például a rendkívül ritka anomáliák, a testi adottságaik alapján a férfi vagy nő kategóriájába nem beilleszthető interszexuálisok esetét) rendszerint arra használják, hogy az utóbbi legitimálják, azaz a szabad nemválasztás kötelező elismerésének érvényt szerezzenek. Ennek a transzgenderista retorikának fontos eleme, hogy a biológiai nemet az interszexualitásra hivatkozva erős torzítással „kontinuumként”, illetve „konstrukcióként” tematizálják (ami erősen különbözik a társadalmi konstruktivista elképzelésekkel is szembehelyezkedő kritikai poszthumanista értelmezésektől), hogy ezáltal a *genderidentitást* valódibb és autentikusabb létezőnek állítsák be, ezzel pedig ismételtelen a biológiát értékelik le, hogy a humanista szubjektum énképét elismertessék – azaz továbbra is a transzhumanista paradigmán belül maradnak.

A poszthumanista diskurzust használó transzgender írók továbbá igen limitált kritikaisággal bírnak: például Stone fentebb hivatkozott nagyhatású kiáltványa a köztes *gender*-identitásállapotokat, azaz a hibriditást mint a nemi kategóriarendszert állítólag aláásó jelenségeket ünnepli, miközben egyes poszthumanisták rámutattak arra, hogy a „bináris” kategóriák feloldódása és a hibridizáció a késő kapitalizmus hegemon ideológiájának sajátossága, amely

egyáltalán nem mozdítja elő az egalitárius társadalmi viszonyokat, sőt, kéz a kézben jár a brutális (osztály-, nem-, rasszalapú, globális stb.) elnyomással (Braidotti 2012:66). Emellett érdemes megjegyezni, hogy a transzgender aktivizmus nem annyira a Stone által előirányzott, igen limitált kritikai potenciállal bíró úton haladt tovább, hanem sokkal inkább Rothblattnén: a *genderidentitások* feltétel nélküli elismerését, a személyes múlt tabusítását követeli meg, és a köztes („nem bináris”) identitásokat is az autentikus belső való megnyilvánulásának tekinti.² A transzgenderista és a kritikai poszthumanista diskurzusok összekapcsolódásának oka is abban keresendő, hogy a szóban forgó transzgender szerzők mely diskurzív és fizikai terekben kerestek és keresnek elismerést, validálást saját maguk és politikai törekvéseik számára: jelesül a feminista diskurzusban és a női terekben. A transzgenderista törekvések fő célja ugyanis a transzgender egyének *genderidentitásának* elismertetése, azonban a radikális feministák a kezdetektől elutasították a férfiként született úgynevezett transznők nőként való validálását és saját tereikbe való beengedését, kezdve többek közt Janice Raymond klasszikus művével (Raymond 1979), amelyre válaszként Stone kiáltványát megírta. A kritikai poszthumanizmus volt az az irányzat, amelyen keresztül a transzgender szerzők az akadémiai diskurzusban először jelentették be igényüket arra, hogy feminista alanyként, sőt, a nemi egyenlőtlenségek elleni küzdelem élcsapatájaként legyenek elismerve, érdekes módon tehát magát a kritikai poszthumanizmust is transzhumanista logikájuk érvényesítésére használták.

Ez a kérdéskör arra is rámutat, hogy a transzhumanizmus/transzgenderizmus állítólagos emancipatorikus potenciálja valójában csak az emberek nagyon kis részére terjed ki, az úgynevezett transzneműek jogkövetelése nem csak ebben az esetben valósult meg kifejezetten a nők kárára. Ez a humanizmus ember- és világképének belső hierarchiáiból is következik, hiszen, ahogy fentebb szóba került, a transzhumanizmus/transzgenderizmus a humanizmus kiterjesztése és radikalizálása. E gondolatkör elme/test dualizmusa, amelyen többek közt a férfi/nő hierarchia is alapszik, eleve alacsonyabb státuszt tulajdonít a nőknek. Nem véletlen,

2 Felmerül az a kérdés is, hogy a humanista ember- és világkép végét tematizáló kritikai poszthumanizmus mennyire (volt) alkalmas a különböző (biológiai, ökológiai, önszerveződési) határokat mindinkább leépítő késő kapitalizmus működésének kritikájára, azonban ez a kérdés nem tartozik a dolgozat tárgyához.

hogyan a novellában egy férfi szabadul meg a testétől, miközben az alapvetően anyagi természetű anyai gondoskodás az a konfliktus, amelyre az egész történet fel van fűzve. A legkisebb és legkülönlegesebb fiúról való gondoskodás az anya belső szükségsejűségeként kerül elbeszélésre, így amikor a novella végén az anya elismeri a fiú eredendő testetlenségét, egyúttal a narratíva mintegy elismeri az anya anyai szeretetét és gondoskodását. A fiú testetlensége és az anya anyagisága tehát alapvetően egymásra vannak utalva, miközben ebben az egymásrautaltságban megmutatkozik a transzhumanizmus/transzgenderizmus nemi hierarchiája.

Minden, ami transzemberi

Mason és családjának, különösképp anyjának viszonya a transzemberi tapasztalat, kapcsolódás és elbeszélés lehetőségeinek a kérdéseit is felveti. A novella túlnyomórészt Mason anyjának szemszögéből láttatja Masont és átalakulását, ez a viszonyulás alkotja a novella fő konfliktusát. Az anya érzései, vívódásai, egyfajta karakterfejlődése kerül elbeszélésre a legkisebb fiához fűződő viszonyában, akiről azt tudjuk meg, hogy ő maga intenzív érzelmeket, érzéseket valójában soha nem élt át. Mason transzhumán karaktere nem is tudna más lenni, mint statikus és önmagába zárt, akihez mások viszonyulnak, de ő maga számára a Másik nem létezik, ahogy az emberi kapcsolatokban (és velük az egyéni fejlődésben) alapvető pillantást, tekintetet sem adja meg a családjának az operációja előtti napon. A testetlen és időtlen transzhumán lét ugyanis az érzéseket, érzelmeket, a Másik megismerésének (sőt tudomásul vételének) lehetőségét is nélkülözi, kizár bármiféle belső konfliktust, változást, fejlődést, ezért is nehéz elképzelni egy, a Mason szemszögét bemutató elbeszélést. Az a kérdés is felmerül tehát, hogy mennyiben veszítik értelmüket az elbeszélő, sőt bármilyen időbeliséget és/vagy térbeliséget feltételező művészeti műfajok egy kiteljesedett transzhumán világban, amelyben nincs test, idő, Másik, érzelmek, sem konfliktusok, ahogy feloldás sem.

A novella vége a végesség, a halál és a feltámadás kérdéseit veti fel transzhumán kontextusban. Mason anyja minden ellenkezése és korábbi elhatározása ellenére a klinikára siet, hogy jelen legyen fia műtétjén, és még utoljára megölelhessen őt. Ahogy a már eszméletlen fia kezét fogja, és rettegve valamiféle jelre vár, hogy fia teste kiüresedett, hirtelen észébe jut, hogy értesítést fog kapni a mobilján, ha a fia üzen neki. A zsebében lévő telefonjára pillantva

váratlanul boldogság és izgatottság tölti el, hiszen észébe jut, hogy az általa szorongatott test soha nem is volt a fia: most a műtét által kapja meg a lehetőséget, hogy valóban megismerhesse őt. A halálfélelmet és a halál (vagy legalábbis a test elhagyása) előtti eufóriát szintén az anya éli át Mason „helyett”, azonban a megnyugvást, egy új, valódi kezdet lehetőségét nem egy spirituális élmény hozza el, ahogy számos halálközeli élményről szóló elbeszélésben, hanem a sípoló gépek, a technológiába vetett hit.

Ebben a transzhumán vízióban nemcsak a reményt, hanem a kézfogást és az ölelést mint az emberi kapcsolódás alapvető mozzanatait is a gépek sípolása, a telefon megnyugtató közelsége váltja fel.³ A szeretet és a szolidaritás nemcsak teljesen egyoldalú, hanem értelmüket veszítik: Masonnak nincs szüksége rájuk, azok az anya belső igényeként vannak elbeszélve. Mason fantáziavilágában, amennyiben transzhumán állapota megvalósul a műtét segítségével, nincs szenvedés és nincs boldogság, nem létezik a testi szükségleteknek való kiszolgáltatottság, így nincs szükség szolidaritásra, ahogy nem létezik a Másik anyagisága és a szeretet sem.

Azonban a korábbi életében Masonnek szenvedést okozó internetkimaradás, valamint a testentúliakat fenyegető adatvesztés lehetősége jelzik, hogy a digitális „életnek” is vannak materiális követelményei, a teljesen immateriális digitális transzhumán lét voltaképpen teljességgel fikció. Mason anyja számára nyilvánvaló ez: fia műtete előtt kétségbeesve olvassa a technológiai hibák, gondatlanság vagy kibertámadások okozta testentúli „elhalálozásokról” és súlyos sérülésekről szóló híreket, hiszen tudja, hogy ezektől a veszélyektől már nem fogja tudni megvédeni Masont. Az adatosítás sem képes tehát felszámolni a szükségletet a(z) (transz) emberi létből, pusztán olyan technológiai környezetbe helyezi, amelyben a segítségnyújtás nehezebbé válik. Miközben nem hozza el azt a megváltást, amit ígér, Mason transzhumanista fantáziavilága az embert az anyagi világba vetettségéből, a materiális kötelekeiből emeli ki, nemcsak az emberek közötti szolidaritást, hanem az anyagi világ szélesebb lehetséges szolidaritási formáit takarva ki.

Mennyiben szól tehát a novella a transzhumán létéről? Bár az anya affirmálja, elismeri Mason transzhumán voltát, és a novella betetőzéseként

3 Az anyai kézfogást felcserélő telefonszorongatás az orvosi szobában a digitalizáció már bekövetkezett (és a Covid-19 kapcsán bevezetett lezárások által felerősített) penetrációjának szimbolikus mozzanata Byung-Chul Han számára, lásd például *Morning Express* 2021.

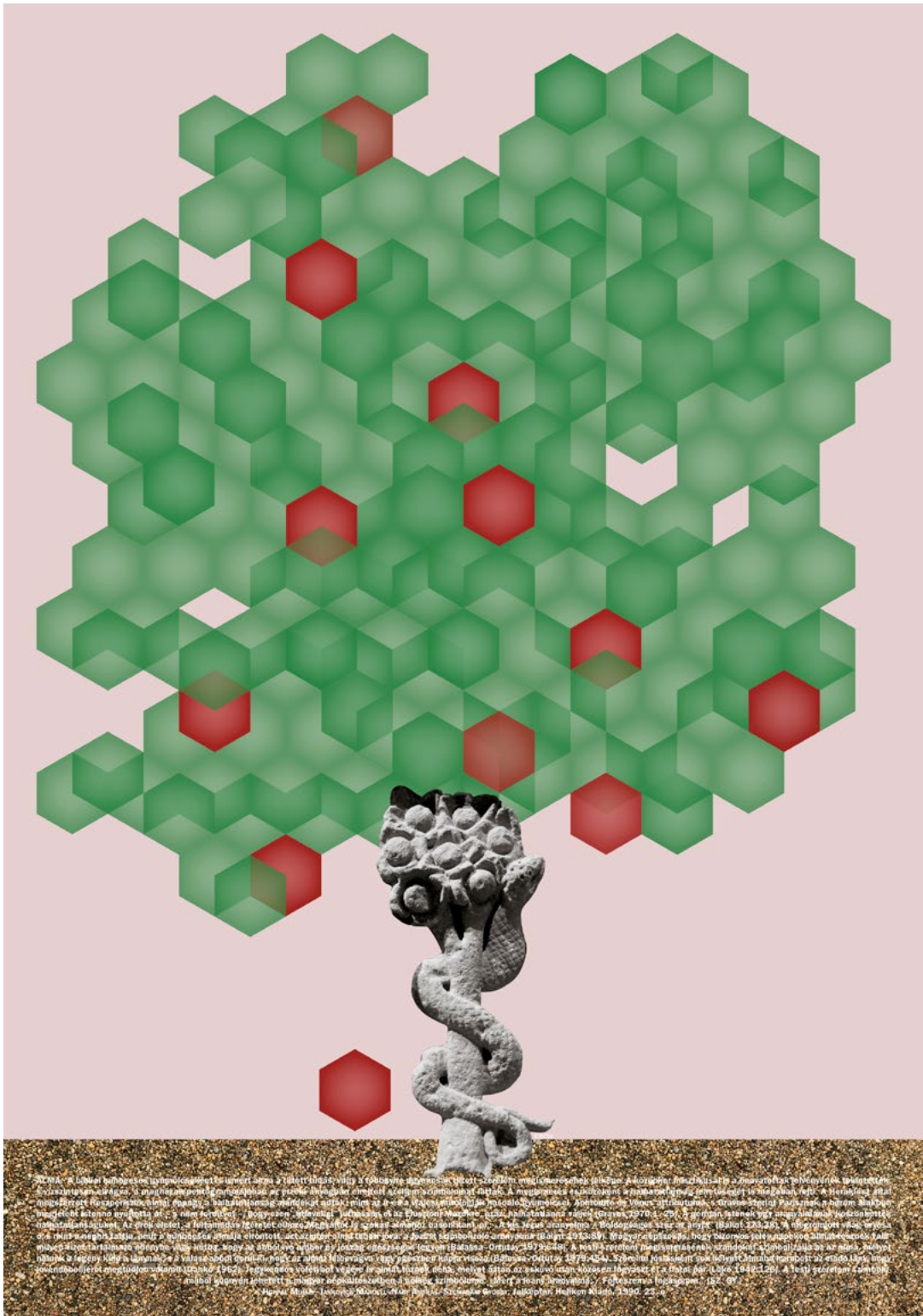
megtörténik az átalakulás, a narráció bizonyos aspektusai alá is ássák a transzhumanista fantázia-világot, és az elbeszélés középpontjában az anya karakterén keresztül mégiscsak alapvetően emberi kérdések és konfliktusok merülnek fel, hiszen az, ami transzemberi, nem tűnik alkalmasnak, illetve érdemesnek az elbeszélésre.

Felhasznált irodalom

- Aczél Petra 2012 *Médiaretorika*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Amidon, Kevin S. 2008 Sex on the brain: the rise and fall of German sexual science. *Endeavour* 32 (2):64-69.
- Amin, Kadji 2018 Glands, Eugenics, and Rejuvenation in Man into Woman: A Biopolitical Genealogy of Transsexuality. *TSQ: Transgender Studies Quarterly* 5 (4):589-605.
- Babos Orsolya 2021 Evolúció vagy devolúció – etikai felelősség és transzhumanizmus a biológiai science fictionben. In Pál Enikő – Pieldner Judit – Tapodi Zsuzsa szerk. *Válság, változás, perspektívák / Crize, Schimbări și Perspective, 1. kötet/ volumul 1*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 161-181.
- Baker, Matthew 2016 The Transition. *Conjunctions*, 67:115-132.
- Baker, Matthew 2020 Transition. In Baker, Matthew *Why Visit America*. Henry Holt and Company, New York.
- Baker, Matthew 2021 Átalakulás, fordította Orosz Anna. In Baker, Matthew *Egy nehéz nap Utópiában*, fordította Benkő Ferenc et al. Agave Könyvek, Budapest, 58-81.
- Barthes, Roland 1971 A szemiotológia elemei. Fordította Kelemen János. In Roland Barthes *Válogatott írások*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 9-92.
- Bashford, Alison 2013 Julian Huxley's Transhumanism. In Marius Turda ed. *Crafting Humans: From Genesis to Eugenics and Beyond. Reflections on (In)Humanity*. National Taiwan University Press, Taipei, 153-167.
- Baudrillard, Jean 1996 A szimulákrum elsőbbsége, fordította Gángó Gábor. In Kiss Attila Attila – Kovács Sándor s. k. – Odorics Ferenc szerk. *Testes könyv I*. Ictus-JATE, Szeged, 161-193.
- Beke Ottó 2014 Látható(vá vált) nyelv. Bartholomew, Gólem és Shrike. In Berényi János szerk. *Tudástérkép. Konferenciakötet*. Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, Újvidék, 46-60.
- Beke Ottó – Samu János 2017 „Végtelen fény-, hang- és kapcsolatóceán”. A digitális ismeretszerzés és felejtés irodalmi előképei. *Tanulmányok*. Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, 1:113-135.
- Beke Ottó – Szűts Zoltán 2022 Online sodródás és mértéktelen tartalomfogyasztás. A digitális kultúra és a közösségi média egyik meghatározó attitűdje. *Korunk*, 9:101-109.
- Bene Adrián 2014 Irodalmi emberkísérletek – A naturalizmustól a biopunkig. *Létünk*, Virtuális szekció, 22-32.
- Bilek, Jennifer 2018 Who Are the Rich, White Men Institutionalizing Transgender Ideology? *The Federalist*. Interneten: <https://thefederalist.com/2018/02/20/rich-white-men-institutionalizing-transgender-ideology/> (Letöltés: 2022.09.08).
- Bódi Zoltán – Veszelszky Ágnes 2006 *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- Braidotti, Rosi 2012 Transposing Life. In Philomena Essed – Gabriele Schwab eds. *Clones, Fakes and Posthumans: Cultures of Replication*. Rodopi, New York, 61-78.
- Braidotti, Rosi 2017 Four Theses on Posthuman Feminism. In Richard Grusin ed. *Anthropocene Feminism*. University of Minneapolis Press, Minneapolis.
- Castells, Manuel 2004 Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age. In Stephen Graham ed. *The Cybercities Reader*. Routledge, London–New York, 82-93.
- Chomsky, Noam 2018 *Miféle teremtmények vagyunk? Fordította Kisantal Tamás*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Csepeli György 2006 Internet a térben – a tér az internetben. In Török József szerk. *Tér, társadalom, kultúra*. Csongrád Megyei Közművelődési Központ, Szeged, 93-110.
- Csepeli György 2008 Az e-minőség forradalma. *Szín*, április, 4-10.

- Csepeli György 2020 *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai*. Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Budapest.
- Csepeli György – Prazsák Gergő 2010 *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.
- Csicsery-Ronay, Istvan 1988 Cyberpunk and Neuromanticism. *Mississippi Review*, 47–48 (Summer): 266–278.
- Debord, Guy 2006 *A spektakulum társadalma*. Fordította Erhardt Miklós. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest.
- Derrida, Jacques 1991. *Grammatológia. Első rész*. Fordította Molnár Miklós. Életünk–Magyar Műhely, Budapest–Párizs.
- Esterbauer, Reinhold 2003 Isten a cybertérben. Fordította Mesés Péter. *Vigilia*, 1:2–11.
- Feró Dalma 2019 Gender és igazság(osság), gender mint posztigazság(osság). *Replika*, 112:167–186.
- Feró Dalma 2021 Az elismerés posztpolitikája a hegemoniaküzdelmek szolgálatában. Az újbaloldali mozgalmaktól a liberális hegemonia fel-emelkedéséig és válságáig. *Replika*, 123:33–54.
- Ferrando, Francesca 2018 Poszthumanizmus, transzhumanizmus, antihumanizmus, metahumanizmus és az új materializmusok. Különbségek és viszonylatok, fordította Lovász Ádám. *Helikon*, 64 (4):394–404.
- Ferraris, Maurizio 2008 *Hol vagy? A mobiltelefon ontológiája*. Fordította Gál Judit. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Fisher, Mark 2020 *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Fordította Tillmann Ármán, Zemlényi-Kovács Barnabás. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Fuller, Steve 2011 *Humanity 2.0. What it Means to be Human Past, Present and Future*. Palgrave MacMillan, Chippingham.
- Fuller, Steve – Lipinska, Veronika 2015 Is Transhumanism Gendered? The Road from Haraway. In James H. Collier ed. *The Future of Social Epistemology: A Collective Vision*. Rowman & Littlefield, London, 237–246.
- Gibson, William 1992 *Neurománc*. Fordította Ajkay Örkény. Valhalla Páholy, Budapest.
- Giles, Paul 2011 *The Global Remapping of American Literature*. Princeton University Press, Princeton.
- Grassian, Daniel 2003 *Hybrid Fictions: American Literature and Generation X*. McFarland, Jefferson, North Carolina–London.
- Han, Byung-Chul 2019 *A kiegészítő társadalma*. Fordította Miklódy Dóra, Simon-Szabó Ágnes. Typotex Kiadó, Budapest.
- Han, Byung-Chul 2020 *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Fordította Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest.
- Han, Byung-Chul 2021 *A szép megmentése*. Fordította Csordás Gábor. Typotex Kiadó, Budapest.
- Harari, Yuval Noah 2017 *Homo deus: A holnap rövid története*. Fordította Torma Péter. Animus Kiadó, Budapest.
- Hayles, N. Katherine 1999 *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Huxley, Julian 1959 *New Bottles for New Wine*. Chatto & Windus, London.
- H. Nagy Péter 2001 Imaginárium III. *Prae*, 1–2:5–11.
- H. Nagy Péter 2005 *Féregjáratok*. NAP Kiadó, Dunaszerdahely.
- Kövár Zoltán szerk. 2019 *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma*. Oriold és Társai Kiadó, Budapest.
- Kristeva, Julia 1996 A szövegstrukturálás problémája. Fordította Kovács Tímea. *Helikon*, 2:14–22.
- Krüger, Oliver 2021 *Virtual Immortality. God, Evolution, and the Singularity in Post- and Transhumanism*. Verlag, Bielefeld.
- Kurzweil, Ray 2012 *How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed*. Penguin Books, London.
- Kurzweil, Ray 2013 *A szingularitás küszöbén. Amikor az emberiség meghaladja a biológiát*. Ad Astra, Budapest.
- Landon, Brooks 2001 Nem az, ami volt: memória-túlsordulás a digitális narratívákban. Fordította Elekes Dóra. *Prae*, 1–2:29–38.
- McHale, Brian 2010 Towards a Poetics of Cyberpunk. In Graham J. Murphy – Sherryl Vint eds. *Beyond Cyberpunk: New Critical Perspectives*. Routledge, New York–London, 3–28.
- Meyerowitz, Joanna 2004 *How Sex Changed. A History of Transsexuality in the United States*. Harvard University Press, Cambridge.

- Moravec, Hans 1990 *Mind Children: The Future of Robot and Human Intelligence*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Moravec, Hans 2000 *Robot: Mere Machine to Transcendent Mind*. Oxford University Press, Oxford.
- Morning Express 2021 Byung-Chul Han: “The cell phone is an instrument of domination. Acts like a rosary.” Online: <https://morningexpress.in/byung-chul-han-the-cell-phone-is-an-instrument-of-domination-acts-like-a-rosary/> (Letöltés: 2022.09.08).
- Mumford, Lewis 1970 *The Pentagon of Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Novák Anikó – Beke Ottó – Samu János 2018. A cyberpunk térhódítása: Poétikák és diskurzusok. *Godišnjak* (az újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyve), 2:63-76.
- Novotny, Patrick 1997 No Future! Cyberpunk, Industrial Music, and the Aesthetics of Postmodern Disintegration. In Donald M. Hassler – Clyde Wilcox eds. *Political Science Fiction*. University of South Carolina Press, Columbia, 99-123.
- Nyíri Kristóf 2001 Castells, The Information Age. In Nyíri Kristóf szerk. *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 221-253.
- Person, Ethel 2008 Harry Benjamin: Creative Maverick. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health*, 12 (3):259-275.
- Ranisch, Robert – Sorgner, Stefan Lorenz eds. 2015 *Post- and Transhumanism. An Introduction*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Raymond, Janice 1979 *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*. Beacon Press, Boston.
- Rétfalvi Györgyi 2012 Kiberpunk értelmezések: Az irodalmi és filmes kiberpunk elméleti kontextusa: science fiction, populáris kultúra és posztmodern. *Kultúra és Közösség*, I-II:73-91.
- Rothblatt, Martine 2011 *From Transgender to Transhuman: A Manifesto on the Freedom of Form*. Martine Rothblatt, USA.
- Salinas Flores, David 2018 Transhumanism: the big fraud-towards digital slavery. *International Physical Medicine & Rehabilitation Journal*, 3 (5):381-392.
- Simmons, Dan 2010 *Hyperion*. Fordította Huszár András. Agave Könyvek, Budapest.
- Simmons, Dan 2011 *Hyperion bukása*. Fordította Huszár András. Agave Könyvek, Budapest.
- Simmons, Dan 2012 *Endymion*. Fordította Huszár András. Agave Könyvek, Budapest.
- Simmons, Dan 2013 *Endymion felemelkedése*. Fordította Huszár András. Agave Könyvek, Budapest.
- Stone, Sandy 1992 The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto. *Camera Obscura* 10 (2):150-176.
- Susskind, Jamie 2021 *Politika a jövőben. Életünk a technológia uralta világban*. Fordította Torma Péter. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Szűts Zoltán 2003 Bytokba zárva lenni. *Vigília*, 1:29-34.
- Szűts Zoltán 2013 *A világháló metaforái: Bevezetés az új média művészetébe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szűts Zoltán 2018 *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Wolters Kluwer Kiadó, Budapest.
- Tegmark, Max 2018 *Élet 3. 0. Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában*, fordította Weisz Böbe, Garai Attila. HVG Könyvek, Budapest.
- Virilio, Paul 2002 *Az információs bomba*. Fordította Ádám Anikó. Magus Design Stúdió, Budapest.
- Vita-More, Natasha 2020 The Transhumanist Manifesto. *Humanityplus.org*. Online: <https://www.humanityplus.org/the-transhumanist-manifesto> (Letöltés: 2022.09.08).
- Wang, Feng – Liang Hu – Jin Zhou – Kuo Zhao 2015 A Survey from the Perspective of Evolutionary Process in the Internet of Things. *International Journal of Distributed Sensor Networks*, 3:1-9.
- Weindling, Paul 2012 Julian Huxley and the Continuity of Eugenics in Twentieth-century Britain. *Journal of Modern European History*, 10 (4):480-499.
- Wolfe, Gary K. 1979 *The Known and the Unknown*. The Kent State University Press, Kent, Ohio.
- Žižek, Slavoj 2006 „Megtehete”. Fordította Váradi Péter. *2000. Irodalmi és társadalmi havi lap*, 7-8:3-9.
- Žižek, Slavoj 2009 Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat: Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. Fordította Bartha Eszter, Koltai Mihály Bence. *Eszmélet. Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* 84. Téli./melléklet, 1-131./.

Molnár Icsu István *Szüret*.
Digitális grafika, vászon, 100 × 70 cm, 2018

CANCEL CULTURE – CENZÚRA, VAGY VALAMI MÁS?

[DOI 10.35402/kek.2022.4.8](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.8)

*„Either ethics makes no sense at all, or this is what it means and has nothing else to say: not to be unworthy of what happens to us”
/Gilles Deleuze: The Logic of Sense/*

Absztrakt

Tanulmányomban a cancel culture és a cancelálás/eltörlés jelenségét járom körül. Esettanulmányokon (a londoni LD50 galéria „fasizmus”, és a magyar Burda „pedofilbotránya”) keresztül mutatom be, az eltörlés hogyan válik vagy nem válik a cenzúra eszközévé, és ezen keresztül választ próbálok találni arra, hogy ezekben az esetekben ki a cselekvő (ki cenzúráz), és kit, mit, tehát milyen tágabb attitűd-struktúrák, intézményes viszonyok és átrendeződések kapcsolhatók a canceláláshoz. Következtetésem szerint egyik esettanulmányomban sem egy adott kulturális terméket akartak cenzúrázni, eltörlőni, annak bemutatását, terjesztését megakadályozni. A módszertanból fakadóan limitált következtetésem szerint az eltörlés nem szakmán belüli leszámolások eszköze, hanem egyfelől szakmák átpolitizálódásából, egy tágabb hatalmi átrendeződésbe való bevonódásából fakad, másfelől morális regiszteren teremt legitimitációt. Az eltörléskultúra szakmákat lehetetlenít el, és végső soron a demokratikus berendezkedést ássa alá.

Kulcsszavak: művészet és politika, eltörlés/canceling, média policy, közösségi média, cenzúra.

Abstract

My study explores cancel culture and canceling. Through case studies (the „fascism” of the London gallery LD50 and the Hungarian Burda’s „paedophile scandal”) I show how cancelling becomes or does not become a means of censorship. I try to explore who acts in these cases (who censors), and whom, what, i.e. what wider attitude structures, institutional relations and their rearrangements can be linked to cancelling. I conclude that in none of my case studies was there an attempt to censor or abolish a particular cultural product, or to prevent

its presentation or distribution. My conclusions, limited by the methodology, are that cancellation is not an unfair tool of professional showdowns, but results from the politicisation of professions and their subsequent involvement in a broader hegemonic reordering, on the one hand, and creates legitimacy on a moral register, on the other. Cancel culture undermines whole professions and ultimately democracy itself.

Keywords: art and politics, canceling, media policy, social media, censorship.

Bevezetés – a cancelling/eltörlés

A *cancel culture* talán a falkavadászat szóval írható le a legjobban: egy célpontot hajszolnak sokan együttesen. A kutyafalkával hajtott róka vadászatahoz hasonló, ugyanezt teszi a Facebook-használók köre a célpontnak választott emberekkel szemben a digitális térben.

A jelenség olyan méreteket öltött, hogy 2020 nyarán több mint 150 amerikai író és tudós, többek között Noam Chomsky és J. K. Rowling a Harper’s Bazaar hasábjain nyílt levelet tett közzé a cancel culture ellen. A New York Times egyik szerkesztője és rovatvezetője, Bari Weiss nyílt levélben mondott le a posztjáról, amelyben azt írja, hogy „a Twitter nincs rajta a New York Times fejlécén, de végső soron a szerkesztő a Twitter lett”. A cancelálás/eltörlés (a további szövegben: eltörlés) egyáltalán nem csak angolszász jelenség: Nigériától (Okoliko 2021) a Fülöp-szigetekig (Velasco 2020) történnek esetek, és Magyarországon is (Bajusz – Feró 2021).

A cancel culture kifejezés jelölhet egy adott kultúrát (az eltörlés kultúráját), és a kultúra eltörlését. Nyelvi szinten egy paradox: önmaga ellen forduló kultúra, a kultúra felszámolásának kultúrája. Felszólító módba lehet tenni egy felkiáltójellel: Cancel culture! Töröld el a kultúrát!

Tehát az eltörlésre irányuló eszközkészletről van szó, és az ennek használata során kialakuló társadalmi, kulturális közegről.

Egyik dimenziója, hogy bojkott. Az adott célpontot kirekesztése, a vele való kapcsolatok megszakítása, rendszerint nyomásgyakorlási céllal. Másik

dimenziója, hogy erőszak: erő alkalmazásával kényszerítés. Hasonló erőszakformákat már ismerünk: a bullying (hosszasabban fennálló csoportos agresszió) jellemzően iskolai, gyerekeket érintő probléma, és általában ilyen hatáskörben foglalkozik vele a jogalkotás és -alkalmazás, és a pedagógiai szakirodalom.¹ A mobbing a bullying felnőtt verziója, szervezeti kutatás és antropológia foglalkozik vele (például Harper 2013).

Az eltörlés esetében jellemzően egy célpont (magánember, intézmény, kulturális termék) ellen fordulnak csoportosan. A közösségi média a felület, amelyen koordinálják a csoportot. Ezért az eltörlés fontos értelmezési dimenziója a digitalitás is. Ahogy az író Africa Brooke definiálja:² „crowd-sourced abuse”, közösségbe kiszervezett abúzus.

Az alábbiakban áttekintem, hogy ezt a jelenséget eddig milyen fajta keretekben, dimenziókban próbálták értelmezni. Van, aki egy újfajta, eredendően hálózatosodott kollektivitás kísérőjelenségének tartja (Velasco 2020; Mueller 2020) a saját magát újratermelő online gyűlöletbeszédhez kapcsolódó jelenségnek (Stepanovic 2022), van, aki szerint (D. Clark 2020) a fekete és queer twitterezők közegéből ered. Sokan megállapítják, hogy nem új jelenség a nyilvános meghurcolás, csak napjainkban digitálisan, tehát gyorsabban történik (Velasco 2020; Nicotra 2016; Luu 2019; Saint-Louis 2021), van, aki szerint a társadalmi kontroll terepe és módszere (Laidlaw 2017; Posner 2015).

Van egyfajta vallásos, ritualisztikus értelmezés (Beiner 2020; Limberg és Arsov 2020; Tiplady 2019): az eltörlés a bűnbakkepzés rituáléja, a Facebook³ generálja a bűnbakkepzést (Kris 2020), és a bűnbakkepzésen keresztül kovácsolódik újra össze egy adott közösség (Pipyrou 2018). Végso soron emberáldozati rítus, és a bűnbakkepzés másik oldala a mártírság. Pszichológiai dinamikára fókuszáló értelmezések (például Henderson 2019; Jussim 2020; Muller 2021) az eltörlők önfelnagyítás iránti igényét és potenciális nyereségeit, a morális keretre hivatkozást, a társadalmi ragály (social

contagion) szerepét hangsúlyozzák. Egyre több kutatás támasztja alá, hogy a trollok, a neten hatalmat megélni vágyók szociopáták és szadisták (például Buckels és mások 2014; March és Steele 2019).

Hatásáról kvantitatív adatok is állnak rendelkezésünkre: azt vizsgálendő, hogy a cancel culture csak a médiában feltűnő egyedi eseteket jelent-e, vagy hatással van-e a társadalmi valóságra Pippa Norris (2020, 2021) survey adatokat vett fel politikatudománnyal foglalkozó kutatókkal (2446 válaszadó 102 országból) és kimutatta, hogy nagyobb arányban hallgatják el, cenzúrázzák a véleményüket olyan kutatók, akik a saját társadalmuk domináns ideológiáival ellentétes nézeteket vallanak. Norris adatai szerint az iparosodott, gazdagabb, tehát politikailag progresszívebb országokban a jobboldaliak észlelik a cancel culture hatásait, a szegényebb országokban pedig a baloldaliak. A survey arra kérdezett rá, hogy a válaszadó egy 1-5 skálán mérve mennyire érzi, hogy javult vagy romlott a tanítás és kutatás szabadsága, nyitottság a vitára, a politikai korrektség kényszere (ezek együttesen a cancel culture index). Norris (2021:4) definíciója szerint a cancel culture „aktivisták kollektív nyomásgyakorlási stratégiái, amelyeken keresztül a sértő kijelentésekkel vagy cselekedetekkel vádolt célpont társadalmi kirekesztését akarják elérni”. A brit Arts Professional több mint ötszáz, kulturális szektorban dolgozó alany részvételével végzett felmérést (Freedom Of Expression Survey, 2020), amelyből többek között kiderül, hogy tízből nyolc válaszadó cenzúrázza a „baloldali” ortodoxiától eltérő véleményét.

Mindemellett nem világos, hogy önmagukban az aktivista stratégiák mennyire eredményezik a kulturális és akadémiai szféra intellektuális szabadságának elvesztését, és az sem, hogy pontosan milyen hatásaik lehetnek: öncenzúra, cenzúra, vagy valamilyen tágabb kulturális-társadalmi átrendeződésnek egyszerre az előmozdítói és tünetei? Cenzúra alatt a kulturális termelés hatósági felügyeletét értem, morális és politikai alapon. Hogy ezt feltárjam, tanulmányom hálózatokra, hálózatokon belüli mechanizmusokra fókuszál: kik törölnek el kit, mit? Az esettanulmányaimban szereplő képek váltják-e ki a hatást, és ezen képek terjesztését, terjedését, fogyasztását akarják-e megakadályozni az eltörlők? Az eltörlés belső dinamikáinak megismerésén keresztül fel tudom tárni a cancel culture egy lényeges aspektusát: szakmabeliek cenzúrázzák-e egymást, szakmák felügyeletére igényt benyújtók cenzúráznak, vagy pedig ez egy más jelenség, amelynek kísérője a cenzúra?

1 Például <https://www.findlaw.com/education/student-conduct-and-discipline/specific-state-laws-against-bullying.html>

2 <https://www.instagram.com/tv/CZxaO-Zgy5h/?igshid=YmMyMTA2M2Y=>

3 A Facebook első külső befektetője, Peter Thiel a Stanfordon a bűnbakkepzés mechanizmusait részletesen leíró és a mimetikus elméletet megalkotó René Girard tanítványa volt, online: <https://mimetictheory.com/key-terms/peter-thiel/>

Módszertan

A cancel culture, az eltörlés tanulmányozására az esettanulmány azért alkalmas, mert lehetőséget ad leírni, és úgy elemezni egy jelenséget, a jelenségben működő mechanizmusokat, hogy ne vesszen el ezek komplexitása. A folyamat belső dinamikáinak megértésén keresztül tudom feltárni, hogy cenzúra-e az eltörlés.

Esettanulmányom megírása során Robert K. Yin módszertani útmutatásaira (2009) támaszkodom. Yin meghatározása szerint az esettanulmány olyan empirikus vizsgálat, amely egy kortárs jelenséget vizsgál a valós élet összefüggésében; amikor a jelenség és a kontextus közötti határok nem egyértelműek. Két esetet hasonlítok össze: a londoni LD50 Galéria fasisztának, és a magyar Burda magazin pedofilnak bélyegzését. Azért ezt a két esetet választottam, mert tipikus, példászerű mind a kettő. Az eltörlés jellemző feltételei mind adottak: csoportosan egy célpont ellen, közösségi médián keresztül szerveződve bojkott és kényszerítés. Mind a kettő kulturális termékre és azok készítőire (megrendelőire, nyilvánossá tevőire) irányul, és mind a kettő elválaszthatatlan a saját egyedi kontextusától.

Két esettanulmányom során a nyilvánosan elérhető, már publikált adatokat (újságcikkek, Facebook-kommentek, posztok, események) használtam arra, hogy leírjam a hálózatokat, ahol az eltörlések történtek, mivel a jelenség és a kontextus elválaszthatatlan egymástól, és a hálózat megértésén keresztül tudom feltárni, hogy kinek, minnek mi a szerepe. A forrásokat lábjegyzetben jelölöm. A másodlagos adatokat az LD50 esetében egy félig strukturált mélyinterjúval egészítem ki, amelyben az interjúalany nemcsak a hálózatokat segít leírni, hanem a publikált személyes beszámolók hitelességére reflektál, illetve az LD50-ben korábban kiállító művészként elmondja őt hogyan akarták bevonni az eltörlésbe. Az ő biztonságára való tekintettel anonimizálok. Az esettanulmányaim határait az eltörlések időbeli terjedelme jelöli ki. Azóta eltörlések sorozatát generálta az LD50 eltörlése (Yin módszertana szerint „subunits of the case”), az akkor érintett emberek /művészek, írók, teoretikusok/ ellen, de ezen eltörlések részletezése szétfeszítené a tanulmányom kereteit, tehát csak a fő célpont eltörlését követem végig. A hálózatok leírása mellett a folyamatra fókuszálva azt követem, ahogy az eltörléshez kapcsolódó szövegeken keresztül hatalmi viszonyok, pozíciók íródnak, és ahogy ezek a hálózatokra visszahatnak.

A hálózatokon belüli ágenciákat vizsgálva az eltörléssel kapcsolatos képeket is elemzem Gillian Rose (2001) vizuális módszertanának hármass felosztása alapján, amelynek fókuszában a kép hatása áll – ez a hatás hol keletkezik? Maga a képfelület az, amit elemezve a hatást tetten tudom érné? A képek létrejöttének, vagy a képek fogadtatásának terepe, ahol olvasni tudom a hatást? Ezen hármass felosztás alapján vizsgálva az eltörlést, következtetni tudok arra, hogy a kép miatt volt-e az eltörlés, tehát az adott kulturális terméket akarják-e eltörlőni, cenzúrázni. Befejezésül összehasonlító elemzést végzek, majd a következtetéseimet beágyazom a már létező szakirodalomba, és iránymutatásokat fogalmazok meg további kutatásokra.

Az LD50 galéria eltörlése ‘fasizmus’ miatt

Az eltörlés kezdetekor (2016-ban) az LD50 galéria London Hackney negyedében körülbelül egy éve működött, befutott és befutóféltben levő művészekkel, mint például a Chapman-testvérek vagy Joey Holder. Emellett előadásokat is szerveztek, például technológia és genetika kapcsolatáról.⁴ Hackney a dzsentrifikáció egyik központja: a Ridley Road Marketen majomhúst árulnak a pult alól, a piac végében pedig filterkávét. Karibi bevándorlók, idős angol munkásosztálybeliek élnek egy negyedben hipszterekkel. Tíz év alatt (2010–2020) itt volt Nagy-Britannia legnagyobb ingatlan-áremelkedése.⁵ Ebben a környezetben állt elő az LD50 egy kiállítással alt-right mémekről és egy online konferenciával a „neo-reakcióról”. Ez 2016 nyarán történt, és télen kezdődött a tiltakozás.

A galériában korábban, 2016 elején interjúalanyom is kiállított (és eladott egy művet 6000 fontért). Több művésszel együtt őt is megkeresték, hogy aláírja a tiltakozást, mint a galériához kötődő művész. Tehát a galériával kapcsolatban levőket akarták a galéria ellen fordítani, és sokan alá is írták a petíciót (interjúalanyom nem). A tiltakozás elindítóit nem a kulturális élet szereplői voltak, hanem a Goldsmiths Student Union. A Goldsmiths College (University of London) a baloldali diákpolitika egyik központja Londonban.⁶

⁴ <https://www.artmonthly.co.uk/magazine/site/article/the-art-right-by-larne-abse-gogarty-april-2017>

⁵ <https://www.hackneygazette.co.uk/news/housing/hackney-house-price-inflation-2021-report-8439766>

⁶ Például <https://www.standard.co.uk/esmagazine/what-s-going-on-at-goldsmiths-a4227246.html>

Az LD50 tiltakozás főszervezője Andrew Osborne, aki, mint interjúalanyom hangsúlyozta, nem diák, hanem óraadó. Nem értette az interjúalany, hogy miért vezet egy diákszervezetet egy öszülő hajú felnőtt férfi. A Twitterre⁷ tanulsága szerint Osborne aktívan részt vesz a szakszervezeti aktivizmusban, és a Goldsmiths-en doktorál.⁸ Chicago alacsony keresetű munkásai körében egy érdekképviseleti szervezet hatásával foglalkozik. Interjúalanyom azért nevezte meg Osborne-t főszervezőnek, mert ő készítette a shutdownld50.tumblr.com-ot. Az oldal azóta offline, de a Waybackmachine segítségével meg tudtam a 2017. március 22-én (a tiltakozások után) archivált verzióját⁹ nézni. Az utolsó poszt részletesen, érzékletesen írja le, hogyan zárják be a galériát. A saját narratívájuk szerint az ingatlan tulajdonosa együttműködött velük, és kilakoltatták a galériát, viszont mindemellett konkrét személyeket (megnevezve az alapító-kurátor Lucia Diegót és a programszervező Alexander Mosst) akarnak eltörölni, akik „teret adtak a fasizmusnak”. Szerintük meg kell akadályozni, hogy máshol folytassák eddigi munkájukat, mivel a fasizmus és promotálói ellen a *deplatforming* (kirekesztés, bojkott) a megfelelő eszköz.

A poszt diadalmas hangnemével szemben az LD50 újabb kiállítással („corporeal”/”testi valóság”) jelentkezett 2017 májusában, ugyanazon a helyszínen.¹⁰ A kiállítás kritikai reflexióként is olvasható. Egy szétrombolt iroda volt az installáció, és egy nagydarab, fekete biztonsági őr állt az ajtóban az interjúalanyom elmondása szerint, aki nem készített fotókat, és azt mondta, félt még a galériában jelen lenni is.

Egy résztvevő művész, Kantbot¹¹ nyilatkozata szerint „ez a kiállítás a morális vállalkozók világát fedezi fel, hogy mit jelent dekonstruálni és kontrollálni a gondolatot egy olyan korban, amikor az ötletek digitális entitások, leválasztva a kézzel fogható tárgyi valóságról”. Kantbot hat, számítógéppel ellátott munkaállomást állított ki, ahová a látogatók leülhettek dolgozni, vagyis végigvizsgálni a kontentet, és megsemmisíteni, ha sértőnek, nem helyénvalónak vagy unalmasnak találják. Interjúalanyom

szerint többen is kiállítottak, de nem emlékszik a neveikre, csak arra, hogy nem voltak egyértelműen feltüntetve, és nem igazán művészek voltak, hanem „Twitter-személyiségek”. Szerinte tudatos kuratori döntés volt homályban hagyni a kiállítók személyét, és nem művészekkel dolgozni. Az LD50 kurátor a saját szakmáját művelve választott a tiltakozóknak: absztrahált és tematizált. Nem szöveggel, hanem az újmédia (digitális média, képek és tárgyak együttesen hatást kifejtő, jelentést képző kompozíciója) használatával további kérdéseket vetett fel, amelyek metaszintre terelték a diskurzust. Az eltöröltek nem foglalkoztak ezzel a válaszkiallítással: nem szerveztek maguk is kiállítást, nem írtak elemzést.

A tiltakozás során az egyetlen ellentüntetett DC Miller volt, aki jelen írás megszületésekor pereskedik,¹² mert fasiszta, erőszakos provokátorként akarták inszINUálni. Saját elmondása szerint azért állt ellentüntetőnek,¹³ mert elege volt a művészeti élet ideológiai hegemoniájából, és tetszett neki, hogy egy galéria nem konvencionális anyagot állít ki.

Az LD50 végleg bezárt 2017-ben, a tiltakozást követő kiállítás után. Az alapító, egy Londonban élő spanyol lány, Lucia Diego interjúalanyom szerint visszament Spanyolországba. A másik szervező a tanulmányai miatt távozott Londonból. Ahogy Jonty Tiplady (2019) levonja a következtetéseket az LD50 eltörlése kapcsán: „az eltörlés egész performance-ának nem sok hatása volt az igazi fasisztákra, akik ugyanott vannak, ahol addig is voltak, és ugyanolyan műveletlenek, mint voltak...”.

Hálózatok az eltörlésben, képek a hálózatokban

A tiltakozás elindulásakor a galéria körül elkezdődött a hálózatosodás: először a szakszervezetek szakszervezetének (union unite) és a Goldsmiths-es diákok szervezetének aktivistája, majd egyéb, egymáshoz lazán kapcsolódó szereplők csatlakoztak. Interjúalanyom szerint a „commie takeover” (kommunista

7 <https://twitter.com/ozzyunite/media?lang=en>

8 <https://www.gold.ac.uk/sociology/research/current-phd-students/> (2022. április 10.)

9 <https://web.archive.org/web/20170322080026/https://shutdownld50.tumblr.com/>

10 <https://www.hackneycitizen.co.uk/tag/lucia-diego/>

11 <https://www.hackneycitizen.co.uk/2017/05/08/controversial-ld50-gallery-dalston-launches-new-exhibition/>

12 <https://www.crowdjustice.com/case/dc-millers-case/>
„Over the last twelve months, Turner has repeatedly claimed that I’m a violent neo-Nazi under police investigation for making death threats against him. Turner has also claimed that I’m the author of an article entitled ‘Towards a Hitlerian Disability Politics’ in which I call for the state-mandated euthanasia of disabled people.”

13 <https://medium.com/@dctvbot/no-platform-for-aristotle-867a04c5da50>

hatalomátvétel) után jött az antifa¹⁴ beszerzése, mégpedig Facebook-eseményeken keresztül.

A shutdownld50 utolsó Tumblr posztjának aláírói: 56a Infoshop, Anti-University, Artists For Palestine UK, Arts Against Cuts, Autonomous Centre Edinburgh, BARAC / Black Activists Rising Against Cuts, Base, BDZ Group / Boycott Zabłudowicz, Black Lives Matter UK, Boycott Workfare, Cleaners and Allied International Workers Union, Cops Off Campus, Digs / Hackney Private Renters, Disabled People Against the Cuts, DIY Space for London, Goldsmiths UCU (University and College Union), Independent Workers Union of Great Britain, Jewish Socialists' Group, Lesbians and Gays Support the Migrants, London Anti-Fascists, MayDay Rooms Staff Collective, Movement for Justice, Mute Magazine, Novara Media, PCS Union Culture Sector Group, Plan C London, Radical Housing Network, Roots Culture Identity Art Collective, Scottish Radical Library, Sisters Uncut North London, South London Solidarity Federation.

A Tumblr-poszt vége a hálózat fontosságára hívta fel a figyelmet, és arra biztatta az olvasót, hogy maga is csatlakozzon ezen szervezetek valamelyikéhez. Ez a hálózat alkotta a cikkeket, amelyek egymást hivatkozták, és legitimációt kreáltak az eltörléshez. Osborne indított egy Tumblr-t, ennek állításait átvették más publikációk, és közben Facebook-eseményeken keresztül beszerverték az antifasisztákat.

A fenti szervezetek közül alig némelyik foglalkozik művészettel: a Boycott Zabłudowicz – mint a neve is mutatja – egy bojkottszerződés a Zabłudowicz művészeti alapítvány ellen. Az Artists For Palestine UK Izrael bojkottjára szólít fel művészeket, a Roots Culture Identity Art Collective-ről annyi derül ki Google-keresés alapján, hogy a brit művészek uniójának elnöke alapította,¹⁵ és az, hogy ő is részt vett az LD50 elleni tiltakozásban. Az Arts Against Cuts-ot londoni diákok alapították 2010-ben, az amazon.com-on árult fanzinjuk fülszövege szerint azért, hogy megdöntsék a kormányt. A Mute Magazine 1994 óta működik, és rendszeresen publikál művészetről és kritikai elméletekről. 2021–2022-ben a Facebook-oldaluk¹⁶ tanúsága szerint a két téma, amellyel foglalkoztak, a

14 Az antifa a fasiszmus- és rasszizmusellenes, magukat autonómként meghatározó csoportok gyűjtőneve, amelyek gyakran erőszakba torkolló akciókban is részt vesznek.

15 <https://www.artistsunionengland.org.uk/exec/>

16 <https://www.facebook.com/mutemagazine>

Zabłudowicz-bojkott, és az Izrael-bojkott, vagyis az LD50 kapcsán előkerült két szervezet és az általuk képviselt ügyek voltak. Nyolc, bojkottal kapcsolatos cikk után publikáltak egy régi Mute-címlapot, majd egy álneves szerkesztői vezércikket,¹⁷ amely a liberálisokat kritizálja, proletárforradalomról beszél, és amely szerint az autós fosztogatás (car looting) a fekete felszabadítás hatékony eszköze. Meggyőzően lehetne érvelni amellett, hogy ez a cikk rasszista, mivel a feketét a bűnözéssel azonosítja, és a bűnözésben látja számukra a felemelkedés lehetőségét, viszont ezt a kommentek alapján senki nem kérte számon. A Mute LD50-ről szóló cikkét – „IS IT OK TO PUNCH A NAZI (ART GALLERY?)” – DC Miller korábban hivatkozott írása szerint az antifa aktivista Danny Hayward és a Mute szerkesztő Benedict Seymour írta (interjúalanyom szerint is).

Megállapíthatjuk, hogy az eltörlés célpontja egy galéria, amelyet egy politikai vonatkozású esemény miatt akartak bezárni, politikai (baloldali)¹⁸ kötődésű szervezetek. A tüntetők nem is tudták volna megakadályozni a júniusi eseményt a rákövetkező télen. Valószínűleg nem látták a kiállítást, és nem is értesültek róla, mert akkor hamarabb kezdtek volna tiltakozni. Embereket próbáltak ellehetetleníteni, és az egész galéria morális elítélését és eltörlését hirdették ki – a főszervező kijelentette, hogy „the ShutdownLD50 Campaign is not about art”,¹⁹ tehát az eltörlés kezdeményezője szerint sem a művészetéről szól az adott eltörlés.

Interjúalanyom azt a kifejezést használta, hogy „flexing muscle”. Mennyi „izma” van manapság egy szakszervezetnek, és kik a fasiszták? A brit fasiszta unió 1940-ben oszlott fel, a British National Partynak körülbelül ötszáz tagja van, és a kormányzás semmilyen szintjén nincs választott képviselőjük.²⁰ Olyan értelemben nincs már munkásosztály, mint a szakszervezetek fénykorában, amikor a Hackneyben élők az azóta kulturális terekkel, szolgáltatások tereivé alakult csarnokokban kézzel

17 https://www.metamute.org/editorial/articles/cars-riots-black-liberation?fbclid=IwAR2ID4yfBLt1r_K1DMOxmKEGU7iddw5JAXSvTna0fgPKsGmIItaqNzcCjmA

18 Ezt a meghatározást tautologikusan használom: azért baloldali egy szervezet, mert baloldali szervezetekhez kötődik, és mert baloldalinak nevezi magát.

19 <https://www.vice.com/en/article/78qzpx/should-free-expression-include-normalising-far-right-ideas>

20 <https://web.archive.org/web/20180508040419/https://www.theguardian.com/politics/2018/may/02/bnps-last-district-councillor-bows-out-but-insists-party-will-rise-again>

1. Az eltörölök graffitije a galéria alatti garázs ajtaján
Forrás: theguardian.com

fogható árukat termeltek. A konferencia résztvevői közül a legismertebb név Nick Land, Sanghajban élő angol filozófus, aki rendszeresen publikál és ad elő nagy vitát kiváltó gondolatokat, de a saját közönségének, a kortárs filozófia iránt érdeklődőknek.

A tiltakozás során a Facebook-eseményeken keresztül egyesült szakszervezeti aktivisták és antifasiszták is képkalkotáson keresztül üzentek a galériának és a nyilvánosságnak: egy garázs rolójára sprézték az „alt-shite” feliratot, sarló-kalapács kíséretében.

Egy valódi önkényuralmi jelképpel írták felül az általuk fasisztának bélyegzett terét, szó szerint néhány négyzetmétert. Hackneyben sok épület funkciója íródik át: például a munkaügyi központ kocsmá lesz, mégpedig továbbra is „job centre” néven. Egykori gyárépületekben lakás lesz, kerti fészerből luxusétterem. A garázból egy már megszűnt diktatúra felségterülete lett a fasiszmus elleni harc jegyében. Ezáltal a készítő önmagát is felnagyította (összhangban a pszichológiai értelmezés által leírt önfelnagyítással): helyi illetékességű szervezetek helyett egy transznacionális birodalom nevében járt el. Interjúalanyom arra hívta fel a figyelmemet, hogy az a garázsajtó egy szomszédé, nem a galéria tere,²¹

21 Hackney ingatlanviszonyait ismerve számomra elképzelhető volt, hogy egy képet 6000 fontért eladó galéria egy garázsban üzemeljen.

mivel a galéria az első emeleten volt. A galéria ablakait is dobálták, és interjúalanyomnak azt mondta a galéria tulajdonosa, hogy volt, amikor el is találták. Hasonló ez az olyan politikai tiltakozó akciók logikájához, amikor figyelemfelhívás céljából nyilvános helyeken rongálnak, mert a szervezetek meg akarják jelenni a nyilvánosságban egy adott üzenettel.

A tanulmányírás kezdetekor a preconcepcióm az volt, hogy valószínűleg kurátorok akarják egymást ellehetleníteni, vagyis szakmai ellentétet terelnek morális keretbe, de elemzésem során más következtetésre jutottam. Széles társadalmi bázissal nem rendelkező szervezetek hirdetik ki önmagukról, hogy relevánsak. Értelmezésemben a galéria, a szomszéd garázsa, a művészek és végső soron a művészet egy politikai akció civil áldozatai voltak.

A Burda magazin „pedofilnak”²² bélyegzése

A Burda szabás-varrással foglalkozó kreatív hobbimagazin. Tizenhét nyelven jelenik meg, húsz országban, magyarul 1988 óta. Havonta megjelenő

22 Ez az esetet már korábban egy publicisztikában felhasználtam: <https://index.hu/velemeny/2021/09/08/cancel-culture---falkavadaszat-emberekre-az-erkolcs-neveben/>

kiadványai legnagyobb részben szabásmintákat tartalmaznak, és a webshopban²³ további szabásmintákat lehet kapni. Ezeket a kiadványokat döntően nők olvassák.²⁴

Az eltörlés azzal kezdődött, hogy a Burda 2021. februári számában a *szexi* szót használta egy gyerekruha szabásmintájának nyakkivágására: „Sima kerek nyak, az eleje közepén szexi hasítékkal, gumival behúzott háromnegyedes ujjával: hát igen, ezt Anyu is megirigyelhetné! Kicsit hosszabbra hagyva leggingshez is hordható miniruhává alakítható. Tippünk: a nyakán elfér egy keskeny kézi vagy gépi hímzés”. A *szexi* szó használata miatt a Hintalovon Gyermekjogi Alapítvány privát üzenetben megkereste a Burdát, a Burda pedig a saját Facebook-oldalán kérdezett rá, hogy tényleg sértő-e a *szexi* szó ebben a kontextusban: „Durván betámadta a Burdát egy (periférikus) gyermekjogi szervezet azért, mert a kislány blúzának a kivágását a 'szexi' szóval illetük. Szerintetek ez TÉNYLEG annyira ciki, hogy súlyos vádakot kell a fejünkhöz vadosni? Komolyan kérдем, és hálás vagyok minden véleményért!”

A főszerkesztő, Acsay Judit azzal érvelt,²⁵ hogy „a kislányról készült képek a magazinban egy nagyobb, anya-lánya képsorozat részei, és ebben a kontextusban kapta a kislány ruhájának kivágása a *szexi* jelzőt”. A szinonimaszótárt idézte, amely szerint a *szexi* bájos és csinos is jelenthet. A főszerkesztő azt is elmondta, hogy „tanulságos volt számukra a sok komment, és a jövőben hasznosítani fogják ezeket a gondolatokat, és nem fognak olyan szavakat használni, amit nem fogad el a közvélemény”.

Az eltörlés kezdete az volt, hogy a Burda Facebook-posztját publikálta a Nem tehetsz róla, tehetsz ellene Facebook-oldal és Alapítvány (a továbbiakban NTRTE.) A Hintalovon, amely először megkereste a Burdát, sokszor működik együtt Mérő Verával, az NTRTE oldal alapítójával,²⁶ tehát mondhatjuk, hogy ez egy már létező kapcsolódás, nem csak alkalmi. Amellett, hogy sokszor szerepelnek akár közösen hasonló nyilvánosságokban (wmn.hu, Klubrádió), mind a két szervezet támadja a

kormányzati LMBTQ-politikát,²⁷ és ezáltal egy közös, politikailag aktív, „civil” hálózat részesei lesznek.²⁸

A kommentelők a főszerkesztő személyét támadva (egyéb sértések közepette) pedofilnak bélyegezték és börtönt emlegettek neki. A német nyelvű Burda oldalon is kommenteltek, felhívva az illetékesek figyelmét a 'pedofiliára'. Mindez ellenére a német anyacég nem vonódott be, a főszerkesztő sem adott ki további nyilatkozatot. Egy év múlva, 2021 márciusában folytatódott az eltörlés, a kreativkontroll.hu portálon (Kreatív Kontroll Informatikai és Médiaszolgáltató Kft.) született egy cikk, a Hintalovon ismételt megszólaltatásával.²⁹ Ezt a cikket alaposan olvasva feltárom, hogyan tesz kísérletet a magát elemző szövegnek nevező cikk az eltörlés folytatására, illetve hogyan kapcsolódik az eltörlés addigi hálózatához.

Az eltörlés adatainak (az eltörlést folytató cikk, az eltörlők által megcélzott kép) részletes elemzése

A cikk címe szerint esettanulmány (*Esettanulmány és interjúk a Burda-ügy margójára: meddig terjed a márkák felelőssége, ha gyerekek szerepelnek a reklámban?*). Az esettanulmány kutatásmódszertan, de életidegen lenne tudományos módszertan követését elvárni egy tartalomfejlesztő szolgáltatásokat kínáló portál írásától. Az esettanulmány kifejezés használata ebben az esetben valószínűleg diskurzív stratégia: a saját pozícióját objektíválja, az objektívítás látszatára törekedve nagyítja fel a szerző.

A cikk alaptétele, hogy a Burda károkat okozott saját magának, mégpedig „a saját kommunikációs baklövésével”. Objektívnek látszani akaró, kívülálló, felülről beszélő pozíciót vesz fel a szöveg: „*késérjük meg felmérni a kárt*”. Az objektívítás látszatára törekvés ellenére a nyelv tele van értékítéllettel (például: „*szerencsétlen szóválasztása és a magazin visszájára fordul, márkakaromboló reakciója*”), illetve a cikk magától értetődőnek veszi, hogy a Burda közönsége azonos az eltörlés közönségével. Tehát olyan premisszákból indul ki, amelyek nem objektívek, és már átmoralizáltak, de az eltörlők javára.

23 <https://burda.hu/burda-webshop/>

24 <http://burda.hu/wp-content/uploads/2017/08/Burda-mediaajanlo.pdf>

25 <https://444.hu/2021/03/13/burda-foszerkeszto-a-szabaszati-megoldasra-ertettek-hogy-szexi-nem-a-gyerekekre-de-szerencses-lett-volna-masik-szot-hasznalni>

26 Például <https://www.klubradio.hu/archivum/reggeli-gyorsreggeli-szemely-2021-december-02-csutortok-0900-vaskuti-gergely-21562>, vagy <https://yelon.hu/2017/05/01/ha-valakivel-csak-a-netrol-ismeritek-egymast/>

27 Például <https://hintalovon.hu/2022/03/29/kirekesztes-megbelyegzes-felelem-es-bizonytalansagez-maradt-a-kormanyzati-lmbtqi-ellenes-kampanynyomaban/>

28 <https://hatter.hu/hirek/nemvagyegyedul-tiltakozok>

29 <https://kreativkontroll.hu/esettanulmany/kriziskommunikacio-esettanulmany-burda-magazin/>

A cikkben megszólaló Dr. Pintér Dániel Gerő márkastratégája és válságmenedzser érveiben három dimenzióját nevezi meg a hatás képződésének: gyerekmodellek szerepeltetése, az áldozatok érdek-képviselése (a Metoo, és az Isztambuli egyezmény kapcsán), ezzel kapcsolatban pedig a közbeszéd alakítása. Az utóbbi kettő kapcsán úgy érvel, mint ha a reprezentáció és a közbeszéd miatt létezne családon belüli erőszak (ami a jogalkotásban is és az akadémiai diskurzusban is egyre inkább gazdasági kérdésként jelenik meg, például Federici 2004).³⁰ Az interjú nem leíróan, elemzően beszél, hanem előíróan, és elvárásokat támaszt: „Jó példával áll elő, bocsánatot kér a helytelen szóhasználatért és nyilvánosan elismeri, hogy hibázott, hiszen egy gyermekruha sohasem lehet ‘szexi’. Vagy a szinonimaszótár mögé bújnik, ignorálja a kritikát, párbeszédet kezdeményez, majd az elől elfutva törli az eredeti képet”. A szöveg logikája szerint a jó példa az, amit ő helyesnek tart. A másik cselekedeteit lekicsinyelve és értékítélettel keretezve írja le – a Burda (szerkesztője) a szinonimaszótár mögé bújnik. Logikus kérdés, hogy miért kell az emberi jogok nevében fellépő alapítvány elől elbújni – egy képfelirat miatt, amely nem is jogsértő? A Burda szerkesztőjének a szerző szerint nincs ágenciája keretezni a diskurzust, nem hivatkozhat arra, hogy szavak jelentésváltozáson mennek át. A megszólaló elvárja, hogy az ő paradigmáiból induljanak ki, ő szabjon kereteket és feltételeket. Tekintélyelvű logika nyilvánul meg a beszédében.

A cikk is tekintélyelvű perspektívából beszél: a Burda hibái között sorolja fel, hogy „a 2015-ös indulása óta komoly szakmai múltat felépítő gyermekjogi alapítványt periférikus szervezetnek minősítette”. Tehát a Burda hibázott azzal, hogy nem ismerte el a szervezet fontosságát (illetve nem lehet saját véleménye erről). Kit sért ez, és miért hiba? A Hintalovon vagy követeli a saját fontosságának elismerését, vagy önmagát az ügygel, a gyermekjogokkal csúsztatja össze, ami még erősebb önfelnagyítás. Itt tetten érhetjük az eltörléssel járó önfelnagyítást, amelyet a Burda bevonásán keresztül próbál performatívá tenni az eltörlő fél.

A cikk vége a közönséget szólítja meg: „Ha tudod és érdekel, hogy kik kíváncsiak a szolgáltatásodra vagy termékedre, akkor azt is fel tudod mérni, hogy mik azok a triggererek, amikre ugranak”. Itt tetten lehet érni, ahogy az anomáliát reprezentatívvá teszi, az eltörlőkről úgy beszél, mint egy brand vagy szolgáltatás potenciális közönségéről. Ez önös érdek, mert

30 vagy az elméletk gyakorlati alkalmazást illetően például <https://nnedv.org/content/about-financial-abuse/>

a későbbiekben felkínálják a szolgáltatást: „Ne félj segítséget kérni. (...) Szakértő segítséget kérhetsz, például a kritika megfogalmazójától, vagy az adott szakterület képviselőjétől”. Tehát a kontentgyártó oldal a saját szolgáltatásainak kreál piacot azzal, hogy az eltörlésben résztvevőket összecúsztatja az utca emberével. E logikának az analógiája a maffiahálózat: a hálózat cselekvőinek szétválasztása névleges – a fenyegetést is ők teszik, a védelmet is ők ajánlják fel.

A cikkben megszólal a Hintalovon programvezetője, Dr. Bárdossy-Sánta Nóra. Azt, hogy a Hintalovon kapcsolódik a NTRTE-hez, nem írja le a cikk. Bárdossy elmondása szerint a képpel vissza lehetett volna élni: „És akkor itt térnek rá arra, hogy ebben a helyzetben mi is volt a kockázatos: abban az esetben, ha egy gyermeket szexualizálunk, akár egy fényképpel, akár a fotó egy beállításával vagy a fotóhoz tartozó szöveggel, vagy az öltözetnek a leírásával, számolnunk kell azzal a kockázattal, hogy visszaélnék a gyerek képével... (...) Mindannyiunknak gondolunk kell arra, hogy vannak olyan felnőttek, akik nem jó szándékkal viszonyulnak ezekhez a képekhez és visszaélhetnek vele. Ezek az anyagok egy perc alatt eljutnak az internetnek arra a részére, a dark netre, amit utána nem tud kontrollálni sem a magazin, sem a reklámozásban jártas tartalomgyártók”. Ha ez a kép ingert vált ki, akkor bármelyik konvencionális divatfotó ingert válthat ki, de, mint korábban írtam, nem tulajdonítottak maguk az eltörlők sem a képnek ágenciát.

Mint Bárdossy-Sánta elmondja, a Burdát megkeresték, és „ezen a beszélgetésen felajánlottuk a segítségünket is”, amelyet a szerkesztők visszautasítottak. Segítségnek nevezi a kéretlen és visszautasított beavatkozást, majd hártják a részvételüket az erőszakban, vagyis az eltörlésben. Hasonlatos ez ahhoz, ahogy a Yale professzora, Rodrigo Canales (2014) leírja a mexikói drokartellek között az erőszak ökonómiáját: közvélekedés szerint a Los Zetas egy csapat szociopata, akik városokat terrorizálnak. Ez valamilyen szinten igaz is, csak éppen a Los Zetast egy másik kartel, a Gulf Cartel hozta létre, eredetileg leszerelt elitegységek katonáiból, végrehajtói feladatokra.

A Kreatív Kontroll szerzője, Kovács Noémi időben következő esettanulmánya is termék eladásáról szól („Marketing Diamonds-díjas esettanulmány: így kerestünk 9 973 250 Ft-ot környezetbarát nyomtatókkal”), tehát reklám, mint ahogy a Burdás „esettanulmány” is végső soron szakértelmet akar eladni, amihez legitimációt kreál. A legitimációval szemben a bűnbakképzésen keresztül rossz példát állít fel. Tehát a Burda eltörlése végső soron üzleti lehetőség.

2. A pedofilnak bélyegzett, szabásmintát bemutató divatanyag
 Forrás: Burda

Ezen a ponton Rose vizuális módszertana szerint a képre fókuszálok, azt igyekeztél megérteni, hogy maga a kép befolyással van-e az eltörlésre.

Ez a kép nem szólít fel és nem magyaráz. Megmutat, a konvencionális divatfotó kliséi szerint. Kislányokat ábrázol testtel a kamera felé fordulva. A fotó alanyai megmutatják a ruhájukat. A felirat egy kék farmer szövetminta gradiensbe átvezetett fehér sávban van, a ruhák kék farmeranyagához illeszkedve, a szabásminták miniatűr grafikáival. Fehér öltésekből álló vonalas minta fogja össze a fehér sávot a fotókkal. E stilsztikai konvenciók azt a jelentést hordozzák, hangsúlyozzák ki egy kreatívhobby-magazinban, hogy a tartalom divattal, kézimunkával foglalkozik. Önmagában sem a felirat, sem a kép nem lett volna sértő – a felirat adott olyan értelmet a képnek, amelyet társadalmi konvenciók szerint nem lehetne erre a képre ruházni. Az ellentmondás itt az, hogy a pornográf kép szomatikusan, zsigerileg vált ki hatást. Aki racionálisan eldönti, hogy a kép pornográf-e, az a cenzor. Logikus a kérdés, hogy a kép hogyan válthat ki negatív hatást, ha nem vált ki hatást. A pornográf kép zsigerien hat, nem a képet, szöveget olvasva dönti el valaki, hogy érez-e szexuális ingert.

Ellentmondásos az is, hogy a képet az eltörlők tovább terjesztették a digitális térben. Ha a kép hatást váltott volna ki, akkor ez a hatás megsokszorozódott

volna. Ha képet mint képi diskurzust olvassuk, akkor lehetséges, hogy a képet azért terjesztették, mert legitimáció volt megmutatni, hogy morálisan elítélik a Burdát, és mindenki megnézheti a bizonyítékot, hogy az eltörlés helyénvaló. A kép a felirattal együtt bizonyult sértőnek, és amikor tovább terjesztették, új feliratot kaptak. Ez feloldja az ellentmondást: felülírták és átértelmezték, tehát mint rossz példát terjesztették. Eszerint a logika szerint a képnek nincs ágenciája, csak a kontextus számít. Rose (2001) módszertani felosztása szerint a képek keletkezésének és fogadtatásának helyszíne két külön dolog, de itt a fogadtatás felülírja a keletkezést. Eszerint a logika szerint a szöveget átírva újraalkotják a képet.

Ebben az ügyben én is részt vettem (az eltörlés ellen): kommenteltem a Burda posztja alatt az eltörlőknek. Nem tudatosan akartam adatot generálni, hanem én is bevonódtam: zsigerileg reagáltam a szadizmusra, arra, ahogyan egy nagymamakorú nőt hajszolnak és láthatóan élvezik (ez egybevág a bevezetőben ismertetett szakirodalmi megállapításokkal, hogy a trollok szadisták és szociopáták). Kommentben megkérdeztem az eltörlőket, hogy érdeklí-e őket, hogy az NTRTE alapítója, Mérő Vera 2018-ban (akkor még az Amnesty International képviselőjében) egy olyan embert, a transznemű Sophie Labelle-t, az Assigned Male Comics alkotóját állította ki egy

egész országot gyermekjogokról, elfogadásról érzékenyíteni, aki ma már büszkén vállalja, hogy ő „little”, vagyis autopedofil, emellett a „diaperfur art” közösség aktív (fórumozó, kontentet megosztó) tagja. Ez azt jelenti, hogy antropomorfizált, pelenkában szexin pózoló, kiskorúsított plüssállatokról készít rajzokat, és néha „age playben” vesz részt, tehát a fétise az, hogy ő maga játszik kiskorút. Emellett igazi gyerekek fotóit használja fel a rajzaihoz alapnak.³¹ Mérő Vera 2018-ban úgy mutatta be Sophie Labelle-t, hogy „nálad a bölcsek köve”.³² A pedofiliagyanú már akkor is felmerülhetett, mivel Labelle képregényeiben folyamatosan a nemi szerveikről és a szexről beszélnek nyolc-tíz éves gyerekek.³³ A pelenkás furrin felháborodó kommentet nem kaptam, ellenben a személyemet sértegették. Az index.hu-n jelent meg egy publicisztikám³⁴ 2020 szeptemberében, amelyben röviden kitértem erre az esetre, benne a kiskorúsított pelenkás furrival. Mivel az ország legolvasottabb hírportáljának címlapján szerepelt a cikk, és kaptam személyeskedő kommenteket, amelyek az NTRTE-t védték, alappal feltételezem, hogy eljutott az NTRTE közönségéhez, de a kommentek³⁵ és a további médiavisszhang hiánya alapján megállapítható, hogy felháborodást nem generált. Sem az NTRTE, sem a Hintalovon nem osztotta meg nyilvános médiafelületen a cikkemet.

A Burda eltörlése kapcsán fontos adat, hogy egyáltalán Burda-olvasók voltak-e a kommentelők, tehát a médiatermék eredetileg célzott fogyasztói között keletkezett-e a hatás. Like-ot nézni módszertanilag félrevezető lenne, mert valószínűleg sokan az eltörlés közben követték be a Burdát, hogy ne maradjanak le a posztokról. Megállapításom, hogy nagy valószínűséggel nem Burda-olvasók voltak, mert nem a februári szám megjelenése után kezdődött az eltörlés, hanem a NTRTE posztja után, márciusban. A Burda Facebook-követői 95%-ban nők,³⁶ a poszt alatt pedig vegyesen kommenteltek nők és férfiak.

31 <https://knowyourmeme.com/photos/2032638-assigned-male>

32 <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/isten-az-ankertben-109869>

33 <https://www.facebook.com/NTRTEA/posts/10224091727909794> – emellett is lehetne érvelni, hogy a gyerekek ilyen kontextusú szerepeltetése politikus mellett politikai pedofília.

34 ANON

35 <https://www.facebook.com/Indexhu/posts/4903818839651382/>

36 <http://burda.hu/wp-content/uploads/2017/08/Burda-mediaajanlo.pdf>

Összefoglalásként megpróbálom levezetni, hogy kit sértett meg a kép közlése. A szereplő gyerekeket nem, mivel egy szakmai standardoknak megfelelő divatfotón modellek, tehát a beleegyezésükkel készült és került nyilvánosságra a kép. Ha valaki szexinek talál egy ruhakivágást, az vélemény, még ha sokak szerint ízléstelen vélemény is. Tehát ez a felirat és kép együttesen emberek érzékenységét sértette, társadalmi konvenciókat sértett. Az is érveként került elő, hogy a közbeszédre káros a Burda kontentje. Tehát az eltörlők felügyelik a társadalmat és szakmai felügyeletet is ellátnak, pedig erre semmi felhatalmazásuk nincs.³⁷ A névleges tiltakozás ellenére hatóságként járnak el. Nem csak azt akarják megszabni, hogy mely szavakat szabad használni, hanem a keretet is, amelyben beszélni lehet: például ők döntenek el, hogy a szavak jelentésváltozásáról lehet-e vitát nyitni. Ez önkényuralmi (tekintélyelvű, lásd a későbbiekben) logika – alattvalónak tekintik a megfegyelmezendő felet, és tiszteletet várnak tőle. Az önfelnagyítás lép működésbe azáltal, hogy performálják: hatalmuk van. Az önfelnagyítás a legitimitáció hiányát tölti ki, mivel ténylegesen nem hatóságok. Az eltörléssel tudnak kényszeríteni, tehát a netes lincselők töltik be az erőszakszervezet szerepét.

Következtetések

Mindkét esetben közös, hogy nem magát a képet, képeket akarják eltörlőlni. Sőt, a Burda fotóját tovább terjesztették, a galéria nyári eseményét pedig nem is tudták volna ősszel megakadályozni. Nem direkt a művészeti alkotások, képek keltettek érzéseket (felháborodást). A diskurzív morális elítélés³⁸ legitimitáció volt, és nem a diskurzus (a morális megbélyegzés) keltett érzéseket.

37 A legitimitáció hiánya kapcsán vetődik fel a szakértelem és a hierarchiakon alapuló tudásközvetítés általános válsága, de ezt részletesen elemezni e tanulmányban nincs mód.

38 ...amelyek kiterjedtebb szerepére talán columbine-i iskolai lövöldözés esete világít rá a legjobban: a két hidegvérrel gyilkoló, diáktársait kivégző fegyveres nem esett transzba, sem vak düh, sem pánik nem vette el a tudatukat. Saját magukként, mint gondolkodó, éntudattal bíró szubjektumok léptek interakcióba a később lelőtt diáktársaikkal. Mielőtt valakit megöltek volna, az volt az utolsó lépés, hogy valamilyen, általuk kreált okkal (szemüvege van, ő a bully) elítélték morálisan, és ezt minden áldozatukkal megtették, mielőtt hidegvérrel le vadászták őket (Protevi 2013:163-162).

Elemzésem alapján kijelentem, hogy az eltörölők pozíciókat beszéltek el és szilárdítottak meg. Igény (mikroszint) és érdek (makroszint) kapcsolódott a közösségi médián keresztül. Ahogy Henderson (2019) rávilágít, az eltörlés kis befektetéssel, kevés kockázattal adja a fölény érzését. Közben az eltörlés értelemadás is: rituálék, amelyek megszilárdítják a világ rendjét, benne a progresszív élcsapat szerepét.³⁹ Makroszinten válságjelenség – morális keretbe terelnek érdekellentétet vagy érdeket. A hatalmi (az irányításra való) igény a moralitás regiszterén képződik meg. Összefoglalva mindezt kijelentem, hogy értelmezésem a rituális olvasatot (lásd a bevezetőben) erősíti.

A Burda rendszeresen megjelenik (és továbbra is az eltörléskor szerkesztői pozícióban levő Acsay Judit szerkeszti), az LD50 bezárt. Viszont feltűnőek a hasonlóságok a sikeres művészeket foglalkoztató londoni galéria és a magyar kreatív hobbimagazin között, pedig más közönséget szólítanak meg, más piacokkal, más intézményes szereplőkkel vannak kapcsolatban, más nyilvánosságokban működnek. Viszont az eltörlés mechanizmusai szinte teljesen egyeznek:

- Az eltörölő egyik célja a legitimáció megteremtése, és a legitimációt hálózaton keresztül, diskurzívan kreálják meg.
- A képeknek nem volt hatása, akkor van hatása, ha diskurzívan kreálnak nekik hatást, tehát ha elmondják, miért és mi felháborító.
- Felügyeletre, egy terület felügyeletére való igénnyel lép fel az eltörlés kezdeményezője.
- Egyén és intézmény között eltűnik a határ.
- A hálózat volt a cselekvő. Egyéneket támogatta a hálózat.

Különbség, hogy az online médiának konkurencia a nyomtatott média, az antifasisztáknak pedig, legalábbis direktben, nem konkurencia a galéria. Az alt-right mémek készítőit és a konferencia résztvevőit inkább antagonistáknak nevezném. A Burda eltörölőinek nem antagonista a Burda, a gyermekjogi alapítvány és az NTRTE oldal viszonyát a pedofilokhoz nem nevezném antagonisztikusnak. A közös pont, hogy ellenségképet kreáltak, és „a legyőzésével” magukat mutatták meg a nyilvánosságban.

Ezen a ponton térnék ki a baloldaliság és a politikai szervezetek szerepére. Az LD50 eltörölői expliciten baloldali, sőt, magukat kommunistának valló szervezetek, az NTRTE aktívan baloldali politikai

kötődésű, például Mérő Vera tévéadásban kampányolt Dobrev Klára⁴⁰ mellett.

Két esettanulmány alapján csak felvetésekbe mernek bocsájtkozni, de lehetséges, hogy a baloldaliság mint ideológia kapcsolódik az eltörléshez, tehát nem csak a Norris (2021) által említett ‘csendspirál’⁴¹ hatása a kisebbségbe került jobboldaliak tapasztalata az intellektuális szabadság elvesztéséről (ez nem magyarázza, hogy a kisebbségbe került baloldaliak miért számolnak be ugyanerről, és mivel komplex jelenségről van szó, sok magyarázat lehetséges, például az aktivista eszközkészlet és stratégiák átvétele, belső mezőharcok, finanszírozási formák, hálózatosodás). A baloldaliságnak köze lehet a kritikai elméletek kiforgatásához, ahhoz, ahogy a leíró és előíró közötti különbségtétel megszűnésével mindennapi életvezetési „bölcesség” lesz abból, hogy „minden politika” – vagyis játszmák sorozata hatalomért. Ahogy Bajusz és Feró (2021) írja: „azok az emberek, akiknek minden politika, a kultúrára is a diskurzív játszmák sorozataként, a státuszküzdelem, a magakelletés rítusaiként, eszközeiként és terepeiként tekintenek. A hegemon hálózatban a magukat baloldalnak vallók a kultúráról a marxista diskurzust követve gyakran úgy beszélnek, mint felépítményről, és ezzel láthatatlanná, elemzésen kívülé teszik az interszubjektív és mikroszinteket, illetve az affektív regisztert”. Az esettanulmányok eltörölői hasonló logika szerint gondolkodtak a kultúráról, hiszen a képeknek nem volt érdemben ágenciájuk, és nem maga a képfelet volt, ahol a hatás keletkezett. Kijelenthetem, hogy esettanulmányaimban nem művészeti alkotásokat, képeket akartak eltörölni, hanem a művészet, a kultúra autonómiáját. Mind a szerkesztő, mind a kurátor a saját szakmája logikáját követve reagált, amit az eltörölők elítéléssel, lekicsinyléssel tereltek vissza a saját moralizáló diskurzusukba, ahol ők hirdetnek ítéletet és ők szabnak feltételeket.

Két esettanulmányom tehát nem tisztességtelen eszközökkel vívott szakmai versengést mutat be, hanem azt, ahogyan szakmák tűnnek el, lehetetlenednek el, mivel bevonódnak politikai küzdelmekbe, akár áttételesen is. A Burda esetében az online média kerül előtérbe a print helyett – a fogyasztó lesz az árucikk a média helyett, nem termelők adnak el árucikkeket, hanem lobbik közvetítenek morális parancsokat, szabnak feltételeket.

40 <https://hirado.hu/belfold/belpolitika/cikk/2021/10/11/soros-embere-akinek-egy-kis-esze-van-ebbol-adisznoolbol-elmanekul#>

41 a népszerűtlen véleményeket hajlamosabbak elnyomni magukban az emberek.

39 Lásd James Carey elméleti modelljét: *The Ritual View of Communication*, 2009.

Az LD50 esete bemutatja, ahogy az aktivizmus kerül előtérbe a művészet helyett – az én definícióm szerint a művészek valami új tudásnak adnak terepet, az aktivisták példát mutatnak, hogyan kell valamit megélni, gyakran lobbipénzekkel támogatva (lásd még Bajusz 2022).

Ha a cancel culture/eltörléskultúra kifejezésben a kultúra fogalmát antropológiai értelemben vesszük (értékek, elképzelések, fogalmak és viselkedési szabályok közös halmaza, amelyek mentén egy közösség együtt tud működni), ez a lincselés kultúrája (mob rule). A közösségi médián mimetikusan terjed ki az affektív kapcsolódás: másolják azt, aki a hálózat közepén van.⁴² Az anomália válik reprezentatívá azáltal, hogy az interneten egymást könnyen megtaláló és egymásra a bűnbakképzésben való részvételen keresztül mimetikusan ható (Girard 1996) csődülésből tömeget lehet felmutatni. A két esettanulmányban nem a nehezen elérhető átlagfogyasztók, vagy helyi lakosok nyilvánítanak véleményt, hanem hatalmat deklarálni és megélni, szadizmust kiélni vágyók csődülnek össze az eltörlésre, tehát az anomália (a szadizmus és hatalomvágy) válik reprezentatívá.

Az eltörlés így nemcsak embereknek okoz szenvedést,⁴³ és szakmákat lehetetlenít el, hanem a demokratikus berendezkedést is aláássa. Hatóságként lépnek fel minimális legitimitációval sem rendelkező szervezetek. Ezért lenne fontos tovább feltérképezni az eltörléssel kapcsolatos hálózatokat: milyen szervezetek akarnak ezzel az eszközzel befolyást szerezni?

Továbbá hasonló esettanulmányok megszületését sürgetném – lehet-e tovább extrapolálni a mechanizmusokat, amelyeket leírtam? További kutatásra lenne szükség feltárni olyan dinamikákat, hogy kiket *nem* kezdenek el eltörlölni, és hogy kik *nem* vesznek részt eltörlésben.

42 Ahogy Robert Altemeyer (2007:45) leírja a tekintélyelvűekre jellemző erőszakot: „Amikor arról beszélek, hogy a tekintélyelvűek agresszívak, nem arra gondolok, hogy bemennek kocsmákba, és elkezdenek balhézni... Akkor lépnek, amikor azt hiszik, az ő oldalukon áll az erő és az igazság. Az igazság az nekik, amit a tekintély elfogad, vagy amit a tekintély támogat. A hatalom egyenlőtlen erőviszonyokat jelent: fizikai fölényük van, fegyverük, többen vannak, mint a célpont, jellemzően lincselő csűrűbe verődve. Nagyon szembetűnő, hogy a tekintélyelvűek agressziója mennyire gyáva és sunyi: gyáva emberek sunyin követik el, aztán gyáván el akarják sunnyogni a felelősséget”.

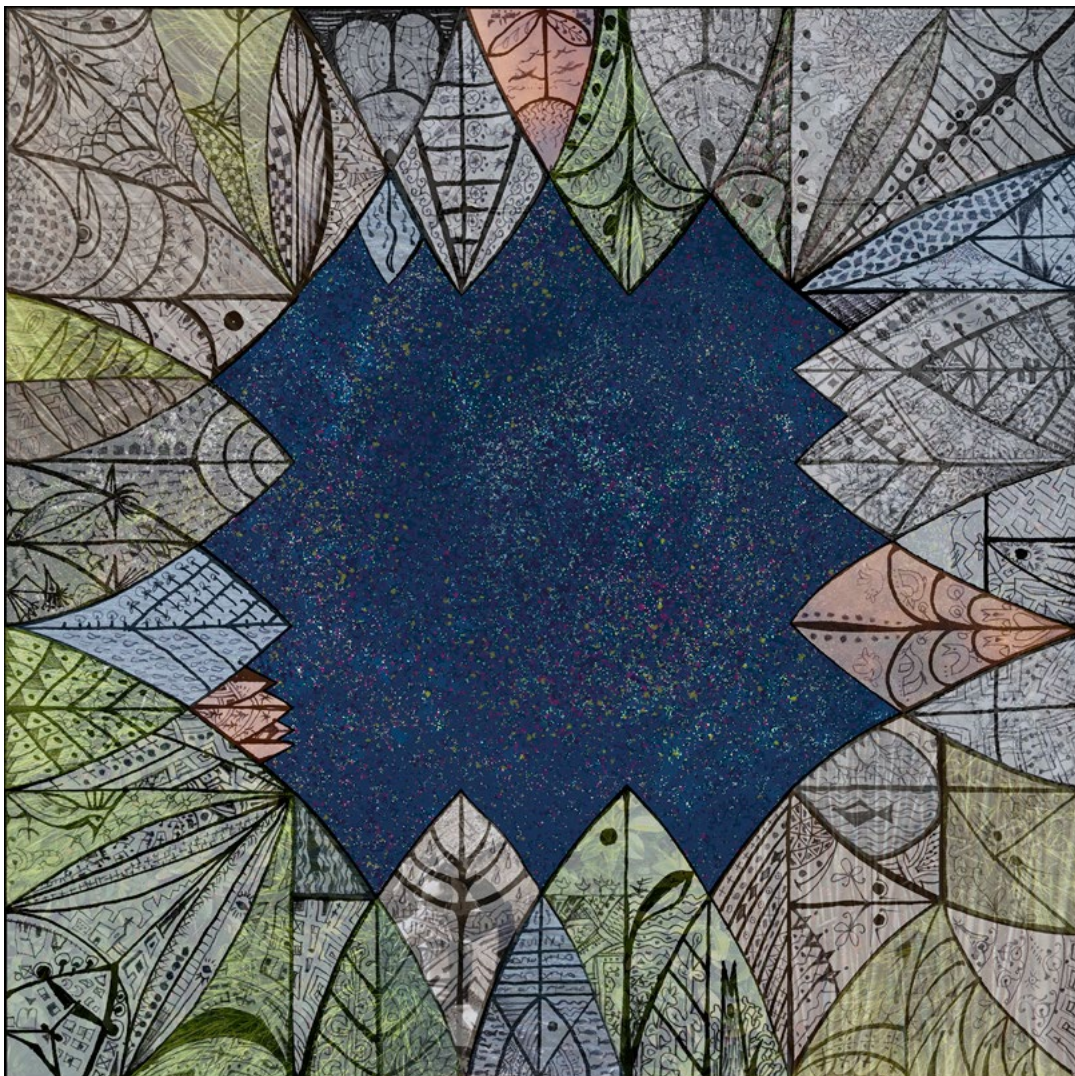
43 pl. Power 2019; Power 2020; Tiplady 2019; Govinda 2020.

Az eltörléseket érdekes lenne szociálpszichológiai szempontból egy jelen idejű, kiterjesztett Milgram-kísérletként olvasni, már csak azért is, mert a Milgram-kísérlet ugyan már részleteiben replikálódott (Burger 2002; Dolinski et al 2017), de teljességében megismételni etikátlan lenne, és valószínűleg túl ismertetés is ehhez a kísérlet. Mindezzel együtt legjobban a törvényi szabályozást sürgetném.

Felhasznált irodalom

- Altemeyer, Bob 2007 *The Authoritarians*. Edition/Format: eBook, Winnipeg.
- Arts Professional 2020 *Freedom of Expression Survey*. Online: <https://www.artsprofessional.co.uk/pulse/survey-report/pulse-report-freedom-expression>
- Beiner, A. 2020 *Sleeping woke: Cancel culture and simulated religion*. <https://medium.com/rebel-wisdom/sleeping-woke-cancel-culture-and-simulated-religion-5f96af2cc107> (2020. július 17.)
- Burger, J. M. 2009 Replicating Milgram: Would people still obey today? *American Psychologist*, 64 (1):1-11. <https://doi.org/10.1037/a0010932>
- Doliński, Dariusz – Grzyb, Tomasz – Folwarczny, Michał et al 2017 Would You Deliver an Electric Shock in 2015? Obedience in the Experimental Paradigm Developed by Stanley Milgram in the 50 Years Following the Original Studies. *Social Psychological and Personality Science*. 194855061769306 DOI: 10.1177/1948550617693060
- Buckels, Erin E. – Trapnell, Paul D. – Paulhus, Delroy L. 2014 *Trolls just want to have fun*. *Personality and Individual Differences*, Volume 67:97-102.
- Feró D. – Bajusz O. 2021 Túlélni a magyar feminizmust és baloldalt. *Szellem és Tudomány*, (3):23-58.
- Girard, R. – Williams, J. G. 1996 *The Girard Reader*. New York, Crossroad.
- Given, L. M. – Saumure, K. 2008 *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications.
- Henderson, Rob 2022 5 Reasons Why People Love Cancel Culture. Research reveals why social mobs enjoy cancelling people. Online: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/after-service/201912/5-reasons-why-people-love-cancel-culture> (Letöltés: 2022. május 2).

- Kriss, Sam 2020 *Appeasing the Gods of Posting thebellows.org*. Online: <https://www.thebellows.org/appeasing-the-gods-of-posting/>
- Limberg, Peter – Arsov, Lubomir 2020 *The Cancel God*. www.highexistence.com. Online: <https://highexistence.com/cancel-god/>
- Lu, C. 2019 *Cancel culture is chaotic good*. Jstor Daily. <https://daily.jstor.org/cancel-culture-is-chaotic-good/> (2019. december 18.)
- Nicotra, J. 2016 *Disgust, distributed: Virtual public shaming as epideictic assemblage*. *Enculturation*. <http://enculturation.net/disgust-distributed> (2016. július 6.)
- Norris, P. 2020 Closed MINDS? Is a ‘Cancel Culture’ stiing academic freedom and intellectual debate in political science? (SSRN Scholarly Paper ID 3671026) *Social Science Research Network*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3671026>
- Pipyrou, S. 2018 #MeToo is little more than mob rule // vs // #MeToo is a legitimate form of social justice. *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 8 (3):415-419. <https://doi.org/10.1086/701007>
- Power, Nina 2019 *Cancelled*. <https://ninapower.net/2019/04/06/cancelled/>
- Protevi, John 2013 *Life, War, Earth: Deleuze and the Sciences*. Minnesota, Minnesota University Press.
- Rose, Gillian 2001 *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London, Sage, Print.
- Shifman, L. 2013 Memes in a digital world: Reconciling with a conceptual troublemaker. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 18 (3):362-377. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12013>
- Thomas S. Mueller 2021 Blame, then shame? Psychological predictors in cancel culture behavior. *The Social Science Journal*. DOI: 10.1080/03623319.2021.1949552
- Tiplady, Jonty 2019 *Semi-Automatic Angel: Notes on „Cancel Culture” and Post-Cancellation Rococo*. Online: <https://xn--wgiaa.ws/3-jonty-tiplady-notes-on-cancel-culture>
- Velasco, Joseph 2020 You are Cancelled: Virtual Collective Consciousness and the Emergence of Cancel Culture as Ideological Purging. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. 2020. 12. 10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s21n2
- Web 2.0, cancel culture and lessons for the governance we desire. *Vanguard News*, 2021. november 9. <https://www.vanguardngr.com/2021/11/web-2-0-cancel-culture-and-lessons-for-the-governance-we-desire/>
- Yin, Robert K. 2009 *Case study research. Design and methods*. 4. ed. Thousand Oaks, California.

Molnár Icsu István *Csillagnéző*.
(Tus, ceruza, fotókollázs), digitális nyomtatás, 100 × 100 cm, 2021

FLOW ÁLLAPOT – SZÁRMAZÁS – HAGYOMÁNY
Egy roma/cigány zenészek körében végzett kutatás eredményei

[DOI 10.35402/kek.2022.4.9](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.9)

Absztrakt

A tanulmány a 2021-ben megrendezésre kerülő HuCER – Hungarian Conference of Educational Research – konferencián előadott (Németh-Czirok 2021) konferencia-előadás anyagát közli. A tanulmány a szerző roma/cigány származású zenészek körében megélt flow-t feltáró kutatásának eredményeit közli. A kutatás célja feltárni, megélik-e a roma/cigány származású zenészek a Csíkszentmihályi Mihály (1975) által felfedezett flow-t, valamint az, hogy mi motiválja őket: a flow, a családi hagyományok követése, vagy a jobb életkörülmények lehetősége. Az online kérdőíves kutatás mintavételi eljárása a maximális stratégia mentén lett kidolgozva (Sántha 2006), kizárólag roma/cigány származású zenészek töltötték ki a kérdőívet. Felmérésre került a flow, a zenélés életkörülményekre való hatása, a származás, a családi háttér, zenei hagyományok, és a család támogató szerepének jelenléte, fontossága (Németh-Czirok 2021. In Juhász – Kattein – Pornói szerk., 280).

Kulcsszavak: Flow élmény, roma/cigány zene, zenészivatarás, autotelikus.

Abstract

The study is based on my conference presentation at the HuCER – Hungarian Conference Of Educational Research – conference in 2021 (Németh-Czirok 2021). The study presents the results of the author's research exploring flow among musicians of Roma/Gypsy origin. The aim of the research is to find out whether musicians of roma/gypsy origin experience the flow discovered by Mihály Csíkszentmihályi (1975) and what motivates them: flow experience, following family traditions or the possibility of better living conditions. The sampling procedure of the online questionnaire research was developed along the lines of the maximum strategy (Sántha, 2006), only musicians of roma/gypsy origin filled out the questionnaire. In this research the followings have been assessed: the flow experience, the impact of music making on

the living conditions, the origin, the amily background, the musical traditions, and the presence and importance of the supportive role of the family. (Németh-Czirok 2021, in Juhász – Kattein – Pornói Eds. 280).

Keywords: Flow experience, gipsy music, musician, autotelic.

Bevezetés

Tanulmányom első részében tisztázom a fogalmi kereteket, vagyis mit értünk cigány/roma származás alatt, milyen kitételek alapján határozhatjuk meg a származást, mi tekinthető helyes megnevezésnek – cigány/roma, roma vagy cigány. Tisztázom a roma/cigányzene eredetét, továbbá azt, kik tekinthetőek roma/cigányzenészeknek, milyen műfaji besorolások léteznek, pontosabban léteztek és léteznek napjainkban. A fogalmi keretek tisztázásának következő részében a flow élményt definiálok, és bevezetem az olvasót a flow elemeibe. Az ezt követő részben röviden ismertetem a flow és a zene kapcsolatát, mivel tanulmányomban a roma/cigányzenészek által megélt flow-t feltáró kutatási eredményeim kerülnek bemutatásra. Az ezt követő fejezetben ismertetem a kutatás menetét. A kérdőív első részében a származás, a hagyományok, a zenélés–mobilitás kérdéskörét vizsgálom, ebből következőleg a flow eredmények előtt az erre vonatkozó kérdéseket és eredményeket mutatom be. Az eredmények ismertetésénél a kérdőívből származó idézeteket szó szerint idézve közlöm, így az esetleges helyesírási hibák oka a szó szerinti idézésből ered. A következő fejezetben térek ki a flow-állapotot felmérő kérdések, és az azokra kapott eredmények ismertetésére. Végül egy rövid konklúziót vonok le arra vonatkozóan, hogy átélük-e a roma/cigány származású zenészek a flow-t, valamint, hogy mi okból választják a roma/cigány származásúak a zenészivatarást: a flow átéléseért, a mobilitás lehetőségéért vagy esetleg mindkettőért.

Fogalmi keretek, szakirodalmi áttekintés

Cigány/roma zenészek

Cigány/roma származás

A cigány szó a német „zigeuner” szóból származik. A rendszerváltás után, az 1993. évi LXXVII. törvényben¹ ismerték el etnikai közösségként a romákat/cigány származásúakat Magyarországon, ezévtől kezdték el támogatni kultúrájuk megőrzésére irányuló tevékenységeiket (Kállai in Orsós szerk. 2015:19-47). A „roma” kifejezés egy 1971-ben elfogadott konszenzus (Első Roma Kongresszus, 1971, London) alapján vált elfogadottá. A cigány kifejezés azért szükséges, mert nem minden cigány (pl. beás csoport) vallja magát romának. Az előbbieket összefoglalva: ha nem csak egy-egy csoportjukról beszélünk a roma/cigány szóhasználat a megfelelő, teljes körű megnevezés.

Kik tekinthetők roma/cigánynak? Két variáns létezik a származás megítélésére. Az első a roma/cigány származást a külső környezet ítéletére bízva, vagyis: kit ítélt a környezete cigány/roma származásúnak. Erre a megítélésre támaszkodik például az 1971-ben, Kemény István nevével fémjelzett szociológiai kutatás. A másik módszer önbevallás alapján, „ki minek vallja magát származás szerint” közelíti meg a származás kérdéskörét (Cserti Csapó in Orsós szerk. 2015:79-116).

Cigány/roma zene

A cigány szó pejoratív szóként használata feltételezhetően Mária Terézia intézkedéseivel köthető, aki megtiltotta a cigány szó használatát, helyette az újparaszt, újmagyar kifejezést tette kötelezővé, korlátokat állított cigányok házasságkötése elé, gyerekeiket polgári/paraszt családba küldte. Eltiltotta őket a lókereskedéstől, megszüntette a vajdák intézményét. Ez intézkedéseket II. József folytatta, 1873-ban betiltotta a cigány nyelvek használatát. Ezek az uralkodók számára sikeresnek bizonyultak, az ekkor már itt élő cigányok nyelvüket, kultúrájukat „elfelejtették”. Ám a nemzeti újjáéledések korában, a verbunkos zenei stílus irányzat megjelenésével a cigány kultúra, azon belül a zenei hagyományok új lendületet hoztak, a zenész cigányok száma rendkívül megnőtt (Kállai in Orsós szerk. 2015:19-47).

Kik tekinthetők cigány/roma zenészeknek? A fogalom tisztázása előtt a magyarországi cigányzene fogalmát tisztázom. Kialakulásában fontos szerepet töltött be a 18. században megjelenő verbunkos stílus. A stílust a más származásúak túl „alantasnak” találták. A cigányoknak/romáknak megtetszett, hangszereket kerestek, maguktól, autodidakta módon elsajátították a stílus műveléséhez és a hangszereken való játékhoz szükséges tudást. Ez annyira jól sikerült, hogy a század végére a zenészhivatás vált a legrangosabb hivatássá köreikben, Európa-szerre pedig – tévesen – a cigányzenét tekintették magyar zenének, mivel szinte kizárólag ők voltak az előbb említett zenei stílus előadói (Kállai 2018). Alapvetően azonban cigányzene fogalma alatt a cigányok által, sajátos stílusban, úgynevezett cigányzenekarral, főként szórakoztatás céljából előadott műveket értjük (Kállai 2018). A cigányzenekar az alábbi hangszerekből áll: hegedű (prím, másodprím, kontra), brácsa, nagybőgő, cimbalom, klarinét. A zenekarokra jellemző, hogy többféle stílusba tartozó műveket is el tudnak játszani, nem határolódnak szigorúan egy stílushoz. „Az igazi cigányzenész csapat mindent el tud játszani, szalonzenét is (ehhez csak a cimbalom helyett kell zongorát használni), sramli-zenét is, mivel a muzsikuskok többsége tud tangóharmonikán, gitáron is játszani” (Szirmai in Forray 2007:13). Felmerül a kérdés: kiket tekintünk cigányzenészeknek? Elsősorban a cigány/roma származású zenészeket. Míg korábban a cigány/roma származásúak szinte kizárólag a cigányzenekarban alkalmazott hangszereken játszottak, ma már ez nincs így. Ennek okán zenei műfaj szerint a következő csoportokba sorolhatjuk a cigány/roma zenészeket (Kállai 2018).

Hagyományos cigányzenészek

Hagyományörző együttesekben játszó zenészek
Klasszikus zenészek (Komolyzenei képzettséggel rendelkeznek)

Szórakoztató zenészek (tánczenészek, jazzmuzsikuskok, pl. gipsy jazz, popzenészek, mulatós zenészek).

Flow áramlatélmény fogalomhasználat

Magyarországon a legelterjedtebb fogalomhasználat a „flow áramlatélmény” kifejezés használata. A szóismétlés elkerülése okán e fogalomhasználat mellett a „flow”, „áramlatélmény”, „flow élmény” kifejezéseket is használni fogom. Jelentésükben nincs különbség.

¹ https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/1993_evi_lxxvii_tv.pdf (Letöltés: 2022.08.09.)

Flow áramlatélmény

A flow szó jelentése: áramlat. A flow áramlatélményt átélő emberek úgy írták le a tevékenység közben fellépő érzést, mintha nem létezne más számukra, csakis a tevékenység, ami magával ragadja őket. Figyelmüket leköti az adott tevékenység, nem létezik más számukra, nem érzékelik az idő múlását, a tevékenységet akkor is végzik, ha más emberek által kevésnek vélt külső motiváció van jelen, például alacsony az egyén fizetése. Ennek oka: a tevékenység önjutalmazó jellege, vagyis: a tevékenység vége után megelégedettséget, örömet éreznek, ami kellő motivációt biztosít számukra. Összegzőképpen: a tevékenységet magáért a tevékenységért végzik (Csíkszentmihályi 1975, 1997). Ezt a megelégedettséggel járó érzést autotelikus élménynek nevezte el Csíkszentmihályi, amely a görög „autotelosz” szóból ered, jelentése: öncélú. (Csíkszentmihályi 1975, 1997). A flow elemei a következők:

- I. Felkészültséget kívánó feladat – kihívás-képesség egyensúlya
- II. Világos célok + folyamatos visszacsatolás
- III. Figyelem összpontosítása a cselekvésre
- IV. Feladatra való összpontosítás
- V. Belső kontroll – tudat uralma – feladat felletti kontroll érzete. (A külső tényezőket ki tudja zárni.)
- VI. Éntudat elvesztése – feladatba való teljes belemélyülés
- VII. Idő átalakulása – idő érzet csökkenése
- VIII. Autotelikus élmény.

Flow és zene kapcsolata

Csíkszentmihályi (1997) a flow és zene kapcsolatát a zene befogadása területén vizsgálta. Arra kereste a választ, hogy mikor kerül magasabb szinten a zenét hallgató személy flow állapotba: abban az esetben, ha otthon hallgat zenét felvételtől, vagy abban az esetben, ha élőben, a művészt látva – hallva hallgatja a zenét. Az eredmények szerint az utóbbi eredményez nagyobb mértékű flow-t. *„A zene rendezett audióvisuális információ, amely segít rendszert teremteni a hozzá forduló elmében, csökkenti a pszichikai entrópiát, vagyis a tudatzavar mértékét, ami akkor jelenik meg, ha a rendezetlen információ ellentétbe kerül a céljainkkal. A zenehallgatás elhesegeti az unalmat és a szorongást és ha komolyan odafigyelünk rá, áramlatélményt is előidézhet”* (Csíkszentmihályi 1997:73).

A kutatás menete

A kutatásban roma/cigány származású, több műfaji (klasszikus, könnyű zene) besorolású zenész vett részt. A zenészek felkeresése és a kérdőív kitöltése 2020. decemberében, online módon történt. A kérdőív kitöltésére felkért alanyok kiválasztása a „kit ítélnék annak” módszerrel történt. A kitöltésre a leggyakrabban használt közösségi felületen lettek felkérve az alanyok, ismerősi körből. A kutatás menetéről, etikai szabályairól a kitöltők a megfelelő tájékoztatást kapták.

A kutatás célja

A kutatás célja felmérni, milyen mértékben élnek meg flow áramlatélményt a roma/cigány zenészek. A kutatás továbbá felméri, milyen szerepet tölt be a származás, a hagyományok, a külső javak, jobb anyagi körülmények megteremtése.

Kutatói kérdések – kérdőív bemutatása

A kérdőívet 34 fő töltötte ki, ebből 18 férfi és 16 nő. A kitöltők többsége (23 fő) rendelkezik zenész felmenőkkel, így a családi hagyományozódás kérdéskörének felmérése indokolt és valid volt.

Származás, hagyomány, életkörülmények kérdésköre

A kitöltők többsége (25 fő) úgy véli, a zenélésnek köszönhetően jobb életkörülmények között él, mint a nem zenész roma/cigány származásúak többsége. A többség a családja hatására választotta a zenés hivatást. (Lásd: ábra 1.), büszke a roma/cigány származására (Lásd ábra 2).

Első zenei emlékként családi eseményeket említenek, pl.: apuka, ritkább esetben anyuka zenélése, családi mulatságokon való zenélés. *„Tizenhat évesen egy falusi lakodalom volt az első alkalom, hogy mint muzsikusz szerepelhettem. Azóta már egy nemzetközi hajós társaságnál dolgozok több éve mint zongorista”*; Zeneiskolai emlékeket is írt néhány kitöltő, pl.: *„Első vizsga előadásom után a tanárnő azt mondta, hogy színpadra termettem. A koncerten jobban teljesítettem, mint az órákon”*; *„Ami maradandó volt: zeneiskolai felvételi, ahol nagy tapsot kaptam, mert már akkor ismertem a kottát és el is játszottam egy*

darabot”. A kitöltők többsége (28 fő) úgy véli, a véreben van a zene. A zenei pályájuk indulását sokan a családdhoz kötik: „Édesapám inspirált a zenére de azt hiszem ez benne volt a véremben már születéskor. Édesapám OSZK tag volt és kiváló gitáros és vérbeli muzsikus a mai napig. Kiseb zebekarokban kezdtem ez azthiszem a minden stílusban kipróbáltam magam az évek során”, „Szinte születésemtől fogva. A zene körbe vett mindig és mindenhol. Nem volt kérdés, hogy zenét tanuljak. És ez ugyanígy lesz a gyerekeimmel és az unokáimmal is. Ez sosem szakad meg”, „6/7 éves koromban, kijelenttem a szüleimnek, hogy én is zenész szeretnék lenni”. Sokaknál a zenetanulás már a családban megkezdődött, de többen említették a zeneiskolai képzés fontosságát is: „Az otthoni példa

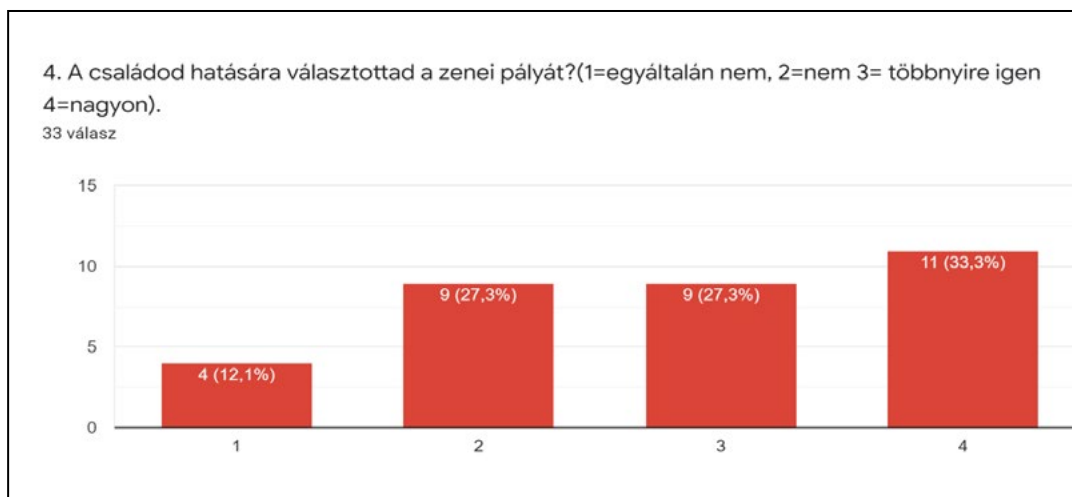
mellett sokat jelentet a zeneiskolai képzés és minta”, „Elszánt voltam affele, a zenesulis élmények által”.

A zenész hivatás választását a legtöbb kitöltő családjá támogatta, csupán egyetlen kitöltő számolt be a családi támogatás hiányáról.

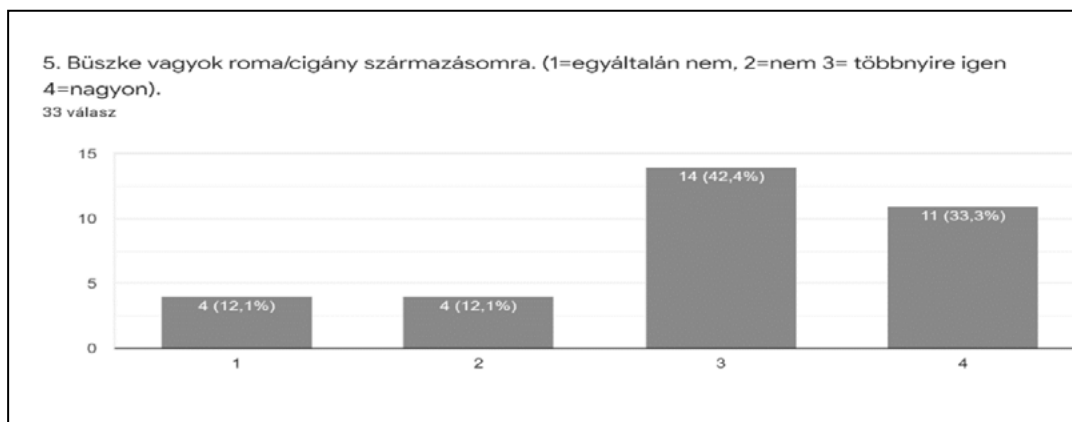
A zenei pálya választása négy skálás likert skálával történt (lásd Ábra 1.). Az eredményekből arra következtetnek, hogy a család hatása meghatározó, ám az egyén szerepe is kimagasló. Az eredményekből nem vonható le az a következtetés, hogy a kitöltők többsége a család hatására választotta a zenei pályát.

A kitöltők többsége (Lásd Ábra 2.) büszke roma/cigány származására. 4 fő kitöltő választotta az „egyáltalán nem”, illetve 4 fő kitöltő a „nem” lehetőséget.

Ábra 1.: Családi indíttatás – Család szerepe

Ábra 2.: Származás

Flow áramlatélmény: kérdések, eredmények

A flow felmérése a III. és IV. elem kivételével (lásd: 15. kérdés, Ábra 3.) 11 ítemes, 4 skálás Flow Állapot Kérdőív mérőeszközzel történt. A kutatásban felmérésre került a flow mind a nyolc eleme, a mérőeszköz nem tér ki az antiflow (szorongás/unalom) mérésére, ebből következőleg az alacsonyabb flow-értékek nem tekinthetők antiflow-nak. A jelen felmérés Flow Állapot Kérdőív kidolgozásához a Jackson & Marsh (1996) által kidolgozott Flow Állapot Kérdőív szolgált alapul. Susan A. Jackson és Herbert W. Marsh 1996-ban dolgozták ki a flow állapot mérésére alkalmas, ötfokú Likert-skálájú kérdőívüket. Céljuk a sporttevékenységek során átélt flow állapot szint mérése volt. A vizsgálatban amerikai és ausztrál 14–50 éves kor közötti hobbi szinten és profi szinten sportoló atléták, kosárlabdázók, gyereklabda-játékosok vettek részt. A kérdőív 36 íteme a flow skála összes elemét vizsgálja, minden elemre négy-négy ítem jut. Az ítemek egyirányban megfogalmazottak, az 5. a legmagasabb, az 1. a legalacsonyabb flow értéket jelenti. Kérdőívük célja a sportolás során átélt flow mértékének vizsgálata, alacsony flow nem jelent egyértelműen antiflow értéket, azaz szorongás, unalom érzetét (Jackson – Marsh 1996:34-35).

Jelen felmérés eredményei az aktuális flow elem értéket bemutató táblázat alatt kerülnek ismertetésre.

Táblázat 1.

I. Elem: Felkészültséget kívánó feladat		
Kérdés	Flow érték	Szórás
10. Tehetséges zenésznek tartom magam	3,15	0,62
14. Tanult zenésznek vallom magam	3,30	0,77

A kérdőívet kitöltők többsége (ld. Táblázat 1.) tehetséges és tanult zenésznek vallja magát. Az elem teljesülésének feltétele nemcsak a szükséges képességek megléte, de a képességek meglétének tudatosítása is. Ez utóbbit a jelen felmérés igazolja.

Táblázat 2.

II. elem: Világos célok		
Kérdés	Flow érték	Szórás
11. Azért zenélek, mert sok pénzt szeretnék keresni (F*2).	2,09	0,81
12. Azért zenélek, mert szeretek zenélni	3,64	0,41

F=Fordított kérdés

Saját szerkesztés

A 11. ítem értéke szerint a kitöltőknek fontos a pénz, az anyagi biztonság elérése, megteremtése, ugyanakkor szeretnek zenélni, mivel a 12. ítem értéke kiemelkedően magasnak tekinthető. A második elem megléte (Világos célok) a beérkezett válaszok alapján igazolható.

Táblázat 3.

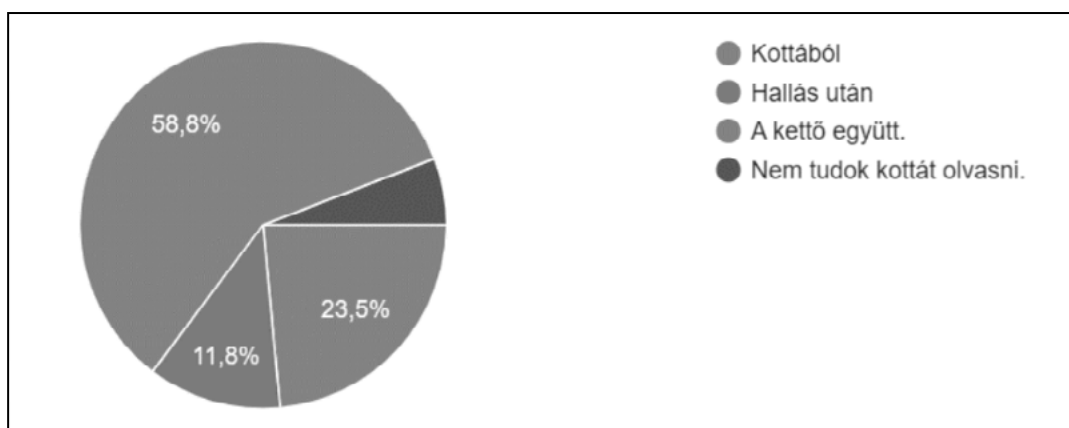
III+IV. elem: Figyelem összpontosítása a cselekvésre, Feladatra való összpontosítás
15. Kottából vagy hallás után zenélsz?
A kettő együtt: 58,8%
Kottából: 23,5%
Hallás után: 11,8%
Nem tudok kottát olvasni: 5,9%

Saját szerkesztés

A III., IV. elem felmérése nem Likert-skálával, hanem „feleletválasztós” módszerrel történt. Ennek oka a következő: az elemek teljesülésének feltétele a cselekvésbe való belemerülés, aminek feltétele a tudatban megjelenő információk rendezettsége. A kutató arra kereste a választ, mi rendezi a tudatot. E két elem akkor tud megvalósulni, amennyiben e kettő (tudatosság, érzék-alapú cselekvés) együtt, egyszerre van jelen. Ez a jelen esetben a következőt jelenti: „érzék alapú” hallás utáni zenélés, a tudatosságon alapuló kottaolvasás, vagy a kettő együttese. A beérkezett válaszok alapján megállapítható: a kettő együtt van jelen a válaszadók többségénél (ld. Táblázat 3., Ábra 3.), tehát a két elem alapvető teljesülésének feltétele (tudatosság+érzék alapú cselekvés) bizonyítható.

2 F= A fordított kérdés a következőt jelenti: a magas érték jelent alacsony flow értéket.

Ábra 3.: Kottaolvasás megoszlása

Saját szerkesztés

Táblázat 4.

V. Elem: Belső kontroll		
Kérdés	Flow érték	Szórás
7. Zavar, ha mások esznek/isznak, miközben zenélek. (F*)	2,30	0,759

F* (Fordított Kérdés)

Saját szerkesztés

Flow-ban minden külső és belső zavaró tényezőt ki tud zárni az egyén, ez teszi lehetővé az állapotra jellemző magas szintű koncentráció megvalósulását. A zenészhivatást űzők nemcsak koncert-/hangverseny-/színházteremben zenélnék, ahol illetlen előadás közben enni, inni, hanem éttermekben is, ahol a fő hangsúly a kulináris élvezetekre helyeződik, az élő zene jelenléte csupán a kellemesebb hangulat megélését kívánja biztosítani.

A kérdés fordított kérdés (jelentése, ld. lábjegyzet 1.). A kutatásban részt vevők többségét nem zavarja, ha mások esznek, isznak miközben zenél. Az elem teljesülése bizonyítható.

Táblázat 5.

VI. elem: Éntudat elvesztése		
Kérdés	Flow érték	Szórás
16. Akkor is élvezem a zenélést, ha nehéz napom van	3,33	0,598
13. Amikor zenélek, csak a zene létezik számomra	3,45	0,499
21. Amikor zenélek, eggyé válok a zenével	3,45	0,499

Saját szerkesztés

Flow-ban a tevékenységet végző személy eggyé válik az általa végzett tevékenységgel, jelen esetben a zenészek a zenéléssel. Flow során hat teljesítménynövelő/fájdalomérzetet csökkentő neurotranszmitter termelődik, az egyén megfeledez arról, hogy nehéz napja van, szomorú, stb (Kotler 2021). Jelen felmérés alapján megállapítható: a kitöltők többsége akkor is élvezi a zenélést, ha nehéz napja van, zenélés során semmi más nem létezik számukra, és eggyé válnak a zenével. Az elem (ld. Táblázat 5.) bizonyítható.

Táblázat 6.

VII. Elem: Idő átalakulása – időérzet csökkenése		
Kérdés	Flow érték	Szórás
18. Zenélés közben gyorsan telik az idő	3,17	0,816

Saját szerkesztés

Csíkszentmihályi (1975, 1997) és későbbi kutatások megállapították, hogy flow-ban átalakul az időérzet, órák telnek el úgy, mintha csak percek teltek volna el. Jelen felmérés is ezt bizonyítja: a kitöltők többsége úgy érzi, zenélés közben gyorsan telik az idő. Az elem (ld. Táblázat 6.) bizonyítható.

Táblázat 7.

VIII. Autotelikus élmény		
Kérdés	Flow érték	Szórás
19. Zenélés (koncert, fellépés) után jobb a kedvem	3,29	0,759
20. Tudnék zene nélkül élni (F*)	1,54	0,755

F* = Fordított kérdés

Saját szerkesztés

A flow leglényesebb eleme a cselekvés autotelikus – önjutalmazó jellege, vagyis: maga a tevékenység végzése, a lehetőség a tevékenység végzésére jelenti a jutalmat, biztosítja a megelégedettség érzetét, növeli az egyén jóllétét, és nem a külső javakét, mint például pénz, hatalom, stb. Ennek okán az autotelikus élményt megélt személyek akkor is végzik az adott tevékenységet, ha kevés külső jutalomban részesülnek. A felmérésből kiderül, hogy a kitöltők kedve jobbá válik zenélés után, és a kutatásban részt vevők többsége nem tudna zene nélkül élni.

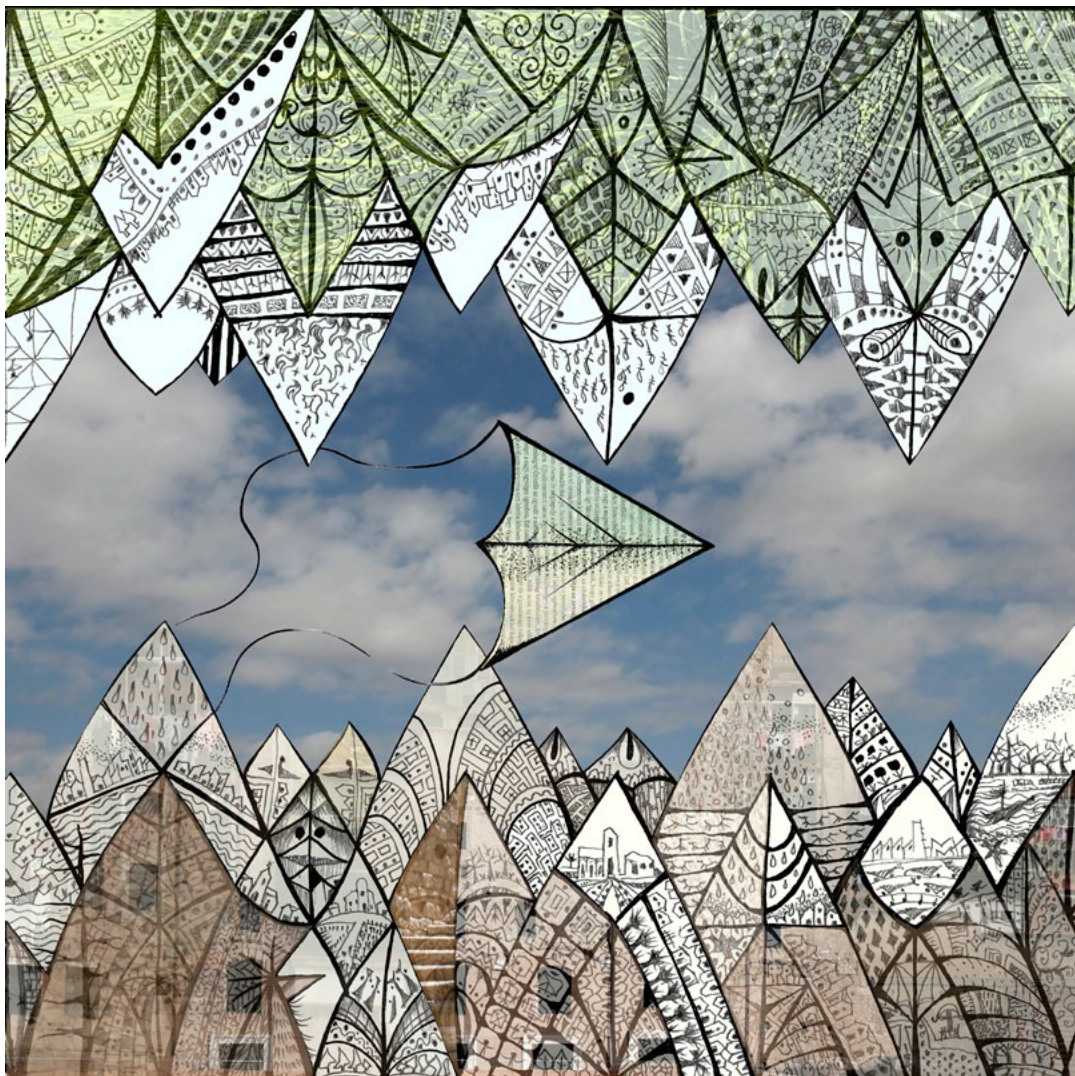
Összegzés

A felmérés eredményeit az alábbiak alapján összegezzük. A roma/cigány származású zenészek számára fontosak a családi/származásbeli hagyományok, ami egyaránt jelentheti a 18. századra visszavezethető verbunkos stílus hagyományának követését, más roma/cigány zenészek és a közvetlen zenész felmenők hagyományának követését. A kitöltők többségének fontos a zenei hagyományok elsajátítása, továbbörökítése. A zenészhivatás lehetőséget nyújthat a mobilitásra, a társadalmi felemelkedésre, ami mind az anyagi előrelépés, mind a középiskolai, egyetemi tanulmányok elvégzésének lehetőségére is igaz lehet. A flow mind a nyolc eleme magas szinten megvalósul, a 4 skálás likert skálán mért legmagasabb érték 3,63 (Világos cél, ld. Táblázat 2.), a legalacsonyabb 2,09 (Világos cél, ld. Táblázat 2.) volt.

A kutatás további célja a következő: mivel a kérdőívet kitöltők száma kevés, érdemes lenne nagyobb mintán megismételni a felmérést, és az eredményeket tehetséggondozó programok oktatási programjába beépíteni.

Felhasznált szakirodalom

- Csikszentmihályi Mihály 1997 *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin 2007 *Muzsikusként lenni. A „Roma zenészek legális foglalkoztatásának támogatása” érdekében indított kísérleti program*. (Kutatási zárójelentés.) Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Héra Gábor – Ligeti György 2005/2014 *Módszer-tan. Bevezetés a társadalmi jelenségek kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jackson, Susan – Marsh, Herbert W. 1996 Development and Validation of a Scale to Measure Optimal Experience. The Flow State Scale. *Journal of sport & exercise psychology* 18:17-35. Inc. Human Kinetics Publishers.
- Janurik Márta 2007 Zenetanulással a restség ellen. Flow, apátia, unalom és szorongás a zeneiskolai órákon In. Gévay Gábor szerk. *Tunyáság – restség*. MTA Szegedi Területi Bizottság, Szeged, 14-29.
- Kállai Ernő 2018 A cigányok és a zene. A cigányzene és a zenész cigány fogalmának változása az elmúlt évszázadokban. *Belvedere Meridionale* 30. évf. 3:120-140.
- Kotler, Steven 2021 *A lehetetlen művészete. Hogyan hozzunk ki magunkból csúcsteljesítményt?* HVG könyvek, Budapest.
- Németh-Czirok Ildikó 2021 Flow áramlatélmény feltárása a roma/cigány származású zenészek körében. (Előadás: *Tanuló társadalom Oktatáskutatás járvány idején*. Hungarian Conference Of Educational Research, 2021. május 27-28, Online Platform: Microsoft Teams.
- Népszámlálás https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/1993_evi_lxxvii_tv.pdf (Letöltés: 2022.08.09.)
- Orsós Anna szerk. 2015 *A romológia alapjai*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislócki Henrik Szakkollégium. Bolko-Print, Pécs.
- Sántha Kálmán 2006 *Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Molnár Icsu István *Horizonton*.
(Tus, ceruza, fotókollázs), digitális nyomtatás, 100 × 100 cm, 2021

„HA A SZEMÉBE NÉZEK, MAGAMAT LÁTOM...”
A természet és az állatok szerepe a gyermeki fejlődésben

[DOI 10.35402/kek.2022.4.10](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.10)

Absztrakt

A természet érzékszervi megtapasztalása nélkül nem teljes a gyermekkor és hiányosságokat mutat fel a fejlődés is – ez a jelen tanulmány összefoglaló tézise. A világ technikai fejlődésének üteme jóval meghaladja az emberi lét fizikai-biológiai evolúcióját. Modern koponyánkban kőkori elme lakik. A belső-külső fejlődés közötti meg-nem-felelés számos anómiához, betegséghez vezet – a modern világ népbetegségeit, mint stressz, magas vérnyomás, cukorbetegség, elhízás a végtelenségig sorolhatnánk. Az evolúciós pszichológia belső világunk évmillióس gyökereire mutat rá, melyeket akkor sem tudunk túlhaladni, ha a technika haladás azt sugallja. A gyermekek fejlődése még inkább hozzá van kötve a természethez: a gyermek még nem teljesen része a felnőttek racionális-technikai világának, fejlődésében biológiai programok futnak le. Szüksége van azokra a motorikus, taktilis, emocionális, szociális ingerekre, melyeket csak az állatok szőrének simogatása, a hegy és fa megmászása, az agyag maszato-lása, az illatok, szagok, hideg-meleg megtapasztalása adhat meg neki, és melyet semmilyen technikai vívmány nem pótolhat.

Abstract

The role of nature in the lives of children

Children who grow up surrounded by animals are happier – this is the outcome of international research on child development. Not material or physical circumstances, not even family constellation or nationality is mostly influencing the happiness of children, but their relationship to nature and animals. This might surprise some adults, but only because the technically dominated world of the 21. st tries to forget the physical-biological roots of our existence. Our rational world seems to be independent of the world in which we live in, we claim that we can substitute everything we damage. But children are not yet totally part of the rational-technical world of the adults, they are

born into nature. They did not yet forget our embeddedness in nature and need it for their healthy development. As the evolutionist psychology states, our biological evolution cannot keep pace with the technical evolution and this results in illnesses and retarded development. Children need the touch of the fur of animals, the sound of the wind, the taste of the mud and the movements on horseback to be able to develop.

Kutatások szerint a gyermekek boldogságának legfontosabb változója nem az anyagi helyzet, a családi konstelláció, kor, lakóhely vagy egyéb más tényező, hanem meglepő módon egy (házi) állat jelenléte a családban (Barrera-Hernández et al. 2002). Ez természetesen nem extrém helyzetekre értendő, mert éhezés, nagyon rossz családi környezet, mérgező kapcsolatok vagy egyéb különös terhelés nem ellensúlyozható pusztán egy hörcsöggel vagy macskával. Az eredmény tehát normálisnak tekinthető körülmények közt felnövő gyerekekre értelmezhető. Őket összehasonlítva azok a boldogabbak, akiknek van kutyája, macskája, hörcsöge, házinyula – még akkor is, ha mondjuk a szüleik elváltak. Az eredmény engem is nagyon meglepett, és további gondolkodásra, kutatásra ösztönzött. A magyarázat több tényezőre bontható.

A modernitás egyik alapja a testi mivoltunk túlszárnyalása, a belső és külső fizikai környezet-től való különválás és függetlenedés, kiszabadulás a kötöttségekből és korlátokból. A modern ember minden hátráltató tényezőt túl tud lépni, minden problémát meg tud oldani, az orvostudomány minden betegséget meg tud gyógyítani – ez a modernitás üzenete. Esszenciája a self made man, aki önmagát képes újra és újra megteremteni. Valóban felszabadító és hatalmas emancipációs erejű volt ez a gondolat a premodern-modern kor küszöbén, de sok probléma is rejlik benne. A modernitás eszméje a fizikai-biológia korlátok és kötöttsége túllépése (Lorenz 1994). Tovább fokozza a kereszténység által megalapozott dualitást, mely kettéválasztja az embert a gyarló és halandó testre és a hallhatatlan,

felsőbbrendű lélekre. A későbbi modern kornak újra fel kellett fedeznie az emberi testet, mely a mindennapokban a szabadidős sportok, kozmetika, divat és hasonló területek térnyerésében jelent meg.

Az evolúciós pszichológia (Barret et al. 2002; Gaulin et al. 2001) ezt a pszichológiában is megtalálható dualitást igyekszik áthidalni, mely a lelket vizsgálja, függetlenül a testtől. Példaként gondoljunk Sigmund Freud pszichoanalitikus elméletére: a super-ego uralkodni kíván a gyarló és ösztönökből táplálkozó ösztön-éneken, mely álmainkban és mindennapjainkban rejtett utakon fel-fel bukkan.¹ Az evolúciós pszichológia a duális elméletekkel ellentétben az ember fizikai-biológiai mivoltát hangsúlyozza, melyben az ember több szállal kötődik a biológiai környezethez és annak evolúciós fejlődési vonalához, mint azt gondolnánk.

Az evolúciós pszichológia alapfeltevései a következők: lelkünk, gondolataink az agyunk áramköreinek szüleményei, melyek az evolúció természetes szelekciója során úgy alakultak ki, hogy a legteljesebben illeszkedjenek a környezet elvárásaihoz. A fejlődést meghatározó legfontosabb szempont a faj fenntartása, a szelekció a legsikeresebb magatartási mintákat jutalmazza. Viselkedésünk, párválasztásunk, mindennapi döntéseink, szülői magatartási mintáink mind-mind a faj fenntartásának szempontjából szelektálódtak. Tudatos viselkedésünk ezekkel a sok évezred alatt kifejlődött mintákkal ellentétben sokkal fiatalabb és sebezhetőbb. „Modern koponyánkban kőkori elme lakik”. Kultúránk, a viselkedésünkkel szemben felállított elvárások, saját modern kori elképzeléseink ütköznek biológiai mivoltunkkal, agyunk több évezred alatt kialakult struktúráival. A környezeti és technikai fejlődés sokkal gyorsabb, és exponenciális ütemben egyre gyorsabbá válik, mint fiziológiai-idegrendszeri fejlődésünké. A kulturális evolúció egyre inkább leghagyja a biológiai evolúció ütemét, a kettő ütközése számtalan problémát és betegséget okoz. Az emberi szervezet fejlődése nem tud lépést tartani a társadalmi és technikai haladás egyre gyorsabb ütemével. A kultúra (és technika) valamint a biológia illeszkedési nehézségei sok esetben ahhoz vezetnek, hogy a viselkedés egykoron megfelelő, adaptív formái mára maladaptív válnak, betegségek, társadalmi rendellenességek és anómia forrásává lesznek (Bereczkei 1992, 1998).

Legkézzelfoghatóbb példa erre a stressz fiziológiai folyamata: veszélyként észlelt helyzetekben az emberi test adrenalint és egyéb stresszhormonokat bocsát ki,

1 A séma természetesen végtelenül leegyszerűsített, és kizárólag az érvelés sarkításául szolgál.

melyek a test minden rendszerére hatással vannak, többek közt az emésztésre és az immunrendszerre is. Ezek a fiziológiai folyamatok a sok évezred alatt bevált viselkedést támogatják: mind az elszaladást, mind a harc aktív vállalását, mely során a felgyülemlett stresszhormonok távozni tudnak, és visszaáll a normális fiziológiai működés. A modern stresszhelyzeteket (általában) nem tudjuk a fizikai aktivitás útján lerendezni, a stresszhormonok nem tudnak leépülni, a hosszú távú stressz-kitétség betegségeket okoz.

A gyermek fizikai fejlődése szempontjából különösen fontos az evolúciós pszichológia egyes gondolatainak szem előtt tartása, még akkor is, ha az elmélet teljes rendszerével és minden részletével nem tudunk azonosulni. A gyermek fejlődésének (leginkább annak korai szakaszában) a legfontosabb feltétele a külső-belső fizikai és emocionális környezet, saját testének biológiai, emocionális és pszichológiai érése. Fejlődése sok évezredes evolúciós mintát követ (Pléh 2003). Életének első hónapjaiban és éveiben az őt körülvevő személyekhez való kötődés a fejlődés legfontosabb motorja, agyának evolúciós szempontból nézve legősibb részei dominálnak (limbikus rendszer: amygdala, hippocampus). A racionális-logikai gondolkodás irányítója, a homloklebény fejlődik ki a legkésőbb és leglassabban: 25 éves korunkban lesz csak teljesen kész. Vagyis az a fiatalabb gyerekeknél tapasztalható viselkedés, amikor az érzelmek – akár negatívak, akár pozitívak – teljesen elsöprik a racionalitás kereteit, még kamasz- és fiatal felnőttkorban is jellemző és természetes. Agyunk ősbibb részei ugyanis még felnőtt korunkban is képesek „felülírni” a homloklebény racionális kereteit (Bereczkei 1992 és 1998).

Az érzelmi környezeten kívül a fizikai világ megtapasztalása és a mozgás a gyermek fejlődésének elsődleges feltétele és célja. A szenzoros és motorikus tapasztalatok hiányában agyának fejlődése is csorbul. Vagyis ha nem tud eleget mászni, kúszni, érzékszerveivel tapasztalni, annak agyi fejlődése látja kárát. Milyen önfelelt boldogsággal köti le a kisebb-nagyobb gyermekeket minden olyan foglalatosság, amit a felnőttek veszélyesnek, piszkosnak vagy gusztustalannak találnak. És sajnos a fejlődése szempontjából oly fontos tapasztalatok azok, melyeket a modern kori, tisztaságra és higiénára fókuszált szülők leginkább igyekeznek korlátozni, vagy akár teljesen megtiltani.

Ezen a ponton térjünk vissza a tanulmány elején megfogalmazott állításhoz, mely szerint azok a gyerekek boldogabbak, akiknek van házi állata. Az említett kutatási eredményt érdemes egy kicsit

kibővíteni: a gyermek (még) a természeti környezet része, érzelmei, ösztönei irányítják. Anélkül, hogy a fizikai környezetét minden érzékszervével megtapasztalná, nem lehetséges egészséges fejlődés. A gyermek igényei összeütözköznek a felnőttek racionális, 21. századi modern világával. Szüksége van a föld, eső, virágok illatára, az agyag és homok gyurmázására és megkóstolására, az állatok szőrének tapintására, a fa és szikla megmászására, számlálhatatlan leesésre és felállásra (Klimke 2003). Az épített környezet, lakótelepi lakások, műanyag játékok, túlzott higiéniai korlátok, tv, tablet, okostelefon dominálta világ nem nyújt számára elég fizikai-taktilis-motorikus ingert. A tv, tablet nem néz a szemébe, nem aktiválja az érzelmi kötődést és gátolja a fejlődése szempontjából oly nélkülözhetetlen motorikus igényeit. A műanyag játék felülete sima, nincsen szaga, nem stimulálja a tapintás érzékszerveit. Nem lehet összegyúrni, simogatni, sok esetben még szétszedni és összerakni sem. A betonon nem lehet sárban tocsogni, mászni, kúszni. Természetesen nem azt szeretnénk sugallani, hogy minden gyerek, aki tévézik, városban lakik és vannak műanyag játékaik, annak nem lehet egészséges fejlődési útja. A példák kiélézése csak érzékenyíteni szeretne a problémákra.

Nagy valószínűséggel a felsorolt tapasztalatok hiánya okozza azt az eltolódást, ami a mai óvodás-kisiskolás gyermekek átlagára jellemző: három-négy évvel fiatalabb fejlődési szintet mutatnak mind beszéd-, mind pedig motorikus fejlődésükben, mint egy generációval ezelőtt. Egy életkorhoz mért megkésett fejlettségi szint még önmagában nem okozna problémát, de ha tömegesen jelentkeznek, az már az adott korszak problémája. Másrészt a gyermeki fejlődés minden szintjén és életkorában ablakok nyílnak ki és zárulnak be: minden korban megvan egy adott témára kihegyezett érdeklődés, egy ún. szenzitív periódus, amely ha kielégítetlen marad, akkor a fejlődési ablak bezárul. Vagyis nem minden fejlődési elmaradást lehet később, akár serdülő vagy felnőtt korban pótolni.

Biofilia, stresszoldás

A természet érzékszervi-motorikus ingerein túl az állatokhoz fűződő kapcsolat az érzelmi és szociális fejlődést is elősegíti. Erre a tényre mutat rá a biofilia elmélete. Eric Fromm használta először ezt a kifejezést, melyen a természetben létező dolgok felé mutatott pszichológiai vonzódást értette. Edward Osborne Wilson amerikai biológus

továbbfejlesztette az elméletet. Szerinte evolúciós alapja van az ember más élőlényekhez, a természethez fűződő ösztönös vonzódásának. Ösztönös hajlamunk készítet arra, hogy az életre vagy az élet-szerű folyamatokra fókuszáljunk a túlélés esélyeinek növelése érdekében (Wilson 1984; Serpell 1999; Kruger és Serpell 2006).

A Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Kaposvári Pedagógiai Karán több éve zajlanak kutatások az állatok gyermekekre gyakorolt hatásáról, az állatasszisztált pedagógia lehetőségeiről. A MATE kutatók is a biofilia tézisét látják igazolva kutatásaikban: „A biofilia elmélete szerint az ember genetikai állományának döntő része a természethez alkalmazkodott. Mivel kezdetben az ember együtt élt a természettel, körülvették az állatok, támaszkodni tudott azok kifinomult érzékeire. Az állatok időben figyelmeztették a közelgő veszélyre, így amíg azok nyugodtak voltak, neki sem kellett aggódnia a biztonságáért. Ez a hatás tovább él a modern emberben is, a természet és az állatok közelsége stresszoldó, nyugtató hatással van ránk” (Takács 2015, 2017).

Számos tanulmány bizonyította be az állatok jelenlétének légzésszámra, szívverésre vonatkozó normalizáló hatását, a stresszmutatók (kortizolszint, vérnyomás, pulzusszám) csökkenését és szorongás-csökkentő képességüket (Barker et al. 2010; Wells 2009; Nepps 2011). Anderson és munkatársai az 1991-es évek elején ötezer emberen három éven át végeztek vizsgálatokat. Az eredményeik azt mutatják, hogy szignifikánsan alacsonyabb azoknak a vérnyomása, akik állatok társaságában élnek az otthonukban. A szorongó ember és a társállat egymásra gyakorolt pozitív hatása számos kutatásban talált bizonyításra (Sable 1995).

A tapintás az az evolúciós szempontból legősibb, és az egyedfejlődés során a legelső érzékszervünk, mellyel embertársainkról és a körülöttünk lévő világról tapasztalatot gyűjtünk. Csecsemőkorban érzékszerveink még fejletlenek, funkciójukat nem képesek megfelelően betölteni. Az érintés, vagyis a taktilis ingerlés dekódolása az az elsődleges érzékszerv, mely már megfelelően működik. Az érintésnek ez az alapvető jelentősége megmarad az életünk későbbi időszakaiban is. Ezt az ősi, archaikus igényünket elégíti ki az állat, miközben simogatjuk, szőrét bőrünkön érezzük. Az érintésnek bizonyítottan egészségmegőrző-preventív szerepe van.

Az állatokkal felnövő gyermekek sokkal nyitottabbak a világra, jobban értik a gesztusokat, egymás érzéseit, és sokkal több empátiával rendelkeznek egymás iránt. Az állatok erősítik az érzékenységet,

önbizalmat, önbecsülést. A gyermekek kevésbé lesznek türelmetlenek, visszahúzódnak (Becker – Morton 2002). Felnőtt korunkban ma is szükségünk lenne egy kiegyensúlyozott és mély kapcsolatra a természettel egészségünk megőrzéséhez (Nimer 2007).

Az állatasszisztált pedagógiai kutatások azt mutatják, hogy az állatok jelenlétének nemcsak megnyugtató, hanem figyelemfelkeltő és -lekötő hatása is van. Az állat jelenléte egyszerre köti le és nyugtatja meg a gyermekeket és felnőtteket egyaránt. Az állatok jelenléte segít a stresszes helyzetekben valami kellemesre terelni a figyelmet, és hozzájárul egy nyugodt lelki és fizikai állapot eléréséhez. Az állatasszisztált kutatások azt is bizonyították, hogy az állat vitalitása megemeli a vele foglalkozó emberek arousalszintjét is. Ez megnyilvánulhat fokozott élettempóban olyan gyerekeknél, akik visszahúzódnak, nem képesek kilépni saját belső világukból. Az állat gyakran átveszi a kezdeményezést, kicsalogatva a gyermeket az ő „csigaházából”. A hiperaktív gyerekeknél az állattal való foglalkozás kiváltja a mozgás folyamatos stimuláns hatását, így ez a tevékenység tovább le tudja kötni a gyerek figyelmét, még akkor is, ha nem mozog sokat közben. Az állatok figyelemmegkötő hatása hozzájárul a stressz- és szorongáscsökkentéshez is (Babos 2013).

Érzelmi fejlődés

Az állatok a gyermekeknek a stresszoldó hatású evolúciós kötődés mellett olyasmint tudnak adni, melyet nem mindenhol tapasztalhatnak meg: a feltétlen elfogadást, a követelések, elvárások nélküli szeretetet. Általában az anyai szeretetet mondjuk feltétlennek, elvárásoktól mentesnek. Sok esetben viszont a gyermek nem részesül abban a mindent eltűrő, elfogadó szeretetben, amire szüksége lenne. Még egy anya is elvesztheti a türelmét, lehet depressziós, fáradt, kimerült, amikor nem tudja kellő odafordulással ellátni gyermeke szeretet iránti szükségletét. Nehéz anyagi körülmények közt, deprivált helyzetű családoknál pedig nincs elég energia ennek a feltétel nélküli közegeknek a megteremtésére. Az anyai diádikus kapcsolaton kívüli világban pedig már a legtöbb viszonyulás feltételekhez kötött.

Az állat az emberekkel ellentétben nem köti feltételekhez szeretetét. Egy kutya akkor is örül a gazdájának, ha az rosszkedvű, problémákkal küzd, vagy valamilyen fontos területen kudarcot vallott. Nem azért szereti gazdáját, mert annak mennyi pénze van, milyen lakályos az otthona, vagy milyen

minőségű tápot tud neki adni. A gyermekek pillanatok alatt elfelejtik iskolai problémáikat, egy rossz érdemjegyet vagy szidást, ha kedvenc állatukkal játszhatnak.

Az állatokkal felépített kapcsolat, a róluk való gondoskodás segít az önkontroll és a tudatos, felelősségteljes viselkedés kialakításában (Serpell 1999). A gyermek az állatok körüli tevékenységeken keresztül megélheti saját hatékonyságát, az én mint ágens, mint környezetére eredményesen ható egység képe alakul ki benne (Allport 1997).

A gyerek a világgal kapcsolatba lépve tapasztalja meg saját magát, lehetőségeit és határait, a visszajelzéseken keresztül gyűjti be az információkat saját tetteiről és önmagáról. Jó esetben kialakul az énhatékonyság, kompetencia, sikeresség érzése, mely reális énképhez és önbizalomhoz vezet. A gyermek a világhoz képest mért kicsinyége révén gyakran él meg kudarcot. Környezete akarva vagy akaratlanul nem adja meg azoknak a pozitív visszajelzéseknek a sorozatát, mely énképe és önbizalma kialakulásához szükséges. Minden gyermek nap mint nap ki van téve frusztrációknak, de ezek mértéke, valamint a gyermek frusztráció toleranciája, azok kezelésének képessége igen változó. Támogató környezetben meg tud küzdeni a kudarcokkal, elhanyagoló, negatív környezetben viszont sérül az énképe.

Sérült énkép és önbizalom esetén is gyógyító korrekciós lehetőségeket nyújt a természet, az állatokkal való foglalatosság. Egy kicsi, mások által el nem ismert gyermeknek mekkora önbizalmat ad, ha képes irányítani egy másik élőlényt, amely nagy és erős – egy ló hátán valóságos óriásnak érezheti magát.

Az énefejlődés során az ún. tükrözésnek kiemelt jelentősége van. A gyermeknek – bár felnőttekre is igaz – nincsen objektív információja önmagáról és tetteiről. Senki sem képes önmagát kívülről látni, a felnőttek sem, de a gyermeknek még nincsen kialakult énképe, ezért még bizonytalanabb és sebezhetőbb, mint egy felnőtt. Önmagáról a tükrözésen keresztül gyűjt információt: többségében pozitív visszajelzések révén pozitív énkép alakul ki önmagáról, túlnyomórészt negatív értékelések esetén negatív. A szeretetteljes környezetben a gyermek anyja szeme tükrében látja önmagát. Ha anyja szeméből a feltétel nélküli szeretet, elfogadás árad, úgy képes lesz önmagát is szeretni, elfogadni. Ugyanez a jelenség zajlik le a gyermekeknek az állatokhoz fűződő viszonyában is: az állatból áradó feltétlen elfogadás, szeretet megteremti azon közeget, ahol a gyermek az állat szemében láthatja önmagát – pozitívan. E tanulmány címe egy gyermek szájából vett idézet,

melyben megdöbbentő tudományos pontossággal foglalja össze lovához fűződő viszonyát. Ez a tükrözési folyamat, a pozitív visszajelzések sorozata képes ellensúlyozni a fejlődés során felmerülő hátrányokat, a szeretetteljes tükrözés esetleges hiányát. Az állatok, kutya, lovak felméri a gyermek lelki állapotát: érzik, ha jókedvű, vidám, bánatos, rosszkedvű, ideges, felpörgött, türelmetlen, visszahúzódó – és a gyermek érzelmeinek megfelelően reagálnak. A gyermek érzelmi világának tükrözése segíti a gyermeket saját érzelmeinek felismerésében, azok verbalizálásában – mely már önmagában is mélyebb önismerethez, nagyobb önkontrollhoz vezet, és szintén fejleszti az én-hatékonyság érzését. Ha más lát engem, a belsőt is, akkor nem vagyok láthatatlan, lényegtelen. Ha fontos vagyok másoknak, magamnak is fontos leszek.

Az állat a gyermek érzelmeit nemcsak tükrözi, hanem igyekszik a rossz hangulatot, bánatot elűzni. Kezdeményezi a kapcsolatot, bökdösi az orrával, játszani hívja a gyermeket. Felveszi a szemkontaktust, amely különösen sérült gyermekek esetében fontos tanulási folyamat. Ki tudna ellenállni egy kutya bökdöső orrának, egy macska dorombolásának vagy egy viháncoló csikó játékra felszólításának. Az állat korlátot szab a hangoskodásnak, figyelmetlenségnek, nem tűri a durvaságot – így a hiperaktív, figyelemzavaros gyermek természetes korlátokkal találja szembe magát, melyek jobban hatnak rá, mint az emberek folyamatos „Maradj nyugton!”, „Ne hangoskodj!” „Ne zavarj a tanórát!” felszólításai.

Szociális képességek

Az embereknek sokkal könnyebb kapcsolatba lépniük egy állattal, mint egy másik emberrel. Az állatokkal való kapcsolat kockázatmentesebb, mint az emberi viszonyok. Az állatnak nincsenek elvárásai. Az állat mindig a jelenben él, csak az itt és most számít. Ha hibázik a gyermek az állattal való kapcsolatban, annak nincsenek hosszú távú következményei: az állat nem sértődik meg, nem hánytorgatja fel a hibákat, nem mondja, hogy „nem leszek a barátod”. Az állat mindig ad lehetőséget a korrekcióra, könnyebb kiengesztelni és újra felvenni a kapcsolatot, felhívni a figyelmét (Fine 2015; Bánszky 2012).

A gyermek megtanul odafigyelni az állat jelzéseire, megtanulja olvasni és értelmezni a nonverbális jeleket, melyek az emberi kommunikációban is

fontosabbak a verbális jeleknél. Csányi Vilmos etológus, biológus hangsúlyozza, hogy a kutyával játszó gyermekek jobban tudnak tájékozódni a kommunikáció nonverbális területén, mint az állatok nélkül felnövő gyermekek (Csányi 2006).

A gyermekek számára megkönnyíti a szociális fejlődést, hogy az állatokkal való kapcsolatban a viselkedési szabályok sokkal könnyebben átláthatóak, mint az emberi viszonyok. Könnyebb felismerni és felmérni a helyzetet, reagálni rá. A viselkedészavaros, hiperaktív gyerekek gyakran gyengébb szociális helyzetfelismerő tudástárral rendelkeznek. Az állatokkal való kapcsolatok átláthatósága segíti őket a szociális helyzetekben való tájékozódás képességében. A pozitív visszajelzések során fejlődik a szociális kompetenciájuk, magabiztosságuk, mely teljes mértékben átvihető az emberi kommunikációs helyzetekre. Az érzelmek nyitottabb kifejezésének lehetősége, a gyöngéd viszonyulás megtapasztalása és megtanulása fejleszti a társaikhoz fűződő viszonyukat. Az állat ragaszkodása erősíti a „fontos vagyok” érzését, képes kötődési problémák gyógyítására. Az állattal való bánásmód elsajátítása kézzel fogható eredményt jelent a gyermek számára. A lovaglás megtanulása például egy hosszú, türelmes folyamatot igényel, a gyermek maga éli át a befektetett energia gyümölcsét – nem indirekt módon, mint az iskolapadban érdemjegyeken keresztül. Képessé válik egy nála sokszor nagyobb és erősebb élőlényt akarata alá vonni (Bartók 2015).

A szerepelmélet szerint a „normális” viselkedés olyan magatartásformák sorozata, melyek szociálisan elfogadottak, illeszkednek az adott közeg normáihoz. Olyan közegekben, ahol a deviancia, feltűnő viselkedés, iskolakerülés stb. az elfogadható viselkedések körébe tartozik, a gyermek is elfogadhatónak tartja az ilyen viselkedést, és beépíti szereprepertoárjába. A gyermeknek nincsenek vele született elképzelései a jó és a rossz viselkedésről, ezeket környezetétől tanulja. Az állatokkal szembeni viselkedés, a róluk való gondoskodás bővíti a szerepeiket: elsajátítják a gondoskodó-tanító, óvó-védő szerepek normáit és viselkedési mintáit, korrigálva a hiányos vagy deviáns megtanult szerep repertoárt.

A természetben eltöltött idő, az állatokhoz fűződő viszony nemcsak fejlesztő-pedagógiai, hanem gyógyító feladatot is képes ellátni. Állatasszisztált terápianak nevezzük azokat a gyógyító módszereket, ahol az állat nemcsak pusztán jelenlétével segít oldani a hangulatot, hanem aktív szereplő. Krónikus betegségben szenvedő, sérült, fogyatékkal élő és viselkedészavaros gyermekeket egyaránt részesítik állatasszisztált terápiaiban.

Az állat a terápia elején „átmeneti objektum”-ként szerepel, a terapeuta és a gyermek is az állathoz kötődik, rajta keresztül létesít egymással kapcsolatot. Az állat segít a terápiás helyzet feszültségének feloldásában, enyhíti a szorongást, kapocsként szolgál a résztvevők közt csoportos terápia esetén. A terápiás kutya például megtanítja a csoportot együttműködni, egymásra figyelni, tolerálni a másságot. Alkalmot nyílik a társak jobb megismerésére. A sportszerű versengés is beépül a gyermekek értékrendjébe a játékos versengések közben (Topál 2011).

Az állatasszisztált terápia egyik különleges formája, ahol egy egész farm áll rendelkezésre a gyógyítás céljából. Rövidebb-hosszabb idejű benntartózkodás is lehetséges, sok helyen egész életüket itt töltik az arra leginkább rászoruló. Az ún. Care Farmokban sérült emberek világszerte átélhetik a kompetencia és én-hatékonyág érzését (pl. Green Chimneys).² Az Egyesült Királyságból indult mozgalom farmjain mentális problémákkal és tanulási nehézségekkel küzdő, valamint testi fogyatékossgal élő felnőtteket és gyerekeket fogadnak hosszabb-rövidebb időre. A viselkedési korrekció vagy terápia lehet rövid távú, ambuláns, vagy hosszabb távú, bentlakásos is. Szociális viselkedésükben zavart, autista, depressziós, vagy függő személyeket vonnak be a Care Farmok a gazdálkodás mindennapi életébe. A tanulás és terápia egyrészt önmagából a farmokon ellátott feladatok során szerzett tapasztalatokból ered, másrészt a farm személyzetének szakmai útmutatásából valamint a közös reflexiókból.

A természetben eltöltött idő, az állatok ellátása mindig is a gyógyítás eszköze volt. A középkori börtönök, kórházak, kolostorok szerves részei voltak a konyha-, gyógynövény és virágos kert, az állatok. A szükséges élelem megtermelése mellett azonban már akkor is kikapcsolódást, megnyugvást jelentett a szabadban végzett munka. A mai értelemben vett Care Farmok az I. világháború után jelentek meg. A háború sújtotta Európában sorra alakultak a terápiás közösségek, ahol természet-közelséget, harmóniát és társakat tudtak nyújtani az odaérkezett embereknek.

Személyre szabott terápia zajlik a mai Care Farmokon, melynek fő célja az „empowerment”, a saját képességek és erősségek felfedezése. A személyiség megerősítése a következő lépéseken keresztül valósul meg: természethez való kötődés, csapatmunka, értelmes és valós munka, napi rutin. A gyógyulás egyik alappillére, hogy a kliens a társadalom számára értéket teremtő folyamatba tud bekapcsolódni és ezáltal egy olyan közösség részévé válik, ahol a csoportmunka, a

megosztott felelősség, a kötött napi rutin és a közös tanulás alapvető értékeket jelentenek.

Összegzés

Jelen tanulmány a természet fejlesztő-gyógyító erejének okait és módjait igyekezett bemutatni – a teljesség igénye nélkül. Kiinduló hipotézisünk szerint a felnőttek 21. századi világa szinte teljes mértékben megfeledezett az emberi lét biológiai-fizikai mivoltáról. Mindenható és mindenek felett álló, szinte sérthetetlen lényeknek képzeljük magunkat, akik büntetlenül kiaknázhatják és leigázhatják a minket körülvevő világot. Úgy hisszük, nem gond, ha feléltük az utolsó fűszálat, eltűztük az utolsó hordó olajat és megittuk az utolsó korty tiszta vizet is – majd csinálunk újat 3D-s nyomtatóval. Nem vesszük észre, hogy a természeti-fizikai környezet része vagyunk, nem tudjuk magunkat tőle függetleníteni.

Gyermekeinket is ezekben a tévhitekben szocializáljuk, azt sugalljuk nekik, hogy az ember által épített világ túlszárnyalta az eredetit. Nemcsak egy egészséges, élhető jövőtől fosztjuk meg őket, hanem a fejlődésükhöz elengedhetetlenül szükséges jelentől is: a természeti-fizikai világ minden érzék- és mozgásszervükkel való megtapasztalásától. A gyermek még nem része a felnőttek racionális, emberdominálta világának. Érzelmivel és érzékszerveivel szeretné megtapasztalni a szelet, hideget, napfényt, az állatok szőrét, a sarat, a feltétlen odaadást, a kúszást-mászást. A felnőttek túlzott higiéniai és balesetvédelmi aggályai megfosztják őket a fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges tapasztalatoktól.

A pszichológián belül az evolucionista pszichológia az egyik rész tudomány, mely nyomatékosan igyekszik felhívni a figyelmet az emberi lét természeti-állati gyökereire. Állításuk szerint modern kori koponyánkban kőkori elme lakik – vagyis a biológiai fejlődés nem tud lépést tartani a kulturális-technikai fejlődéssel. Fiziológiánk nem arra van kitalálva, hogy egész nap mozdulatlanul üljünk egy képernyő előtt, fehérített cukrokat együnk és 30 éves korunk felett kezdjünk el először gyermekvállalásra gondolni. Az evolúciós fejlődés nem tud lépést tartani a technikai és kulturális fejlődéssel, mely számos betegséghez és anomáliához vezet felnőttek és gyerekek körében egyaránt. A gyermek különös módon ki van téve ezeknek a veszélyeknek. Testi-lelki kifejlődéséhez szüksége lenne a természeti környezet ingereire, melynek túlnyomó többségétől megfosztja őt a modern világ.

² <https://www.greenchimneys.org/>

A biofilia elmélete szerint ösztönösen vonzó-dunk minden élőlényhez és életszerű jelenséghez. A gyerekek és az állatok közötti kapcsolat sokszor a felnőttek előtt rejtett dimenziókban zajlik. Fő kommunikációs közegük nonverbális, érzelmi – a felnőttek racionális kommunikációs stratégiáival ellentétben. Olyan rejtett szálak fűzik őket egymáshoz, melyek szinte megmagyarázhatatlanok. Az állatok és a természet számtalan területen járul hozzá a gyermek fejlődéséhez. Emocionálisan: megtanítja a feltétlen szeretetet és elfogadást. Szociálisan: rávezet az együttműködésre, átláthatóvá teszi a kapcsolatok hálózatait. Motorikusan: folyamatosan ingereket ad a mozgás számtalan formájára, leköti a figyelmet. Pszichésen: visszatükrözi az érzelmeket, hozzájárul az önismerethez, fejleszti az énhatékonyságot és az önbizalmat. Kognitívan: könnyíti a tanulást, direkt tudást és képességet ad át.

Természetből elszakadt, higiénikus, állatmentes világunkban egyre kevesebb a felnövő gyerekek spontán állati kapcsolata. Fejlődésük elősegítésére, betegségeik, lemaradásaik enyhítésére a fejlesztő pedagógusok számtalan módon hívják az állatokat segítségül. Kutyaterápiás tanóráktól vagy foglalkozásoktól a terápiás lovaglásra át a Care Farmok láncolatáig az állatasszisztált fejlesztések tárháza szinte felsorolhatatlan. A 21. században igyekszünk újra felfedezni azt, ami évmillióig létünk és egészségünk szerves része volt, és amit alig pár emberöltő alatt sikerült nagy erőfeszítések árán kiszorítanunk az életünkéből.

Felhasznált szakirodalom

- Allport, Gordon W. 1997 A személyiség alakulása. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Babos Edit 2013 Állatasszisztált terápia. In Alkalmazott pszichológia (13) 3:59-81.
- Bánszky Noémi – Kardos Edina – Rózsa Linda – Gerevich József 2012 Az állatok által asszisztált terápiák pszichiátriai vonatkozásai. *Psychiatria Hungarica*, (27) 3:180-190.
- Barker, Sandra – Janet S. Knisely – Nancy L. McCain – Christine M. Schubert – Anand K. Pandurangi 2010 Exploratory Study of Stress-Buffering Response Patterns from Interaction with a Therapy Dog. *Anthrozoös* (23) 1:79-91. <https://doi.org/10.2752/175303710X12627079939341>
- Barrera-Hernández, Laura – Mirsha Alicia Sotelo-Castillo – Sonia Beatriz Echeverría-Castro – César Octavio Tapia-Fonllem 2020 Connectedness to Nature: Its Impact on Sustainable Behaviors and Happiness in Children. *Frontiers in Psychology*, February, Vol. 11. Article 27. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.00276
- Barret, L. – Dunbar, R. – Lycett, J 2002 *Human evolutionary psychology*. N.Y., Palgrave.
- Bartók Erika 2015 Állatok terápiás hatásai. Magyar Fejlesztőpedagógusok és Gyógypedagógusok Szakmai Egyesülete.
- Becker, Marty – Morton, Danelle 2002 Az állatok gyógyító ereje. Gold Book Kft., Debrecen.
- Bereczkei Tamás 1998 A belénk íródott múlt. *Evolúció és emberi viselkedés*. Dialóg Campus, Budapest.
- Bereczkei Tamás 1992 A génektől a kultúráig – Szociobiológia és társadalomtudomány. Cserépfalvi kiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos 2006 A kommunikációs kényszer. *Magyar Tudomány*, (167) 4. Online: <https://docplayer.hu/107320910-Csanyi-vilmos-a-kommunikacios-kenyszer-in-magyar-tudomany-167-2006.html>
- Fine, Aubrey 2015 *Handbook on animalassisted therapy*. Elsevier Academic Press, Washington.
- Gaulin, Steven J. C. – McBurney, Donal H. 2011 *Psychology. An evolutionary approach*. Prentice Hall, New York.
- Klimke, Vivienne 2003 *Gyógyító állatok*. Budapest, Gladiátor Kiadó.
- Kruger, Katherin – Serpell, James 2006 *Animal-Assisted Interventions in Mental Health: Definitions and Theoretical Foundations*. Academic Press. Online: https://www.academia.edu/51482923/Animal_Assisted_Interventions_in_Mental_Health_Definitions_and_Theoretical_Foundations
- Lorenz, Konrad 1994 *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Budapest, Ikva Könyvkiadó.
- Nepps, Peggy – Stewart, C. – Bruckno, S. 2011 *Animal-Assisted Therapy: Effects on Stress, Mood, and Pain*. *The Journal of Lancaster Hospital*, Vol. 6, No. 2. Online: https://www.researchgate.net/publication/285788585_Animal-assisted_therapy_Effects_on_stress_mood_and_pain

- Nimer Janelle – Lundahl, Brad 2007
Animal-assisted therapy: a meta-analysis.
Anthrooös (20) 3:225-238. <https://doi.org/10.2752/089279307X224773>
- Pléh Csaba 2003 A természet és a lélek – a naturalista megközelítés a pszichológiában. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sable, Pat 1995 Pets, Attachment, and well being across life cycle. Social Work, Volume 40, Issue 3:334-341.
- Serpell, J. A. 1999 Guest editors introduction: Animals in children's lives. Society and Animals 7. 87-94.
- Takács István 2015 Állatassisztált pedagógia és terápia. Kaposvári Gyógypedagógiai Vademecum III. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar.
- Takács István – Szalai Katalin 2017 Állatassisztált kutatások Kaposvárott, 2011–2016. Gyermeknevelés (5) 2:18-29.
- Topál József – Hernádi Anna 2011 Gyógyító állatok: tudomány vagy kuruzslás? Magyar Tudomány, 6:678-686.
- Wells, Deborah L. 2009 The effects of animals on human health and well-being. Journal of Social Issues (65) 3:523-543. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2009.01612.x>
- Wilson, Edward O. 1984 Biophilia. Harvard University Press, Cambridge.

Molnár Icsu István *Naplórészlet II.*
Tus, ceruza, 16,5 × 30 cm, 2022

Absztrakt

A „minden tánc alapja” elnevezést birtokló klasszikus balett-technika hosszú évek és számtalan táncmester munkája által érte el ma ismert formáját. Kevésbé köztudott, hogy eredete a reneszánsz-kori itáliai paraszti táncokban gyökeredzik. Célom egy új speciális fejlesztési módszer felállítása az autentikus néptáncokkal foglalkozók számára. A módszer lényege, hogy a táncosok a klasszikus balett technikáján keresztül sajátíthassák el a végtag-koordinációt, izomzatuk és állóképességük a saját szakirányuknak megfelelően a legmagasabb technikai szintre fejlődhessen. Ezzel létrejöhet egy hiánypótló technikai képzés, mely a Molnár-technikán túlmutatva, komplexen fejleszti a táncostestet.

Abstract

The classical ballet technique, which has the name “the basis of all dances”, has reached its form known today through many years and the work of countless dance masters. It is less well known that its origins are rooted in Renaissance Italian peasant dances. My goal is set up a new special development method for those involved in authentic folk dance. The essence of the method is that the dancers can learn limb coordination through the technique of classical ballet, and their muscles and endurance can develop to the highest technical level according to their own speciality. In this way, a technical training can be created that fills the gaps, which goes beyond Molnár technique and develops the dancer's body in a complex way.

A tánc olyan egymást követő ritmikus mozdulatok sorozata, melyek térben és időben meghatározhatók.¹ Az őskortól kezdve a tánc nagy mértékben alakította az emberiség szocializációs fejlődését, majd a reneszánsz humanista gondolkodásmódjának köszönhetően emelkedett önálló

művészeti szintre. A táncot hivatásként művelő mesterek – *maestro di ballo* – megjelenése segítette ezt a folyamatot. A XVI. századi Itáliában kialakult színpadi táncot joggal nevezhetjük az általunk ismert klasszikus balett elődjének. Habár a lépések és ugrások mind a paraszti táncokból és különböző gyermekjátékokból eredeztethetők, a táncmesterek munkájának köszönhetően beépültek a klasszikus tánc alapjaiba (Köpeczi és mtsai 1963). „*A reneszánsz táncművészetet leghelyesebb volna talán városi népművészetnek nevezni. Nemcsak azért, mert szervesen nőtt ki a paraszti hagyományból, hanem azért is, mert lényegében hasonló funkciót töltött be: a városi lakosság közösségének birtokában állott és szervesen kapcsolódott annak életéhez. A kor zenéje is ebből a talajból nőtt ki, és dallamkincse igen közel állott a népi dallamvilághoz. (...) Az egyik korabeli szerző szerint a tánc az ördög leghatásosabb eszköze. Ugyanis, ha a férfi nővel találkozik, a csábítás három eszközt használhatja. Csábíthat a szemével és tekintetével. Ennél veszedelmesebb a szavakkal való csábítás, de a legveszedelmesebb, ha meg is érinti a lányt. A táncban mindhárom egyszerre alkalmazható. Táncban ki-ki kiválasztja azt, aki neki tetszik, s még a férje karjai közül is elveheti. A férfiak simogatják a nőt, s ők pedig ellenállás nélkül türik. Vannak olyan mozdulatok is, amelyek különösen veszedelmesek az erkölcsre*” (Vitányi 1963:98). Amit a táncmesterek elértek, azt a humanista gondolkodásmódnak köszönhetően azonnal lejegyezték, így a XV–XVI. századból összesen nyolc tánckönyv maradt ránk (hét olasz, egy francia nyelven). A leghíresebb táncmesterek *Domenico da Ferrara*, *Antonio Cornazano*, *Fabrizio Caroso*, *Cesare Negri*, valamint *Thoinot Arbeau* voltak. A lombardiai születésű *Domenico da Ferrara* volt közülük az első, aki alapkövetelményeket állított fel a táncossal szemben, melyekre egyben a táncművészet titkaiként tekintettek:

- ritmus- és tempó-érzék (*misura*)
- test- és karmozdulatok összehangolása (*maniera*)
- lépések észben tartása (*memoria*)
- a terület beosztása (*partire del terreno*)
- a táncos megjelenési módja (*aere*)
- testmozgás (*movimento corporeo*).

1 A tanulmány a Fülöp Viktor Táncművészeti Ösztöndíj támogatásával készült.

1. ábra: Itáliai saltarello

A paraszti táncok esztétikusabbá tétele felkeltette az arisztokrácia érdeklődését, így a táncos műveltség egyre elterjedtebbé vált a nemesség körében is. Kiváltképp XIV. Lajos (1643–1715) francia abszolutista uralkodó udvarában. Úgy tartják még a király is kitalált egy ugró figurát, ami méltó módon a „royal” elnevezést kapta. „XIV. Lajos maga is 20 éven át, napi 1-2 órát gyakorolta az akadémiai táncot, hogy a balettet fészereit hibátlanul táncolhassa el. A „Napkirály” elnevezést is azért kapta, mert az Éjszaka c. balettben ő táncolta a Nap szerepét” (Köpeczi és mtsai, 1963:339.).

A technika a romantika korszakában teljesedett ki, ekkorra érte el végleges formáját, ennek következtében születtek meg a legismertebb koreográfiák – *Giselle*, *A szilfid*. Az évszázadok alatt összegyűlt tudást Agrippina Jakovlevna Vaganova (1879–1951) táncművész, táncpedagógus foglalta egységes rendszerbe. Így jött létre a róla elnevezett *Vaganova módszer*, mely a klasszikus balett oktatás alapköve. „Állandó összehasonlítások, megfigyelések közepette és a további fejlődés új lehetőségeit keresve magamban, színpadi működésem második szakaszába léptem; ekkor már kialakult technikám volt, amelyet a magam technikájának nevezhetek, minthogy eltekintve a sok irányból jövő hatástól, egy iskolát sem ismétel meg és egyik iskolát sem utánozza. Ez a technika

a klasszikus tánc orosz hagyományainak folytatását és tovább fejlesztését jelenti” (Vaganova 1951:6).

A XVIII–XIX. századi Európán végigsöprő forradalmi hullám elhozta hazánkba a nemzeti öntudat megerősödését. A reformkorban megnőtt a hazafias táncok iránti érdeklődés, ebben az időszakban jöttek létre új táncstílusaink, a csárdás és a verbunk, valamint az erős romantikus jegyeket hordozó népies műtáncok, melyek közül a legismertebb a „Palotás”. „Ennek az új tánc hullámnak közös vonása, hogy a korábbi hagyományból szervesen bontakoztak ki a kor igényeinek megfelelő, korszerű formák, meghatározva a néptánc további alakulását, a néptáncból sarjadó társastáncok és nemzeti táncok jellemző vonásait. E sokrétű, gyökereikben szerteágazó népi-nemzeti táncstílusok európai példáiként a keringőt, mazurkát és polkát idézhetjük. Mindegyiknek megragadhatók ugyanis az előzményei a korábbi hagyományban, s jól szemléltetik a népi-nemzeti karakterű táncok kialakulását, valamint azt, hogy mint divatos társastáncok szélesebb körben is elterjedtek”.²

2 Wolfram 1951; Goldschmidt 1967; <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarNeprajz-magyar-neprajz-2/vi-nepzene-neptanc-nepi-jatek-8ADD/a-magyar-nep-tanckulturaja-8DF2/ugyességi-tancok-90C4/uj-magyar-tancstilus-922F/>

A hagyományok és az autentikus folklór kutatása, a „tisztá forráshoz” való visszatérés a két világháború közti időszakban vált a legintenzívebbé. „*Korunk művészetének egyetlen ága sem szorul jobban arra, hogy visszatérjen az ősforráshoz: a népihez, mint a táncművészet. Mindenekelőtt szükséges ismerni a néptáncokat, magyar táncművészetről szólva a magyar néptáncokat*” (Lugossy, Gönyei, Muharay 1947:13). Paulini Béla vezetésével 1931-ben megalakult a *Gyöngyösbokréta mozgalom* (1931–1947), majd fokozatosan létrejöttek hazánkban a hagyományörző csoportok, valamint az amatőr néptáncgyűttesek. Az első táncfilm rögzítése Gönyey Sándor néprajzkutató nevéhez fűződik, aki 1932. augusztusában gyűjtött először Nagykállón (Dóka 2011). A hivatásos néptáncgyűttesek megalakulása az 1950-es években kezdődött, ez a magyar színpadi néptáncművészet létrejöttét eredményezte. A professzionális együttesek megfelelő szakmai tudással rendelkező utánpótlásának céljából 1971-ben indult meg a hivatásos néptáncművész képzés Rábai Miklós javaslatára a Kulturális Minisztérium támogatásával az *Állami Balett Intézetben* (Vadasi 2001). A hivatásos táncosokat képző intézményben – ma *Magyar Táncművészeti Egyetem* – bármely szakirányon megtalálhatjuk a tantervi hálónba iktatott mindennapi balettgyakorlatot, ami a néptáncot tanulók

képzésében öt éven át van jelen. A balett-képzésre nagy szükség van a helyes koordináció elsajátításának folyamatában, a megfelelő plasztikus testalkat és a művészi mozdulatok kidolgozásának szempontjából. Elengedhetetlen, hogy beidegződjön a megfelelő tartás és a táncos az idő előrehaladtával önkéntelenül is e szabályok szerint mozogjon. Molnár István (1908–1987) táncművész, koreográfus egy olyan fejlesztő módszert alkotott meg, mely ötvözi a magyar néptánc elemeit a klasszikus balett szellemiségével.

Kolozsvárott született 1908. szeptember 17.-én. Bukarestben végzett a *Testnevelési Főiskolán*, rá egy évre pedig megszerezte balettmesteri oklevelét, Budapesten és Erfurtban is végzett táncművészeti tanulmányokat. Szertornászként kimagasló eredményeket ért el. 1939. január 19.-én mutatkozott be a táncos szakma szellemi központjának számító *Archives Internationales de la Danse* színháztermében (Gyetzvai 2019). Ezt követően kezdett néptáncgyűjtéssel foglalkozni, első állomása az Erdélyben található *Kalotaszeg* volt. A kiváló tornász a táncsal való foglalkozás eredményeként alakította ki saját technikáját. Néptáncos gyökereim miatt fontosnak tartom a *Molnár-technika* rövid bemutatását és vizsgálatát, hiszen lényeges technikai fejlesztőeszközként alkalmazható, akárcsak a klasszikus balett.

2. ábra: Molnár István portréja 1938-ból

Molnár István így emlékszik vissza könyvében: „Technikám kidolgozása hosszú ideig, az 1930-as évektől napjainkig tartott, s ma sem tekintem lezártnak. További fejlesztése, bővítése szükséges az igények növekedése szerint” (Molnár 1983:5). Úgy gondolta, a tánc alapvető három nagy tényezőjét csak a megfelelő technikai felkészültség mellett lehet a legtökéletesebben kivitelezni. Ezek nem mások, mint az *egyensúlyozás*, a *forgás* és az *ugrás*. Saját mozgásrendszerének kidolgozása közben figyelembe vette a magyar néptánc adottságait és a klasszikus balett minden általa jónak vélt tulajdonságát (Ónodi 2017). A kidolgozás csakis akkor vehette kezdetét, miután az alkotó megismerkedett az autentikus paraszti táncsal, így ír róla saját módszertani könyvében (1983): „Olyan technika ez, amely a régi néptánc kincséből indul ki, és hasonló alaptulajdonságai vannak. Ennek a technikának az ember természetes mozgásaihoz, mozgásmódjához kell alkalmazkodnia. Elemei azonban önmagukban sohasem állhatnak színpadra, mert így csak üres formák jönnének létre. Pusztán segédeszköz, szerszám a művészi kifejezés szolgálatában. A néptánc újraalkotása technikai képesség nélkül lehetetlen...” (Molnár 1983:4). Köztudott, hogy a jó táncos alaptudása lehetővé teszi minden táncforma könnyed elsajátítását. A Molnár-technika megtanít a forgás, az egyensúlyozás és a légies ugrás minden fortélyára. Saját tréningjét öt, úgynevezett technikai fokra osztotta fel. Akárcsak a klasszikus balett módszertani szempontjai, a fokok egymásra épülnek, egyik fokról a másikra lépni szigorúan csak az előző alapos ismerete után ajánlott. Az öt fokot Molnár István további két nagy csoportra osztotta, az első csoporthoz tartozik az I.-II.-III. fok, a következő csoport értelemszerűen az IV. és V. fok gyakorlatait

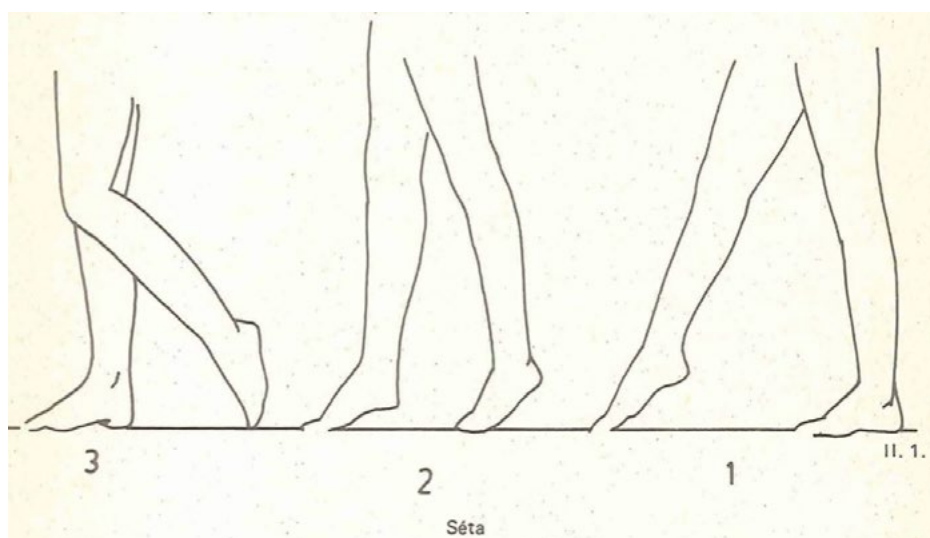
tartalmazza. Fontos megemlítenünk, hogy az V. fok kivételével a karok és a törzs munkája passzívan vesz részt a gyakorlatok megvalósításában, illetve a lábak kifogatottságát semmilyen szinten nem követeli meg a technika. Ellenkezőleg, inkább a természetes, paralel lábtartásra fekteti a hangsúlyt. Az alábbiakban a Molnár István által létrehozott, eredetinek tartott technikába kívánok rövid betekintést nyújtani. Az említett öt fok röviden az alábbiak szerint épül fel:

I. fok

A magyar néptánc alapjaiba enged betekintést és összesen negyvenöt figurát tartalmaz túlnyomórészt helyben kivitelezhető elemeket, míg az összes többi haladó jellegű (Ónodi 2017).

II. fok

Sokkal „elrugaskodottabb” elemeket foglal magába a II. fok, melyek az izmok és az egyensúlyfejlesztést szolgálják, így a táncos fejlesztés kezdetének tekinthető a fokozat. Összesen harminckét elemből áll, melyből tízet helyben, tizenhatot haladva, hetet pedig a térben gyorsan haladva kell kiviteleznie a tanulónak. E fok elsajátítása közben sor kerül a forgások alapozására, a lassan végzendő gyakorlatok segítségével pedig a súlyláb izomzatának megerősítésére – például a *Lassú séta* (3. ábra), (Ónodi 2017). Az adott fok célját vizsgálva nagyjából a klasszikus balett I.-II. évfolyamos fejlesztési céljaival vonható párhuzam.

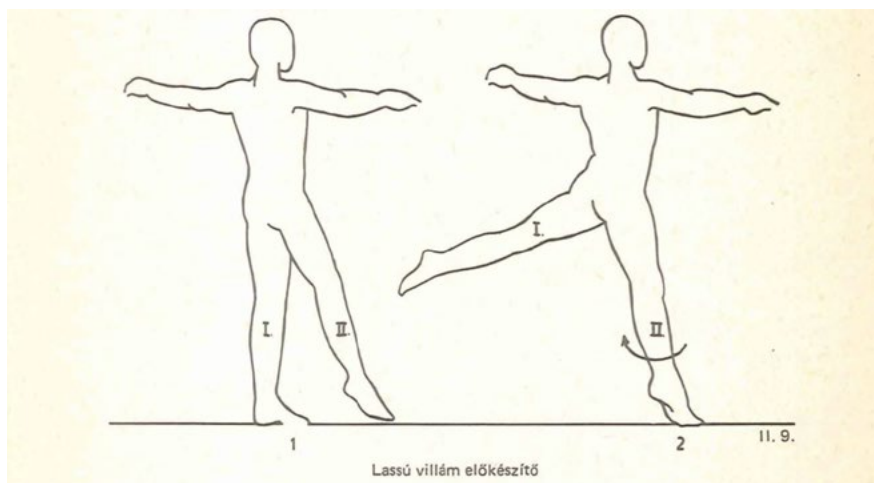

3. ábra: Lassú séta – egyensúly gyakorlat

III. fok

Ez a szint összesen huszonöt, többnyire a II. fok továbbfejlesztett elemeit tartalmazza. A helyben maradó és haladó elemek, a közép gyorsan haladó elemekkel bővülnek (4. ábra), melyek *Molnár István*

szerint a táncos művészi kifejezőképességének erősödését szolgálják. Így e szint ismerete a legbonyolultabb feladatok megvalósításával támasztanak elvárás a táncossal szemben. (Ónodi 2017) A leírtak alapján úgy gondolom, hogy a balettos növendékek ilyen tudásra az IV.-V. évfolyam elvégzése után tesznek szert.

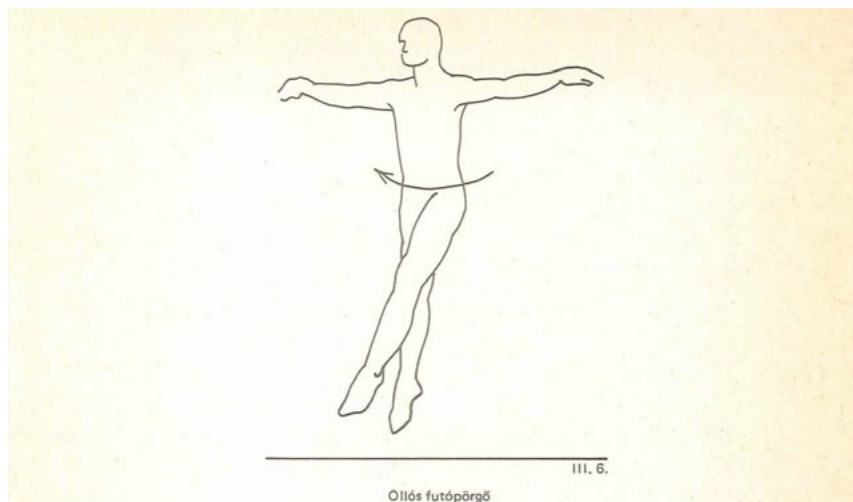

4. ábra: Lassú villám előkészítő – haladó típusú forgás gyakorlat (III. fokozat)

IV. fok

A fokozat huszonnégy gyakorlatból áll, melyek fele helyben mozgó a másik fele pedig a térben lassan haladó. Az ugrások megvalósítása bonyolódik, sokkal több izomerőt vesz igénybe, mint az alacsonyabb szinteken (5. ábra). A forgástechnikában nagy szerepet játszik a mennyiségek növelése, a forgástengely megőrzése mellett szimultán történő karmozgás, valamint a tengely merőlegesből történő kidöntése (Ónodi 2017) amit tilt helyzetnek nevezünk.

Molnár gondolatai erről a fokról: „Tudása „színpadképessé”, minden táncszint és forma kifogástalan végrehajtására alkalmassá tesz” (Molnár 1983:99). *Sebestény Katalin* mesternő így fogalmaz a VI. évfolyamos klasszikus balett módszertani könyv bevezetőjében (2009): „(...) rendelkezik olyan tudással a klasszikus balett alapjait tekintve, hogy egy színházi együttes tagja legyen. (...) A gyakorlatok előadásában is törekedni kell, hogy képes legyen a növendék a színpadon táncolni” (Sebestény 2009:5). A táncos tehát mindkét esetben eléri a színpadi tánchoz szükséges technikai szintet.

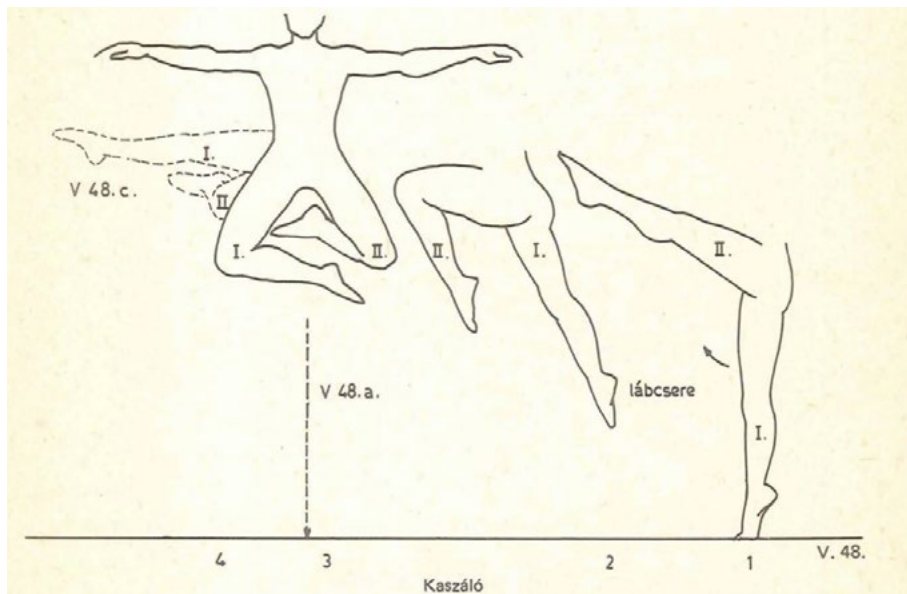

5. ábra: Ollós futópörgő - ugró-forgó gyakorlat (IV. fokozat)

V. fok

Az ötödik a legmagasabb és egyben a legnehezebb fok, ami összesen ötvenegy gyakorlatot tartalmaz. Az alacsonyabb fokokon tudatosan nem

engedte a karok használatát, ám itt az ötödik fokon a karok is bekapcsolódnak a forgások és az ugrások megsegítésének munkájába. Az ugrások tovább bonyolódnak, akár három különböző lábmozdulatot is el kell végezni a levegőben (Ónodi 2017).

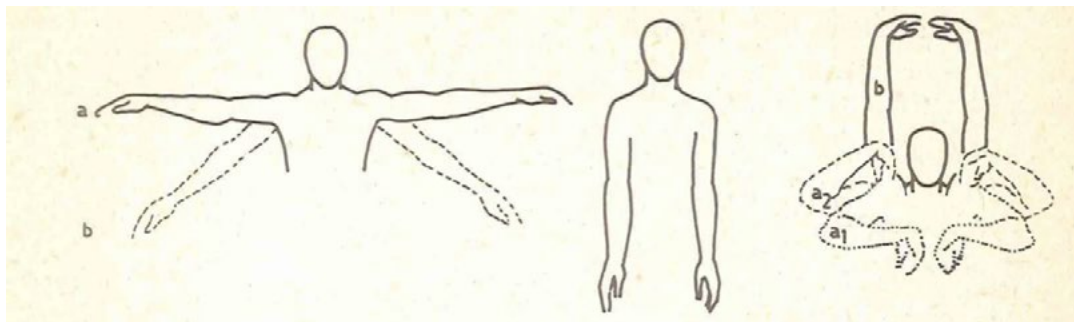

6. ábra: Kaszáló – ugró gyakorlat, látható a három fázisú lábmozdulat (V. fok)

A két technika számos szempontból különbözik egymástól. Az első és egyben legszembevetőbb különbség az en dehors használata, azaz a lábak csípőízületből történő kiforgatása. Míg ez a klasszikus balett alapfeltétele a technika helyes kivitelezéséhez, addig a Molnár-féle rendszer semmiféle „rendelkenesnek” gondolt testtartást nem határoz meg. „Mindig a balett alapot hozta fel, hogy az mennyire egészségtelen. A balettban lévő természetellenes tartások kikészítik az ízületeket” (Ónodi 2017:80). A karok használatában is megfigyelhetünk különbségeket. A klasszikus balett I., II. és III. évfolyamának fő feladatai közé tartozik a kar pozíciók, valamint a kézfej és kar pozíciók alap koordinációjának megtanítása, melyek a tananyag elmélyítésével egyre magasabb szintűvé válnak. Összesen hat karvezetést, úgynevezett *port de bras*-t különböztetünk meg (+ *fél port de bras*), fontos megemlíteni, hogy csak az első kettőt végezzük csak karral. Az I., II. és a *fél port de bras* kivételével a többi sokkal összetettebb koordinációt igényel. A kar munkáját hajlással, dőléssel, a vállöv elfordításával, esetleg lecsúszással kísérjük.

- I. *port de bras* (I. évfolyam)
- II. *port de bras* (I. évfolyam)
- III. *port de bras* (I. évfolyam)
- IV. *port de bras* (II. évfolyam)
- V. *port de bras* (III. évfolyam)
- VI. *port de bras* (III. évfolyam)
- fél port de bras* (I. évfolyam).

A karok használatának célja, hogy segítse a gyakorlatok kivitelezését – például a *balance* megtalálását, a forgások lendületvételét és az ugrásokhoz szükséges emelkedést – illetve az egyre magasabb évfolyamokban a művészi kifejezést. A szembeállított módszer ezzel szemben szinte egyáltalán nem fektet hangsúlyt a felsővégtagok munkájára. A karok a legtöbb esetben a test mellett vagy vállmagasságban oldalt tartott pozícióban helyezkednek el. Így a munka csak az alsóvégtagokra és a törzsre korlátozódik.

7. ábra: A Molnár – technikában használt karpozíciók

Érdekes, hogy a forgások megvalósításánál nem elvárás a klasszikus balettórán szigorúan megkövetelt fejkapás. Sok más különbség is megfigyelhető például az óra szerkezetét tekintve, hiszen a balettóra három fő részre tagolódik, rúdgyakorlat, középgyakorlat és az ugrások. A *Molnár-technika* csak gyakorlattípusokat különböztet meg és arányait tekintve több haladó gyakorlat figyelhető meg, mint a balettórán. Nem állítható, hogy a *Molnár István* által létrehozott technika a klasszikus balettből építkezne, vagy akár annak valamiféle átformálásán keresztül született volna meg. A kitaláló alapigazságokat emel át, melyek a gyakorlatok kivitelezését segítik, módszere egészen sajátos.

Molnár István példáját követve célom egy komplex és hiánypótló fejlesztési módszer kidolgozása. Érdeklődéssel fordulok a klasszikus balett és a magyar néptánc motívumaiban felfedezhető hasonlóságok, valamint a két műfaj metodikai kapcsolatai felé. Véleményem szerint a balett-technika megfelelő használata elősegíti a néptánc motívumok kivitelezésének minőségét. A klasszikus technika néptáncosoknak szánt felhasználását a *Duna Művészegyüttes* tánckarának – melynek magam is tagja vagyok – állandó balett tréningjén alkalmaztam először. Hivatásos együttes lévén valamennyi táncos találkozott már a klasszikus balett szabályaival és gyakorlataival, azonban a technikára monoton munkaként, mintsem értelmezhető és felhasználható eszközként tekintenek. A módszer leginkább abban az esetben lehet hatékony, amennyiben a gyakorlatot összeállító mester tisztában van a tájegység, a tanult falu (esetleg a táncos személyiség) táncának stilisztikai kihívásaival. A szigorú értelemben vett klasszikus balett oktatás nem teszi lehetővé a gyakorlatok összeállításának ilyen jellegű szerkesztési módját. Zenei szempontból lényeges, hogy a gyakorlatok beosztását ne változtassuk meg, ellenben

a hagyományos, zongorára végzett gyakorlatok mellett alkalmazzunk népdalokat, népies jellegű dallamokat. Megfigyeléseim szerint a megszokottól eltérő, ismerős dalok felkeltik figyelmüket, jobban ráéreznek a gyakorlatok ritmikájára és fokozottabb munkával vesznek részt a tréningen. Az adott gyakorlatok szerkesztési módjának minden esetben azonos képet kell mutatniuk a tájegység táncának képével, ám a gyakorlathoz tartozó módszertani szempontokat szigorúan kell megkövetelni. Egy példa a *széki ritka tempó* magas szintű technikai felkészültséget igénylő lábkörének fejlesztésére az alábbi *rond de jambe en l'air* gyakorlattal, mely speciális fejlesztési lehetőséget biztosít.

ROUND DE JAMBE EN L'AIR (lábkörzés a levegőben)

16 ütem 3/4

Kiindulási helyzet: I. pozíció, bal kéz a rúdon, jobb kar előkészítő helyzetben, fej jobbra

4 bevezető ütem: 4. ütem temps relevé féltalpra emelkedéssel, 45°-ra emelt szabadlábbal

1. ütem: rond de jambe en l'air en dehors

2. ütem: letesz, relevé-be zár hátra féltalpon

3. ütem: oldalra nyitjuk a lábat 45°-ra

4. ütem: rond de jambe en l'air en dehors

5. ütem: rond de jambe en l'air en dedans

6. ütem: rond de jambe en l'air en dedans

7-8. ütem: rond de jambe en l'air en dedans plié-n keresztül

9. ütem: rond de jambe en l'air en dehors

10. ütem: rond de jambe en l'air en dehors

11-12. ütem: rond de jambe en l'air en dehors plié-ben befejezve

13. ütem: féltalpra emelkedés, jobb láb tart 45°-on

- 14. ütem:** szünet, tart a póz
15. ütem: talpra ereszkedés, tendu helyzet
16. ütem: zár az V. pozíció.

Először minden esetben *en dehors* – azaz előrefelé –, a gyakorlat második felében pedig *en dedans* – azaz visszafelé – irányba dolgozunk. Ezen módszer esetében az összeállított gyakorlatra eszközként kell tekinteni, mely a *ritka tempó* – például *Tamás Márton „Kántor”* – figuráinak fejlesztését teszi lehetővé. Az adatközlő táncára jellemző az alsólábszár dinamikus *facsarása*, illetve testének vertikális mozgása, mely a tekerések megvalósításának elősegítése vagy éppen következményeként figyelhető meg. Ennek okán a gyakorlatot összeállíthatjuk rendhagyó módon úgy, hogy az *en dehors* és *en dedans* irányokat kombináljuk, így a *rond de jambe en l'air*-t végző láb koordinációja, dinamikája és izomzata fejleszhető. A súlyláb szempontjából a feladatot végezteshetjük talpon vagy féltalpon, a *rond*-okat pedig *plié*-n keresztül vagy *demi plié*-ben befejezve. Érdekesség lehet egy-egy *rond de jambe en l'air sauté* beillesztése is. A gyakorlatot abban az esetben érdemes alkalmazni, mikor a táncosok már megértették a balett módszertan alapvető szempontjait és tisztában vannak a *rond de jambe en l'air* kivitelezésének minden kritériumával. A példaként bemutatott gyakorlatot a vizsgálatban részt vett tizenegy fős csoport két héten át végezte napi rendszerességgel.

Összegzésül: elméletemet a gyakorlatban alkalmazva megtapasztaltam, hogy a balett-néptánc kapcsolódási pontjait kiemelve, valamint a saját gyakorlatszerkesztési módnak köszönhetően a módszer izgalmas színfolt lehet a hivatásos, illetve amatőr néptáncosok képzésében. A metódus létjogosultságának megállapításához azonban több éves gyakorlati munkára lenne szükség, ahol egy állandó kontrollcsoport felépített és előre megtervezett munkáját lehetne nyomon követni. Céloom a módszer folyamatos fejlesztése, a gyakorlatban történő alkalmazása és eredményességének vizsgálata.

Felhasznált szakirodalom

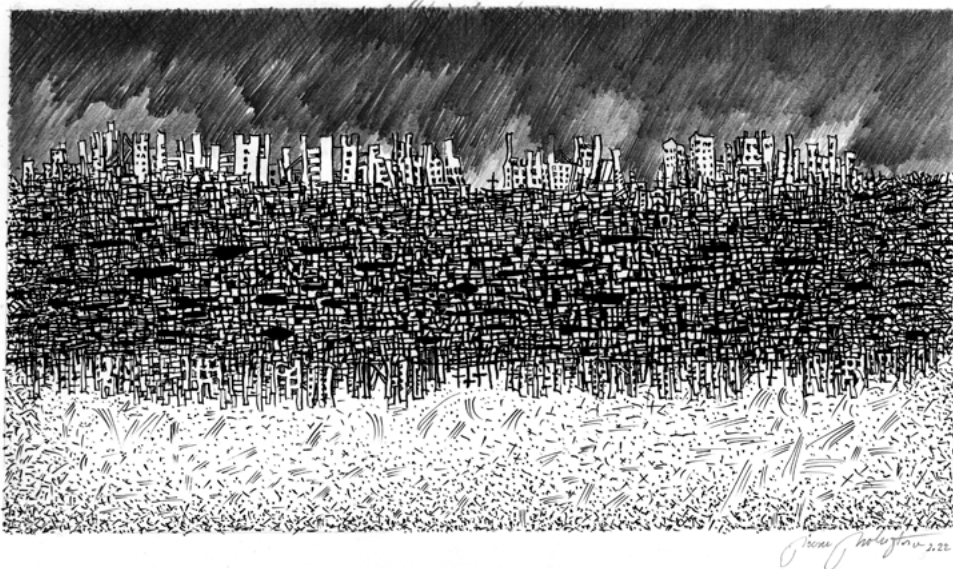
- Dóka Krisztina 2011 A magyar táncfolklór átalakulása 1896–1945. Budapest. (Doktori értekezés – ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola).
- Goldschmidt, Aenne 1967 Handbuch des deutschen Volkstanzes. Berlin. Noetzel.

- Gönyei Sándor – Lugossy Emma szerk. 1947 Magyar népitáncok 1. – 15 páros és csoportos tánc leírással, táncírással, zenei mellékletekkel és 132 táncrajzzal. Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.
- Gyetzvai Júlia 2019 Variációk Molnár-technikára. Budapest. (MA szakdolgozat – Magyar Táncművészeti Egyetem).
- Köpeczi Béla szerk. 1963 A zene – A tánc – A színház – A film. A kultúra világa, III. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Molnár István 1983 Magyar tánc tanulási rendszerem – 2. Tánctechnika. Budapest, Néptáncosok könyvtára II. Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Ónodi Béla 2017 Molnár István, a magyar néptáncművészet egyik iskolateremtője. Budapest, (Doktori értekezés – Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori Iskola).
- Sebestyén Katalin 2005 A klasszikus balett módszertana, IV. évfolyam. Budapest, Planétás.
- Vadasi Tibor 2001 Szálljatok fiókáim... Budapest, Hagyományok Háza.
- Vaganova, Agrippina 1951 A klasszikus balett alapjai. Budapest, Művelt Nép.
- Vitányi Iván 1963 A tánc. Budapest, Gondolat.
- Wolfram, Richard 1951 Die Volkstanze in Österreich und verwandte Tanze in Europa. Salzburg, Otto Müller Verlag.

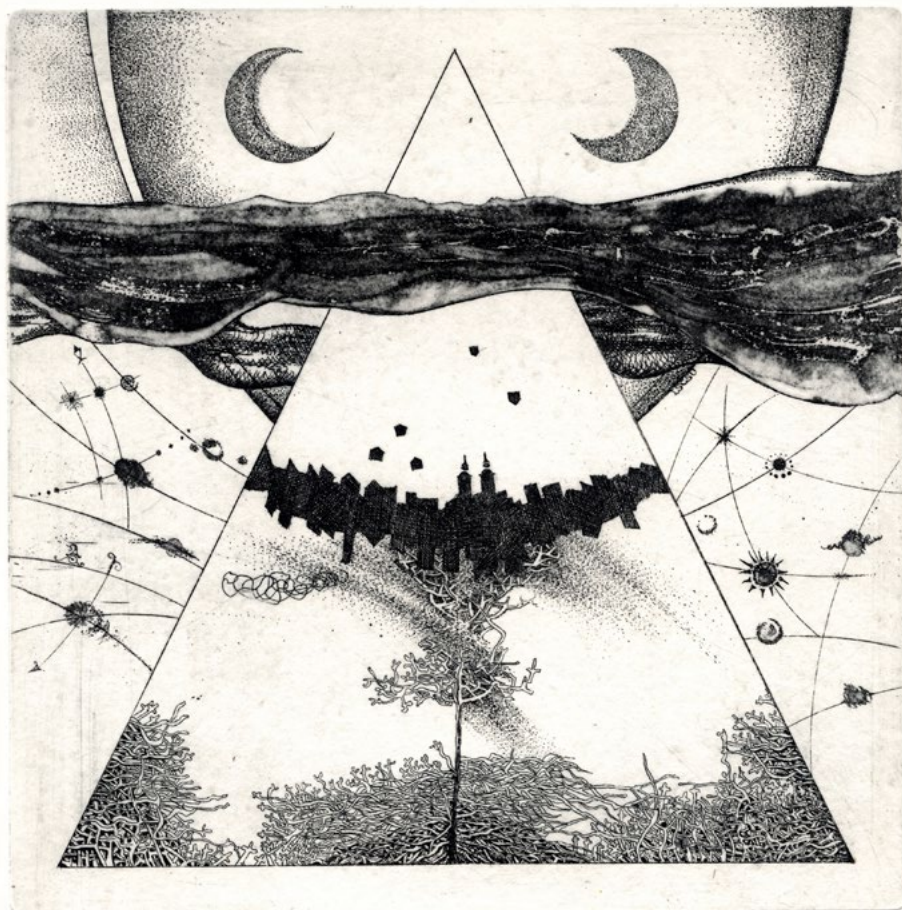
Ábrajegyzék

1. ábra: Itáliai saltarello, táncoló parasztok Róma szomszédságában, kép: Bartolomeo Pinelli, 1807–08. Cooper Hewitt, Smithsonian Design Museum. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drawing,_%22Saltarello_Romano,%22_Dancing_Peasants_In_The_Neighborhood_of_Rome,_1807-08_\(CH_18329615\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Drawing,_%22Saltarello_Romano,%22_Dancing_Peasants_In_The_Neighborhood_of_Rome,_1807-08_(CH_18329615).jpg), letöltés dátuma: 2020. 09. 12.
2. ábra: Molnár István portréja 1938-ból, fotó: ismeretlen, URL: <https://revizoronline.com/hu/cikk/815/tisztelet-molnar-istvannak-1908-2008-nemzeti-tancszinhaz-mupa/>, letöltés dátuma: 2020. 10. 11.
3. ábra: Molnár István (1983): Séta. Magyar tánc tanulási rendszerem – 2. Tánctechnika. Budapest: Néptáncosok Könyvtára II. Múzsák Közművelődési Kiadó, 60. oldal.

4. ábra: Molnár István (1983): Lassú villám előkészítő. Magyar tánctanulási rendszerem – 2. Tánctechnika. Budapest: Néptáncosok Könyvtára II. Múzsák Közművelődési Kiadó, 63. oldal.
5. ábra: Molnár István (1983): Ollós futópörgő. Magyar tánctanulási rendszerem – 2. Tánctechnika. Budapest: Néptáncosok Könyvtára II. Múzsák Közművelődési Kiadó, 87. oldal.
6. ábra: Molnár István (1983): Kaszáló. Magyar tánctanulási rendszerem – 2. Tánctechnika. Budapest: Néptáncosok Könyvtára II. Múzsák Közművelődési Kiadó, 154. oldal.
7. ábra: Molnár István (1983): Molnár-technika karpozíciók. Magyar tánctanulási rendszerem – 2. Tánctechnika. Budapest: Néptáncosok Könyvtára II. Múzsák Közművelődési Kiadó, 27. oldal.

Molnár István *Napló-részlet IV.*
Tus, ceruza, 16,5 × 30 cm, 2022

PIRAMISVÁROS HÁTTÉR NÉLKÜL

F. A. II
IV

István Molnár

Molnár Icsu István *Piramisváros háttér nélkül.*
Rézkarc (C3), 20 × 20 cm, 2017

HAGYOMÁNY A VÁROSBAN
Folklórjelenségek megjelenési formái és szimbolikus jelentései
a város populáris kultúrájában a 20. század fordulóján¹

[DOI 10.35402/kek.2022.4.12](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.12)

Absztrakt

Tanulmányom a 20. század eleji Budapest nagyvárossá alakulásának folyamatát elemzi, kulturális érdeklődését, jelenségeit tárja fel és keresi a választokat a populáris kultúra meghatározására a történeti antropológia és a városantropológia megközelítésében. Írásom fókuszában a folklór és a művészet találkozása, az új magyar művészet megalkotásának folyamata áll. Tanulmányom az általam felvonaltott fogalmak, mint iskola, nevelés, zene, folklór, tánc, test, tartalom és forma megjelenését keresi és értelmezi az aktuális társadalmi tudásban. Kielezett pontjai pedig a nyitott társadalmi terekben megjelenő szimbolikus művészi tartalmak, mint a „nemzeti” és a „kortárs” fogalmi keretei.

Abstract

My paper analyzes the process of the transformation of Budapest into a metropolis at the beginning of the 20th century, explores its cultural interests, phenomena and seeks answers to defined of popular culture approach in the historical anthropology and urban anthropology. Focus of my writing is the meeting of folklore and art in the process of creating new Hungarian art. My study looks for and interprets appearance of the concepts I have outlined, such as school, education, music, folklore, dance, body, content and form in a current social knowledge. Its sharpest points are the symbolic artistic content appearing in open social spaces, such as the „national” and „conceptual” frameworks.

Tanulmányomat a nagyváros, Budapest kultúrájában megjelenő folklór alkalmazás-módozatainak formai és tartalmi jellemzőinek megfogalmazásaként

¹ Szerzőnk tanulmányát Budapest 150. centenáriuma tiszteletére induló sorozatunk előhangjaként is közöljük. (a szerk.)

írom.² A hagyomány és hagyományteremtés kulturális fejlődési folyamatában kutatásom eredményei révén láthatóvá válik, hogy ez nemcsak a falu rurális közegének sajátos közösségi tevékenysége. A „városi folklór” mint populáris kultúra (mint írott műalkotás és szóbeli hagyományörzés a népi tudásban keveredve) ilyen tekintetben a zenetudomány, az irodalomtudomány és a színháztudomány területéhez is kapcsolódik. Ezek a tudományterületek (saját szabályrendszerükben más értelmezési tartományt használva) a közösségi kultúrától szeparált térben műalkotásként értelmezik és elemzik az alkotási tevékenység materiális produktumait. Kutatói munkám azonban a történeti antropológiai megközelítésben a társadalom és a kultúra szinkronikus működéseinek feltárására, valamint ahhoz szorosan hozzátartozó kortárs kulturális jelenségek, mint a tánc (és az ahhoz kapcsolódó szimbolikus terek és tevékenységek, mint színpad, népiskolai oktatás, falukutatás) kontextualizált értelmezésére törekszik.³ Ezt azért emelem ki, mert véleményem szerint a tánc kutatásával kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül sem a társadalmi osztályhoz tartozás ténye, sem az aktuális kulturális eszmeiség vizsgálata. Azt gondolom, ez olyan jelentéstartalommal bíró fogalom, ami által válik értelmezhetővé a város tereiben megjelenő közösségi és színpadi kultúra egyaránt, amelynek a test és mozgása kiemelt közvetítő eszköze. Azonban azt is ki kell jelenteni, hogy a zenefolklór és a színházi tér kapcsolatai és együttműködése nélkül nem tárható fel teljességgel a tánc műfaji sajátossága. Számomra olyan támpontokat, viszonyítási alapot adnak ezek a terek és jelenségek, amelyeknek köszönhetően folyamatosan újabb megközelítési lehetőségeket találok. Így jutottam el azokhoz a 20. század eleji társadalomban jelentkező kulturális törekvésekhez és ezek vizsgálatához, amelyek az identitás megőrzése céljából olyan jelentéstartalommal bíró folklórjelenségeket emelnek be a város kulturális terébe, melyek által a hagyomány

² Tanulmányaimat jelenleg a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktoriskolájának Néprajz–Kulturális antropológia programjában folytatom.

³ Hofer 2009:214.

is szimbolikus tartalomként van jelen. Kutatásom jelen szakaszában jutottam el a 20. század elején megjelenő modernizáció hatására bekövetkező változások feltárására. Ezek a tradicionális társadalmi berendezkedésnek köszönhetően a hagyományokat szimbolikus kultúramodellként őrzik meg a városi térben, miközben jelentésrendszerek, szereptípusok és pozíciók formájában képes önmaga reprodukciójaként fenntartani.⁴ Ez pedig kutatási eredményeim szempontjából olyan társadalmi szinten megjelenő szimbolikus cselekvés vagy alkotómunka (úgy mint zeneművek vagy táncelőadások és az azok alapjául szolgáló folklór), ami a kultúra megújítása mellett szereptudatot, csoportműveltséget, osztálykultúrát, habitusokat, tudatos kultúraformáló attitűdöket és politikai jelentéstartalmat is jelezhet. Tanulmányom kiindulópontjaként megfogalmazható és kifejtendő kételyt a folklór jelenségeinek adaptációja és a város terében zajló akkulturációs folyamata adja. A város kultúráját meghatározó tényezők változása jelenlegi eredményeim fényében többlépcsős, egymásra épülő folyamatban mutathatók meg. Ezért a 19-20. század fordulóján bekövetkező kulturális változásokat történeti és tematikus idősíkokra bontom fel. Ennek első stációját a 19. század végétől, a 20. század elejétől (1887-től 1940-ig) tartó időszak jelenti. Tanulmányom célja tehát a városi hagyományteremtés folyamatának, egy megjelölhető szakaszának feltárása. A város terének változásai, szimbolikus szerepe, az abban megmutatkozó testek és magartásrendszereik, az új középosztály létrejötte, az asszimiláció és az integráció kérdése mind hipotézisem alapjául szolgálnak. Ennek konkrét megfogalmazása pedig a város folklórjában megjelenő műfaji formák feltérképezése, amely szimbolikus és rituális cselekvésekben nyilvánul meg. Mindezek elméleti meghatározásában Eric Hobsbawm, Victor Turner, Arnold van Gennep és Maurice Halbwachs munkáira támaszkodom. Ennek értelmében a nyilvános társadalmi terekhez kötődő rítusban, vagy a színpadi táncművészetben megjelenő szimbolikus kultúramodellben tükröződő tartalmakat és formákat keresem. A városi hagyományteremtést az oktatás által kialakított cselekvési stratégiák kulturális emlékezetbe örökített mintájaként értelmezem. Mint új közösségteremtő kultúramechanizmusnak a társadalom különböző szinterein jelenlévő műveltségi hagyományok feltérképezésére és összehasonlítására vállalkozom.⁵ Kérdésfeltevésem pedig a társadal-

4 Csabai–Erős 2000:31.

5 Vö Hobsbawm 1987; Turner 1974; van Gennep 2007; Halbwachs 2021.

mi tér és a kulturális jelenségek kölcsönhatásaira irányul, amelynek fókuszpontjában a testi megjelenés és a közösség aktuális tudástartalma áll. A folklór hogyan válik művészetté a város nyilvános társadalmi terében? Mi a kortárs 20. század eleji magyar folklór megfelelője? A folklór közösségi térben megélt szórakozás – vagy egyéni alkotásként aposztrofálható műalkotás, ami a város kulturális terében mint „mitológiai szereptudatot megjelenítő közösségi rítus” készlet cselekvésre? Folklór vagy műalkotás? Írásomban ezekre a kérdésekre keresem a válaszokat. Tanulmányom forrásaként a választott szakirodalom mellett Szentpál Olga, Kállai Lili, Kaposi Edit és Pór Anna hagyatékában talált dokumentumokra támaszkodom.

A város tere, mint fizikális-környezeti tér és kulturális színtér

A város, jelen esetben Budapest a 19.–20. század fordulóján épül ki és válik nagyvárossá. A társadalmi rétegződés nemcsak szociálisan, hanem idő és tér szempontjából is megoszlik a város terében. A felépülő–kiepülő Budapest települési-társadalmi struktúrája nagyon érdekes dinamikát és tagozódást mutat a korabeli leírásokban, statisztikai közleményekben. Ahogyan Gyáni Gábor leírja: a város – különösképp a nagyváros – nyitottnak mutatkozik, de a terekhez kötődő „zártágát” megőrzi.⁶ Térbeli modernitását a többemeletes bérházi lakások kialakításában és azok társadalmi tagolásában mutatja. A társadalmi presztízis kifejezésének tere a lakás privát szférájában elhelyezkedő nyilvános tér: a szalon.⁷ Ez a szűk és a tágabb családi kör közös eseményeinek, a társasági életének és szellemi fejlődésének dinamikus színtere.⁸ A szalon tere berendezésében, a hölgyek és urak által viselt ruha divatjában is elkülönül a hétköznapi, vagy az ünneplő ruházattól. Viszont a város műveltségi hagyományát megőrző terek, mint bálterem, a Vigadó és a Színház (a Nemzeti, a Népszínház és az Operaház) terei a felépülő Budapest kulturális életében 1873-ig elkülönülő két települése – Pest és Buda – bizonyos értelemben zártágát és különböző érdeklődését mutatja. Budapest reprezentatív előadótéri sokszínűségének érdeme báró Podmaniczky Frigyesé,

6 Gyáni 2016:205.

7 Hanák 1999:41.

8 A 20. század fordulójának Budapestjén két család, a Polányi- és a Pulszky-szalón tartozott a legnevesebb estélyeket adó társaságok közé.

aki a Nemzeti Színház intendánsaként nemcsak műfaji különbségeket teremtett, a színházterek is bővíthetnek, komfortossá válhatnak munkájának köszönhetően.⁹ Habár a város egykori falait lebontják, a település-struktúra megtartja etnikai tagoltságát és a terek funkcióját. A 19. századi Pest (konkrétan Lipótváros és Újlipótváros) Budához képest hosszabb fejlődési folyamaton megy keresztül, hogy a 20. századra kiépülő modern-eklektikus formáját elérje. Az ekkor még csak 14 kerületet magába foglaló város arcának alakulásához hozzájárulnak a városszépítők vitái, döntéseik engedélyei, a városatyák büdzséje, az építészek tervei és az épületek kivitelezőjének-bérlőjének egyéni lehetőségei. A fejlődés ütemére hatással volt a Duna áradása, ami jelentős mértékben szabta át Pest arculatát. A bérházakban lévő táncteremek a város kiépülésével és a népesség növekedésével szűkösen bizonyultak.¹⁰ Ezért a város vezetése az európai minta okán a „polgárság lelki gondozása és erkölcsi kiművelése” céljából impozáns és elegáns, megfelelő befogadó képességű színház és tánctér, „Redout” tervezését és építését szorgalmazta.¹¹ Ez a társadalmi tér az emberi élet egyik legfontosabb fordulójához, a fiatal felnőttkorba lépés stádiumához kötődik. A társasági élet központját jelentő tánctér, mint a Vigadó például, előbb épül fel Pesten, mint Budán.¹² Budának pedig előbb van színháza, mint Pestnek. Ennek társadalomtörténeti okait abban látom, hogy Buda és Óbuda a németesség és az arisztokrácia kedvelt települése, Pest pedig a soknemzetiségű asszimiláló nagypolgárság dinamikusan fejlődő frekvenciált központja.¹³ A lakosság sokrétű származása és a városrészek egyesítése Budapest kulturális sokszínűségét is eredményezte. A közösségi tér funkciójának sajátossága elkülönülő reprezentációs igényt is magában hordoz. A társadalmi réteg közösségeibe való beilleszkedés olyan tanult testi viselkedést is kíván, ami megmutatja a társadalmi csoporthoz tartozás tényét és annak műveltségét.

Nyilvános társadalmi térként nevezhető meg véleményem szerint Budapest városában a bálterem

9 Podmaniczky 1887:48-88. Bárány Podmaniczky Frigyes 1875–1886-ig volt a Nemzeti Színház intendánsa. Emellett a városkép alakításán is fáradozatlanul dolgozott.

10 Pásztor 1940:50.

11 Pásztor 1940:100.

12 Míg a Pesti Vigadó 1832-ben nyílt meg először, a Budai Vigadó csak 1899–1900-ban nyitotta meg kapuit. Lásd: Pásztor 1940:131.

13 Voigt 1987:91.

és a színházterem. Mindkét térhez kapcsolódik a testkultúra kérdése. A testkultúra olyan tanult testtechnikát magába foglaló viselkedési szabályrendszer és mozgáskultúra, amit a társadalmi norma történelmi kornak megfelelően társadalmi terekhez kötődően határoz meg. Elsőként a bálteremhez kötődő sajátosságokat emelem ki. A tánciskolákban oktatott testi etikett magában hordja a báltermi társasági viselkedést és a bálban táncolt táncokhoz kapcsolódó férfi-női szerep elsajátítandó alapvető szabályrendszerét. Az öltözködés is a társasági etikett közösségi szabályait követi. A táncolás szokásának a város terében is meghatározott ideje van. Ez pedig egyértelműen a farsang idejéhez kötődik. A budapesti polgári táncoktatás azokat a francia, angol-szász és „nemzeti stílusú” táncokat tartalmazza, amik az aktuális európai táncdivatot jelenítik meg. Az aktuális táncdivatot a táncmesterek-táncoktatók szakmai szervezetei felügyelik és alakítják 1891-től hivatalosan Budapesten. A fiatal felnőttkorba lépés időszakához és a társasági életben való részvételhez szükséges a táncoktatás, amit a szülői ház kötelessége biztosítani a budapesti nagypolgárság társadalmi presztízse okán.¹⁴ A tánc tanulása kifejezetten a hölgyek számára ajánlott az akkori tánc- és illem-tankönyvek szerint, hiszen a női test alkata véleményük szerint nem alkalmas a tornagyakorlatok végrehajtására.¹⁵ A tornát és a testedzést inkább a férfiak számára javasolják. Ahogyan a pisztolypárbajt, a vívást és a biciklizés tudományát is az aktuális játékok kötelező ismerete mellett. Így kijelenthető, hogy a tánc a város terében a testi etikett részét képezi és fontos udvariassági formulákat tartalmaz mindamellett, hogy aktuális európai és „nemzeti stílusú” táncokat egyaránt magába foglal az egyedüli magyar tánc, a csárdás mellett.

A színház tere, mint nyilvános társadalmi tér abban különbözik a bálteremtől, hogy a térben nem mindenki egyszerre táncol. A testi reprezentáció kérdése itt nem mindenkit érint, itt vannak már előadók és nézők, sőt alkotói, előadói és befogadói magatartásrendszerek is érvényesek itt. Az előadóknak már olyan kulturális normának kell megfelelniük, amiben az esztétikai minőség nagyobb hangsúllyal van jelen a társadalom művelődését szabályozó, a tánc tartalmára és a test megjelenését előíró kötelező regulák miatt. A nyilvános társadalmi terek színházi reprezentációs tereiben is tapasztalható különbség. A legimpozánsabb terek a 20. század fordulóján az Operaház és a Nemzeti Színház, ezután

14 a hölgyeknél 16, az uraknál 18-20 év.

15 Beregszászi 1900:72-76.

jön a Zeneakadémia nagyterme, a Népszínház, a Kabaré, a Varieté, majd az Orfeum színházi terei. Ezekben különböző műfajú, stílusú darabok kerülnek színpadra, nem feltétlenül ugyanaz a közönség látogatja őket és a test-megjelenítés is különböző esztétikai minőséget foglal magába. Itt pedig belép a technikai képzettség és a színpadi térbe helyezett mozgás tartalmi és formai sajátosságait meghatározó társadalmi testnorma esztétikai szabályrendszerre. Mivel itt elsősorban vizuálisan érzékeli a testet a befogadó közönség, a látvány esztétikai igényét az aktuális testnorma szabja meg a táncos, illetve a táncosnő fogalmában. Így kiemelt jelentőséget lesz a testi sziluett körvonalainak, a tánchoz használt jelmezek szabásvonalainak és az előadásmód erkölcsi határvonalainak (nemcsak a tánc aktuális divatjának kérdésében, hanem a testi reprezentáció történetének megformálása és az abban megjelenő szereptudatok kérdésében is). Ez azért kiemelten fontos, mert azok a kultúrát szabályozó sarokpontok mint szimbolikus tartalmak kerülnek megjelenítésre, amik „nevelik” is a társadalmat, nemcsak szórakoztatják. Ebben a szimbolikus univerzumban olyan szerep-identitás vagy szerep-konstrukció felvételét vállalja magára a test, ami által jelentéshordozói szerepben mutatkozhat meg.¹⁶ A test színpadi megjelenése cselekvési mintákat, attitűdöket, kulturális tartalmat közöl, személyes drámákat tesz emberközelivé. Ezt az etikát-esztétikát-normát és a cselekvési tereket összekötő, a társadalom kulturális életét meghatározó elvet a 20. század eleji kulturális életre alkalmazva példaként hoznám a test mint a kultúrát leíró eszköz és a tánc kulturális jelenségének meghatározására.

A társadalmi osztályok kulturális tartalmat közvetítő tereinek esztétikája, tudástartalma és ebben eredő művészi megnyilvánulásai a történeti korokban gyökerező folklórban testesülnek meg. A tánc megjelenési formáiban a tudástartalom így a két nyilvános közösségi térre oszlik ketté. A közösség a táncot kulturális igényeihez, hitének és rítusainak megfelelően reprezentálva társadalmi rétegek szerint használja fel, igazítja, fejleszti és formálja saját képére. A testkultúra történeti korban gyökerező, a test megértését, ápolását és képzését indukáló cselekvési attitűdként és gondolkozási formaként definiálható. A test műveltségi hagyománya, megjelenésének sziluettje, gesztusrendszerei, képzési módszerei és kifejezési módjai jellemzik a társadalmi rétegeket nemcsak a privát, hanem a nyilvános

terekben is.¹⁷ Ez a tudatos, kulturális habitus reprezentatív, szimbolikus cselekvés formájában definiálható. Az osztálytársadalmi tudás, ami a populáris kultúra fogalmaként a hagyományos népi műveltséget és az írott művészi alkotást egyaránt magába foglalja, keverednek mint a „hivatásos művészet” és a hagyomány kulturális jelenségei. A város térének érdekessége, hogy a hagyomány úgy marad a szellemi kultúra része, hogy az már nem mindenki által gyakorolt közösségi cselekvés, hanem művészi alkotássá válva költözik a színpad terébe. Ha már nem is gyakorolja mindenki, szimbolikus jelentéstartalmi a város kultúrájában hatást gyakorolnak a társadalmi cselekvésekre nemcsak az identitás kérdésében, hanem absztrahált művészi tartalomként is. Ez pedig az idealizált tartalom tekintetében jelentheti a „nemzeti” fogalmának kérdését, a folklór városi újraalkotásában pedig a „kortárs” fogalmi megfelelőjét. Így tehát a 20. század eleji nagyváros, Budapest kultúrájában már formális és informális tudástartalomról kell beszélni. A közösség kultúrájában megjelenő formális tudást akként fogalmaznám meg, ami hivatalosan elfogadott, a történelmi kornak megfelelő aktuális tudástartalmat közvetítő divatot és közösséget összetartó erőt képvisel, mint a társasági táncok. Az informális tudás körébe szerintem az a tudástartalom tartozik, ami már a közösség életében csak szimbolikus tartalomként van jelen, de kulturális érdeklődést és társadalmi hovatartozást is megjelöl, magában hordoz. A 20. század eleji nagyváros, Budapest kulturális életében ez jelenti a baletet, a mozdulatművészet és a néptánc stílusának és elemeinek kizárólag színpadon betöltött, reprezentatív szerepét. A balett stílusa a 20. század fordulóján nem kaphatott Budapest színházi életében akkora hangsúlyt, hiszen az aktuálisan színpadra helyezett karakterbalettekben elsősorban a társastáncokra került hangsúly. A balett stílusa a kulturális emlékezetben vizuális kultúrává nemesült át, ami műalkotássá sűrítve mutatja fel és őrzi meg, örökíti át a társadalmi osztály szellemiségét és testi reprezentációinak habitusát. A „népi tudás” kérdése azonban ennél sokkal összetettebb kategóriát képvisel. A folklór szerepe kiemelten fontos ebben a témában is, hiszen ennek árnyalatai, különböző műfaji sajátosságai kultúraformáló erőként vannak jelen nemcsak a társadalom, de a társadalom tudástartalmára ható művészet kategóriájában is. Ennek köszönhetően a 20. század elején kaphat szerepet a tánc színpadi megjelenésében elsőként a zene

¹⁶ Erős–Csabai 2000:28.

¹⁷ Vö. Beregszászi 1901; Szentpál 1954; Ábrahám 2021; Kavecsánszki 2015; 2021.

vizualizációjára épülő mozgásművészet, valamint a néptánc színpadi alkalmazhatóságának lehetősége is. Ez pedig egyaránt jelenti a közvetlen átélés és a közvetett befogadás fogalmi rendszerét. Itt pedig egyaránt fontos nemcsak a tánciskola intézménye, de a táncos képzés mint foglalkozás oktatási metodikája is.¹⁸ Ugyanolyan fontossággal van jelen a befogadói magatartásrendszer is, ez hogyan hat a közönségre? Milyen reakciót vált ki? Rajongást vagy mintakövetést? Ennek tökéletes példája a város kulturális élete, hiszen a közösségi táncművészet mellett a színpadi térben maradhat meg és születhet újjá a szimbolikus tartalmat őrző tradíció számos műfaj stilisztikai formáiban. A meginduló táncművészet tudományos fóruma pedig bizonyíthatóan hatást gyakorol a város populáris kultúrájára.¹⁹ A műveltségi terek és tartalmak térben való formai változása társadalmi műveltséget formáló erőként is megmutatkozik. Ennek pedig kiemelendő terei a bálterem és a színház terei mellett az iskola tere is. Az iskola tere nemcsak a műveltségi tartalom, hanem az aktuális műveltségi norma megteremtője is. Ezt pedig az állam és az egyház együttesen szabályozza. Ez a tény pedig a társadalmi rétegek mobilizációs törekvéseiben megjelenő asszimiláció és az integráció kérdéseinek kifejtését teszi lehetővé.

A társadalmi mobilitás kialakulása és hatásai

A 19.–20. század fordulójára a társadalmi rétegek (az arisztokrácia – úgymint a nemesség, az egyházi méltóságok és a katonai elit – valamint az agrárproletár rétegek) között megjelenik az értelmiségi középosztály. (Természetesen a felső rétegből lecsúszó és az alsó társadalmi rétegből felküzdő magatartás is formálja a polgári középosztály

18 Ennek bizonyítását pedig a Klebelsberg Kunó által megfogalmazott oktatási politika szabályozza. Ennek eredménye nemcsak a falukutatás és a népiskolai modell kialakítása, de a táncművészet hatására megváltozó tartalmak és az iskolateremtés szükségességében is megnyilvánul Budapest nyilvános társadalmi tereiben. Lásd az 1925-ös és az 1928-as táncoktatást szabályozó Belügyminisztériumi rendeleteket: Magyar Rendelet Tára 1867–1945 online: <https://library.hungaricana.hu/>

19 Az Országos Táncmesterképző gyakorlati vizsganyaga Réthei Prikkel Marián: *A magyarság táncai* 1924-es megjelenésének következtében már a magyar táncok tanítását is kiemelten fontosnak tartja. V.ö. Felföldi László 1999. és Réthei 1924.

társadalmi réteget.)²⁰ Az általam vizsgált időszak kezdetét én az 1890-es évekhez és a 20. század elejéhez kötöm, konkrétan 1905-höz, mert a folklór kutatásához kapcsolódó dokumentumok keletzése ehhez az évszámhoz kötődik. A társadalom rétegeiben zajló kulturális folyamatok változásai ettől az időszaktól válnak véleményem szerint markánsná és kitapinthatóvá. A társadalmi rétegek asszimilálódozó elemeinek kultúraformáló szerepe igazán érdekes eredményeket hoz létre. Itt meg kell említenünk a társadalom marginális rétegeit is (a valláselhagyókat, muzikusokat-csepürágó-színészeket is), akik a városba asszimilálódva a társadalmi rétegek közé ékelődtek be, úgymint a nagypolgárság társadalmi rétege és a szórakoztatásban résztvevő, a társadalmi rétegek periferiáján helyet foglaló marginális csoportok. Tanultságuk és munkájuk eredménye nyomán az irodalom, az újságírás-sajtó, a színházművészet, a képzőművészet, a zeneművészet és a táncművészet területén kimagasló eredményeiknek köszönhetően „kulturaváltás”, a kulturális jelenségek műfajaiban és műalkotásokban minőségi változás figyelhető meg. Ez jelenti nemcsak a tudományterületek bővülését, műfaji kategóriák létrejöttét, hanem a művészetelmélet és a művészeti stílusok minőségi javulását, kvalitásának emelkedését is. Sajátos szerepüknek köszönhetően pezsgő kulturális élet alakul ki Budapesten. Társadalmi igényként fogalmazódott meg Klebelsberg Kunó oktatáspolitikájának hatására a magyar kiválóságok – tudósok, tanárok, művészek – kinevelése is. A tanári elitnevelés az Eötvös József által megalapított Eötvös-kollégiumban kezdődött el már a 19. század végétől. Ez a sajátos önképző kör az ország teljes területéről összegyűjtött rostázott-válogatott kiváló diákok gyűjtőhelye, ahol a jövő nemzedék elitképzőjének tanárait képezték.²¹

Garai Imre messzemenőig részletes elemzésében kimutatja az itt tanuló diákok vallásfelekezeti és gyámjaik foglalkozás-kategóriáit is. A táblázatokban kimutatott eredmények bizonyítják, hogy döntően a polgári középosztály értelmiségi és protestáns vallásfelekezetbe tartozó diákok kaphatnak lehetőséget az elitképzésben. Döntően bölcsészettudományos – kifejezetten nyelvészeti szakirány – és természettudományos műveltségterületeken képezhették magukat. Az Eötvös kollégium első világháború előtti eredményei a tanárképzés és a művészetek

20 Gyáni–Kövér 1998:154-165.

21 Az Eötvös kollégium tagja volt Kodály Zoltán, Balázs Béla és Szabó Dezső is.

A felvettek és az elutasítottak területi megoszlása (%)					
Felvettek					
Tájegységek szerinti megoszlás			Vármegyék szerinti megoszlás		
Megnevezés	Collegium	Teljes lakosság	Megnevezés	Collegium	Teljes lakosság
Dalmácia	1	1	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	7	10,3
Délvidék	6	21	Csongrád	5	0,7
Dunántúl	15	15	Pozsony	4	2,1
Duna-Tisza köze	10	15	Szepes	4	0,9
Erdély	18	17	Vas	3	2,3
Felvidék	19	17	Tolna	3	1,4
Tiszántúl	12	14	Fejér	3	1,1
Nincs adat	19	0	Bács-Bodrog	3	3,4

1. ábra: Az Eötvös kollégiumba 1895–1910 közötti felvett diákok származási hely szerinti kimutatása²²

területén is kifejtették hatásukat. Az első világháború tragikus veszteségei és a spanyolnátha derekasan megtizedelte az ország és benne Budapest lakosságát. Az ehhez társuló trianoni békeszerződés pedig a „nemzet tragédiáját” idézte elő nemcsak a fizikális élettér csökkenésében, de a kulturális emlékezeti térben is. Az elcsatolt területeken fekvő bányák-birtokok elvesztése gazdasági és emberi veszteségeket okozott. E történelmi események hatásának ellenpontozása pedig Klebelsberg Kunó oktatási politikájában – a magyarság műveltségi kompenzációjában – fogalmazódott meg. Ez jelentette nemcsak az analfabétizmus felszámolását, de az iskolarendszer reformját is. A háziasszony szerepből kilépő nők felsőoktatásban való megjelenése és képzettsége a szakmaterületek kibővülését is eredményezte. Az elsődlegesen férfias szakma, mint a tanítóé, így a nők térnyerésével kibővült, és az iskolarendszer fokozatai is (mint alap-közép- és felsőfok) pregnánsabban elkülönülhettek. Mint képzési centrum Pozsony és Kolozsvár helyett Budapest kapott központi szerepet. Oktatási központokká bővültek Debrecen kiemelt szerepe mellett Sárospatak, Szeged, Kecskemét, Pécs, Pápa, Győr. Az oktatási központok kiépítését, kulturális tevékenységének megteremtését a 20. század elején az állam támogatja és felügyeli.

Az egyház tevékenységét, a középső társadalmi réteg megújításában vállalt szerepét is meg kell

határozni. Az egyház és a papok szerepe az első, majd a második világháború után maradt árvák intézeti gondozásában is megemlíthető. A Népfőiskola intézménye (hasonlóképpen az Eötvös-kollégiumhoz) az alsó társadalmi réteg műveltségi szintjét kívánta emelni, nagymértékű elmaradottságukban felzárkóztatni őket. A népfőiskolákban a papok mellett tanítók is oktattak. Már a 19. században megjelenő népfőiskola intézménye a háborúk miatt elszenvedett veszteségek kiegyensúlyozására jött létre. Elsőként Dániában, Svédországban, Finnországban, Hollandiában, Franciaországban és Németországban. A dán példa Nikolaj Frederik Severin Gruntvig (1783–1872) nevéhez kötődik. Az első népfőiskolát Christen Kold 1844-ben szervezte meg.²³ Ezek a népfőiskolák magas szintű művelődési intézménnyé nőttek ki magukat. Gruntvig meghatározásában a népfőiskola életforma: az aktuális gazdasági, politikai, társadalmi, műveltségi, és egyéb viszonyok által meghatározott értékrend és életvitel. Olyan szellemi közösség, ami biztosítja éni-identitását és a nemzeti identitás kiteljesedését.²⁴ A népfőiskola elsődleges célkitűzése a nemzeti értékek megőrzése, tudásanyagának átadása. Az ebből a törekvésből létrejött portékák árusítása segítette elő az ország gazdasági helyzetének javulását, annak normalizálásának lehetőségét. Az eredmény tehát

23 Harsányi 1991:11.

24 Harsányi 1991:13.

22 Forrás: Garai 2014:52.

kettős, mert az alsó társadalmi réteg a tanuláshoz közzönhetően jobb helyzetbe kerül, tudásban gazdagodik, magasabb kvalitása révén hasznossá lesz és ez az egész társadalom számára profitként hasznosul.²⁵ A magyarországi népfőiskolák is ezt a nemzetközi példát kívánták követni.²⁶ Azért hasonlítom az Eötvös kollégiumhoz, mert hasonló a törekvés célja és a két világháború közötti és utáni időszak alsó társadalmi osztályában is hasonló népnevelő kezdeményezések szökkennek szárba, váltak oktatási intézménnyé. Ennek egyik részfolyamatának tekinthető a fővárosban a tanító szerepre felkészülő diákok visszatérése azokra a területekre-településekre, ahonnan érkeznek. A népfőiskolákban a plébános és a tanító szerepe így különválnak a társadalmi szerepvállalásban akkor is, ha azonos a céljuk. A nemzeti értékek felfedezése és megismerése tehát a legfőbb cél, és ez jelenti a tárgyi néprajz mellett a szellemi folklór feltérképezését és gyűjtését is. Ezt a törekvést nevezhetjük társadalom felső és alsó rétege közötti zsiliprendszernek – mint oktatási-képzési rendszer kiépítésének-megteremtésének. Ez a népet megismerő és nevelő munka fogja jelenteni a középső társadalmi réteg megújítását. Ez lesz ugyanakkor a különböző nemzetiségek és társadalmi rétegek között az integrációs eszköz. A társadalmi mobilitás lehetősége tehát az ifjúság nevelési rendszerében ölt testet. E törekvés kultúrára gyakorolt hatása pedig a város folklórájában mutatkozik meg.

Bartók és Kodály elköteleződése és szerepvállalása a népzene felhasználásában és a műzene megújításában

Kodály Zoltán (1882–1967) és Balázs Béla (1884–1949) személye egyértelműen az Eötvös kollégiumhoz kötődik. A társadalmi fejlődés szükségességének megfogalmazására Balázs Béla naplójában találtam rá. Az 1903. november 25.-i feljegyzésében összehasonlítja a várost és a falut, amelyben megfogalmazza a városi ember konzervativizmusát

25 Gruntvig gondolata alapján: „Az embernek szeretnie kell azt, amit meg akar érteni”. Tehát a megismerésre való nyitottság az a képesség, ami nyitottá tesz a művészetek: az irodalom, a zene, a festészet, a filozófia, a vallás megértésére és gyakorlására. Ezek a művelődési intézmények a sport, a színház és a művészetek elsajátításának lehetőségét is biztosítják. Lásd Harsányi 1991:11-18.

26 A dán népfőiskola szakirodalmának magyarországi ismertetése Guttenberg Pál: *Iskolai képek a jövő századból* című könyvében 1895-ben jelenik meg.

a faluval szemben. Kifejti, hogy a falusi embernek hordania kell a viseletet, de kimondja azt is, hogy a városi térben ennek helye nincs. Szimbolikusan azonban a társadalmi rétegek és terek által elkülönülő közösségek közeledésére és a két tér meginduló párbeszédének köszönhetően létrejövő művészi alkotások inspirációs alapjára és interakciójára céloz. Szerinte „... ne mi menjünk vissza a faluba. A népet neveljük előre, európaivá – minden lényeges nemzeti sajátosságát megőrizhetné azért. Az nem külsőségekből áll”.²⁷ Naplójában nyomon követhetjük Kodály és Balázs barátságát, amelyben felbukkan a népdal szerete. 1905-ben Kodállal és Bartókkal együtt mennek gyűjteni.²⁸ Leírásában a népdal olyan lelki hatásáról ad számot, amely a tisztaság, az atmoszféra, a természet színönimájaként lengi be saját művészi poézisét is. A művészet és a stílus belső lényegének a természetbeni inspirációt tartja.²⁹ Ez megfogalmazásában a fejlődés, a határhelyzetek és a forma igazsága, amit a népdalból merít.³⁰ A folklór hatása mindhármuk művészi attitűdjét alapjaiban formálta át. Bizonyítékként szolgáljon erre az általam az 1910-es években felfedezett népmese-gyűjtemények és népballadák gondos tanulmányozása.³¹ Ez vezethette leginkább Balázs Béla és Bartók Béla szellemi közösségét a *Kékszakállú herceg vára* (1911) és a *Fából faragott királyfi* (1917) megkomponálásához. A Kékszakállú herceg története Charles Perrault 1697-ben megjelent mesegyűjteménye nyomán vált híressé.³² A magyar folklórban, az epikus népköltészetben a népballadák között pedig ugyanez a történet az elcsalt menyecske balladatípusában köszön vissza. Molnár Anna balladájában (J)Ajgó Márton alakjához hasonlít.³³ Vargyas Lajos balladaelemzésében is igazolja a történet francia

27 Fábri 1982:7.

28 Fábri 1982:293.

29 Fábri 1982:42.

30 Fábri 1982:227.

31 Fábri 1982:491.

32 Perrault előtt jóval már egész Franciarságban ismert volt a „kékszakállú” Gilles de Rais lovag (1404–1440) története és inkvizíciós pere. A tanulmány szempontjából a Perrault féle mesegyűjtemény megjelenése fontos. Ebben a mesegyűjteményben szerepelnek a Hamupipóke, a Csipkerózsika, a Csizmás kandúr meséi is, amik később a Grimm-testvérek népmesegyűjtéseiben is szerepelnek. Lásd Perrault 1697 reprint 1991. /Ezek a mesék töretlenül népszerűségük okán a 19. század végén Marius Petipa (1818–1910) az Orosz Cári balettben Csajkovszkijjal közösen komponált balettjeinek szüzséjét is adják/.

33 Arany 2015:13; vö. Vargyas 1976:44-65.

eredetét és kimutatja, hogy a francia mellett dán, holland, német, lengyel, magyar és román változatai is megtalálhatóak. A legfőbb elemek, ami az elcsalás ténye, a halott feleségek és a „fejbe nézés” motívuma mindegyik változatban közös. Ez az, ami aztán Balázs Béla által újrafogalmazott történetben is visszaköszön. Értem ezalatt azt, hogy a „fejbe nézés” motívuma Balázsnál a férfi lélek hét ajtajának szimbólumával lesz azonos, és Judit, a nő válik a „zaklatóvá” oly módon, hogy túl közel kerül a férfihez és olyan ajtón kopogtat, ahová csak végzetét vállalva nyerhet bebocsátást. Ezáltal pedig olyan mély lélektani-filozófiai kérdés „gyakorlati megfogalmazásába” nyerünk betekintést, ami Bartók művészetében a kompozíció „megtestesülését”, színpadi zeneművé válását tárja elénk. A tételek harmóniái, diszsonanciája és szerkesztési módja (ami az aranyetszésben nyeri el a feloldozást) gyönyörű egységben hordozza a magyar műzene megteremtésének kezdeti lépéseit.³⁴ A népzene adaptálási módjának elsajátításával kapcsolatban maga Bartók sem rest bevallani, hogy hosszasan tanulmányozta Debussy, Chopin, vagy Liszt Ferenc műveit, amelyben a folklór adaptációjának elveit, a dallamok és harmonizálásuk megoldásait kutatta.³⁵ Ezért tehát, mint inspirációs forrás és a téma tartalma szempontjából alkotásait egyéni alkotásként jegyzik, mégis a folklór jegyeit megmásíthatatlanul magukon viselik az ezekben az években készült művek. Kodály a népzene feldolgozásának európai előjáróiként említi meg Johann Sebastian Bach, Wolfgang Amadeus Mozart, Ludwig van Beethoven vagy Johannes Brahms zeneszerzőket.³⁶ Őket is a zenefolklór alkalmazása tette közismertté, de valódi zsenijük a kompozíciók kanonikus rendjének műfaji újításai által voltak kifejezetten meghatározók előbb az európai, majd a magyar zenei életben. A Bartók által komponált művek a kortárs magyar műzene kategóriájába tartoznak, tehát így már nem folklór, hanem a neofolklór jegyeit viseli magán. Ez pedig csálhatatlan jegye (szimbólumok és motívumok tükrében) a városi folklór, a populáris kultúra kölcsönhatásának. A zenefolklór-gyűjtések rendszerezése

34 A csúcspont az ötödik ajtó feltárulása után a rózsakertben érkezik meg a műben, amikor a férfi teljes megnyílással-odaadással tökéletes harmóniában fordul a nő, Judit felé. De Judit továbbmegy a hatodik ajtón is át a könnyek tavához, majd a hetedik ajtón túl összetartozásuk végetesen egybeforr.

35 Ujfalussy 1970:79.

36 Kodály Zoltán hátrahagyott írásait Vargyas Lajos szerkesztette (hagyatéki forrásközlés) Vargyas 1993:22.

és feldolgozásai (Bartók és Kodály publikációiban) az 1920-as években látnak napvilágot. Bartók ezután komponálja a hírhedt *Csodálatos Mandarinját* (1926), valamint a Szarvassá változott fiak balladáját feldolgozó *Cantata Profánáját* (1930). Kodály pedig a *Székegyfő* (1924), a *Háry János* (1926), a *Marosszéki táncok* (1932) és a *Galántai táncok* (1933) nagy népszerűségnek örvendő zeneműveit írja meg. Kodály talán kevésbé volt kortárs (absztrakt vagy diszsonáns, mint Bartók) ezért az ő műveit nagyobb sikerrel fogadták be és tűzték műsorra Budapesten. Ez lett oka talán annak is, hogy a „nemzeti ügy” okán Kodály zenéje került napirendre az Operaház vezetői közötti beszélgetésekben és a magyar nemzeti balett megteremtésére irányuló fáradozásaikban is. Mindezeket összevetve pedig Bartók, Kodály és Balázs Béla néphagyomány-népzenevel-népdallal-népballadával történő találkozása adja meg a kortárs magyar műzene 20. század eleji színpadi műfajának megjelenési alapját. A *Háry János* ezek közül azért lesz kiemelten fontos, mert a librettót Paulini Béla jegyzi.³⁷ Az „öreg hantás huszár” alakja nemzeti szimbólummá női ki magát és ez a daljáték Kodály számára egy pillanat alatt meghozta az elismertséget. Az általa gyűjtött népdalok feldolgozásai és a népdalok szövegei adják a daljáték szüzséjét és hozzák létre egymáshoz illeszkedve a történetet. A siker okaként az a tény is feltételezhető, hogy Kodály verbunkot és palotást is beemelt kompozíciójába, valamint az alsó társadalmi réteg szomorú-nyomorúságos sorsát fogalmazta meg és öntötte formába, ami a „nemzetbárat” szimbolikus megszemélyesítőjévé válhatott a kulturális emlékezetben. Ez azért is fontos kérdés, mert a korábbi „nemzeti szimbólum”, a Sztojanovics Jenő által 1890-ben szerzett *Csárdás* is azonos fogalmi kategóriát jelentett, hiszen a cigányzenekarok repertoárjába bekerülve évtizedeken keresztül töltötte be a „nemzeti stílus” szerepét.³⁸ Hangvételében Kodály nem az absztrakció, hanem a népdal feldolgozását alkalmazza kórusművekké, ezért a közönség számára könnyebben befogadható lírai, elsősorban érzelmekre ható stílusa miatt. Míg Bartók az egyén személyes sorsát és lelki gyötrelmeit mutatja be a népballadán keresztül, addig Kodály a „nemzet

37 Paulini Béla (1881–1945) a gyöngyösbokréta szellemi skanzenjének, idegenfogalmi látványosságának megálmodója és létrehozója az 1931-es évtől egészen az 1945-ben bekövetkező haláláig.

38 Ezt Rajzó Etelka kézzel írott kottafüzetében talált dokumentumokra hivatkozva mondom. Ez a kottafüzet jelenleg magántulajdon.

sorsát” fogalmazza meg a népi líra eszközével. A nyelvész-zeneszerző Kodály a népzene népnevelő hatásának kidolgozásában és intézményesítésében elsődleges támaszaként Karácsony Sándort nevezi meg.³⁹ Ezért írásom következő része az ő szerepét mutatja be.

Karácsony Sándor szerepe és tevékenysége

Karácsony Sándor (1891–1952), a Földesről származó debreceni diák, aki tanítói szerepkörében talált rá saját hivatására, amiben életfeladataként igazán otthon érezte magát. Ő a társadalmi helyzetét tekintve mélyről érkező parasztfiú, aki eszének és szorgalmának eredményeként a Budapesti Tudományegyetemen magyar-német szakos diplomát szerezhetett és tanítói pályára léphetett. Ez vált elsődleges életfeladatává, ahogyan a *Magyar észjárás* című művében ezt meg is fogalmazza. Azért gondolom, hogy szellemisége ebben az időszakban meghatározó, mert reformer gondolkodása az alsó társadalmi osztály tudatlanságból való kiemelését célozza meg. A népiskolai oktatási rendszer revíziójának megfogalmazása mellett az 1920-as évekbeli magyar kultúra állapotát tárja fel írásában. Az avultság és a dilettantizmus sajátos magyar vonásai ellen emeli fel hangját. Olyan racionális és cselekvő magatartás érezhető ki mondanivalójából, amelyek európai gondolkodásra vallanak. Gondolok arra a kijelentésére, amelyben Nyugat és Kelet viszonyrendszerét fogalmazza meg: Karácsony határozott véleménye szerint kulturális tartalmat a Nyugattól kell tanulni, amelyet továbbadhatunk a Keletnek. Kulturális formát viszont a Kelettől kell tanulni, hogy azt továbbadhassuk a Nyugatnak.⁴⁰ Ebben a megfogalmazásban véleményem szerint a formai hagyománytisztelő és tartalmi megújulás lehetősége rejlik. Azt gondolom, ez az 1920-as 30-as évek kulturális reformjának legfontosabb jelmondata.⁴¹ Írásaiban rögzített gondolkodásában a kultúra szó azonos fogalmi jelentést hordoz, mint a civilizáltság. Karácsony szerint pedig ennek megteremtéséhez a legkiválóbb eszköz a népoktatás. Nem felejtendő itt, hogy Karácsony egy olyan évszázados hagyománnyal rendelkező debreceni református kollégiumi miliőben nevelkedik, ami az egyik legkiválóbb

oktatási intézménye Magyarországnak a 18. század óta. Saját példája okán pedig teljes joggal képzelem, hogy a népiskolai rendszer reformálható, színvonalra emelhető és ez az állam számára hasznosítható is. Kimondja, hogy a néplelket kell megismerni és a saját hangján kell szólni hozzá. Kiemeli azt is, hogy a néplelket a legmagasabb kulturális fokon lévőkkel egyformának kell tekinteni.⁴² Jóllehet ez abban a válságos gazdasági helyzetben utópisztikusnak tűnhetett, de mégis ki kell jelenteni Karácsonnyal kapcsolatban azt a tényt, hogy az ifjúság nevelésében vitathatatlan érdemeket szerzett. Gondolok itt a módszertani elveire, amelyekben megfogalmazza, hogy a saját nyelvén azt kell megtanítani a népnek, ami a tudomány mai állása szerint igaz. Úgy kell a tananyagot megtanítani, hogy az az élet szerves része. A magyar lélek nyelve pedig nemcsak egyszerű lehet, éppúgy használható a szaknyelv és annak dialektikus sajátosságai is.⁴³ Ezzel pedig olyan igazságot fogalmaz meg, ami népismereti szempontból talán a legfontosabb. Minden, ami a nép szellemi kultúráját képezi (úgy mint szellemi folklór: népi líra, epika, dráma vagy tánc) éppannyira fontos, mint az európai műveltség szellemi kultúráját megtanulni, érteni és értelmezni. A tudástartalom szintjének emelése eredményezheti a szellemi kultúráltság minőségének emelkedését és a folklór gazdagodását is, amely egy művelt új társadalmi réteget fog eredményezni. Tehát Karácsony filozófiája szerint a megismerés, az egymástól tanulás eredménye és ennek jól kitalált-átgondolt oktatási rendszere jelentheti a megoldás lehetőségét a korszak társadalmi-gazdasági problémáira. A társadalmi szeparáció és zártság csak konzerválja az egyébként folyamatosan változó kulturális jelenségeket. Épp ezért Karácsony a közösségek párbeszédét szorgalmazza és ennek lehetőségét Teleki Pál biztosítja számára. Ez pedig a cserkészmozgalommal való együttműködésben ölt testet. Fentebb már utaltam az Eötvös kollégium falujárásaira, Balázs-Bartók-Kodály gyűjtéseire. Az út a közösség megteremtésére ezen a szervezeten keresztül indul el és válik Karácsony nyomán Regös-cserkészetté, akik „összeregölve a magyarságot” népismereti ifjúságnevelő programmá fejlődnek. Karácsony ismerte Bartók és Kodály munkáját. Egy írásában méltatja is az új magyar zenét arra célozva, hogy a város színpadi kultúrájában megjelentek kompozícióikban a népzene motívumai, dallamvilága Bartók elemzése, Kodály kórusmozgalma és személyiségükön átszűrt alkotások által teremtődött

39 Vargyas 1993:27.

40 Karácsony 1985:53.

41 Később a Gyöngyösbokrétával kapcsolatban Paulini is jelmondatként hangoztatja, ő „Hétköznapi Nyugat, ünnepnap Kelet” formában használja. Paulini 1937:3-4.

42 Karácsony 1985:79.

43 Karácsony 1985:88.

meg és vált új műfajjá.⁴⁴ A lényeg ebben az, hogy Bartók és Kodály a hagyományt tiszteletben tartva a zenefolklórt megértve és megőrizve formáltak egyéni hangot, aminek eredménye „A Kortárs Magyar Zene” lett. Ez vált Karácsony kultúra megújításába vetett hitének alaptézisévé. Még egy Karácsony tollából származó írás szolgál bizonyítékául a városi folklór megújítására. Kodály Háy János daljátékának főhőse, az öreg kiszolgált huszár Karácsony írásában a nép megítélésében Ferenc Józseffel kerül azonos kategóriába.⁴⁵ Mégis a magyar baka, aki az „Urakkal” ismerősi, vagy tán inkább baráti viszonyba került, a kulturális emlékezetben mitologikus hősi kategóriába minősült át és vált márkajelző ikonná a magyarság számára.

Falukutatás versus városkutatás

Az 1910-től a 30-as évekig a magyarság és a hagyomány megismerésére számos ifjúság nevelésre irányuló törekvés kronológiai feltérképezését is fontosnak gondolom bemutatni.

- 1912-ben megalakul a cserkészmozgalom. Teleki Pál lesz a főcserkész
- 1920-ban Bodor Antal létrehozza a Falu-szövetséget
- 1921-ben második ifjúságnevelő mozgalom lesz a Leventeképző.
- 1922 Sarló felvidéki ifjúsági szervezet megalakulása Prágában.
- 1923 Szabó Dezső – Elsodort falu
- 1924 Szent György Kör – (Sarló) Balogh Edgár (irodalom, történelem, társadalomtudomány)⁴⁶
- 1925 Bartha Miklós Társaság – Asztalos Miklós, Szász Béla (irodalom)
- 1926 Regös-cserkészek – Karácsony Sándor
- 1928 Agrársettlemet mozgalom Buday György
- 1929 Pro Christo – Gunda Béla Kelet-Európai Tanulmányi Kör⁴⁷
- 1930 Fábíán Dániel – József Attila: Ki a faluba!
- 1930 KIE – Keresztény Ifjúsági Egyesület – népfőiskolai ifjúsági szervezet

- 1931 Erdélyi falumunka mozgalom – Venczel József
- 1931 MEKDESZ Fót, falukutató
- 1932 Népi írók mozgalma – Németh László
- 1933 Prohászka kör⁴⁸
- 1933 Debreceni Káté – Németh László
- 1933 Gödöllői Cserkész Jamboree
- 1934 Móricz Miklós Budapest társadalomrajza
- 1939 Györfly István – Néphagyomány és nemzeti művelődés.

A kronológiai sorrend alapján a Trianoni döntést megelőző események és a bekövetkező tragédia, a gazdasági világválság, az éhínség, a földnélküliség és a belső migráció egészen sok alulról szerveződő mozgalmat hozott létre azonos törekvéssel. Az ifjúság nevelése és a falu megismerésének és helyzetének javítása állt tehát a társadalmi érdeklődés fókuszában. E folyamatok előzményének tekinthetők a népfőiskolák megalakulásai és a Karácsony által szorgalmazott népfőiskolai reform. A lényeg a szellemiség újjító erejének népszerűsítése, valamint a társadalmi integráció és szerepvállalás. Vezető szellemiségei és példaképei Ady Endre, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső.⁴⁹ Míg a cserkészek a „megismerve tanulás” elvét vallva szociálisan is igyekeztek segíteni a falusi emberek nyomorán, addig a leventék egy új ifjúsági elit sportközpontú nevelésével kívántak a katonaság számára utánpótlást nevelni.⁵⁰ Hasonló elvek tapinthatóak a Faluszövetség programjában is, akik Békéscsabai központtal működtek. Az alsó társadalmi réteg hagyományainak mesterséges életben tartása és a naiv művészek felkarolása vált elsődleges feladatukká. A faluszövetség létrehozása is ezt az (erősen antiszemita) ellentétet kívánja megfogalmazni, hiszen a budapesti „kerekfejű német” és a „hosszúnyakú amerikai népelemek” mellett a városban élő magyar lakosság szerintük mind falusi származású.⁵¹ A város egészségtelen életmódja mellett a falusi élet levegőjét és vitalitását harsogja és a magyar paraszt emberfeletti munkabírását.⁵² A hagyomány felhasználása szempontjából tehát

48 Borbándi 1983:106-134.

49 Borbándi 1983:135.

50 Hasonlóképpen a Hitlerjugend intézményéhez.

51 Hoitsy 1920:184.

52 Azt gondolom a faluszövetség kultúrakonzerváló-nemzeti identitásteremtő tevékenységének folytatása az 1931-ben Paulini Béla által létrehozott „szellemi skanzen”, a Gyöngyösbokréta.

44 Karácsony 1985:322-330.

45 Karácsony 1985:359-363.

46 Borbándi 1983:111.

47 Borbándi 1983:211.

újabb két út tárul elénk. Az egyik a népfőiskola és a cserkészek általi megismerés-analizálás, a parasztság elmaradottságának felzárkóztatása, a másik a Faluszövetség általi konzerválás, vagy a Leventék általi új városi elitkultúra programja. A cserkészmozgalom és a falukutatás a felföldi fiatalok kezdeményezése volt, lévén a népfőiskolák legnagyobb számban ezeken a területeken alakultak meg. Ehhez csatlakoztak a kismagyarországi fiatalok, majd az erdélyi fiatalok csoportjai is, amely ezen az ifjúsági szervezeten belül maradhatott kapcsolatban hivatalosan is egymással. Az 1933-as gödöllői Cserkész-jamboree azért kiemelt esemény, mert a korábbi eszmei nemzetköziség nemzetiességre vált át.⁵³ Bizonyosága ennek a férfiak által előadott néptánc-előadás, ami a falukutatás egyik eredményének könyvelhető el.⁵⁴ A cserkészmozgalom falukutató mozgalma a néprajz tudományterülete felé irányítja a fiatalokat. Gunda Béla mellett Bálint Sándor is szimpatizánsa ennek a törekvésnek. Zenei oldalról Kodály Zoltán, Bartók Béla, Lajtha László, Szomjas-Schiffert György, Veress Sándor és Ádám László zeneszerzők, népzene kutatók is részt vállalnak a kutatómunkában. Szimpatizánsok még politikai oldalról Bibó István, a Nyugatos írók részéről József Attila, Babits Mihály, Szerb Antal, valamint a papság köréből Sík Sándor és Fülep Lajos is. Az 1933-es évtől a város kutatás megjelenéseként Móricz Miklós megírja *Budapest társadalomrajzát*. Ez abban más a szintén az 1930-as években megjelenő falumonográfiákhoz képest, hogy a hirtelen mesterségesen felduzzasztott város népességének származása már nem lesz lényeges, inkább az lesz a feltárás lényegi pontja, hogy területileg milyen városrészekben élnek és milyen foglalkozást űz a város lakossága. Budapest városát Móricz nem kulturális vagy folklorisztikai szempontból tette láthatóvá, hanem statisztikai adatokban (területében, népességében, foglalkozásában).⁵⁵ Az érdeklődés azonban a vizualizált „nemzethalál” miatt elsődlegesen a vidékre koncentrálna a nyomorgó nemzetet vette célba, a nemzet baját kellett megoldani úgy, hogy megismerjük a legfőbb problémáit, szellemi kincseit, kultúráját. Ehhez eszközül elsődlegesen a fiatalokat kell „kinevelni” érzékeny tenni, hogy ennek segítségével és ebből táplálkozva a társadalmi rétegek és a kultúra is megújulhasson. A cserkészmozgalom és a falukutató mozgalom célja nemcsak a hagyomány megismerése volt, annak

tanítása is. Erre reflektál Györffy István a magyar művelődést népi-nemzeti irányba terelő kezdeményezése is, melyben kiemelt szerepet foglal el a népművészet, a népzene, a népi dráma és a néptánc is.⁵⁶ Az új dalok, játékok, mondókák, táncok betanulásának, közösségteremtő erejének és a kulturális emlékezetbe való beépülésének eredménye majd az 1950-es évektől figyelhető meg. Ezt részletesebben majd a következő kronológiai időszak jelenségeinek elemzésekor fogom kifejteni.

Muharay Elemér és a tánc kérdése

Muharay Elemér szerepét több szempontból is fontosnak gondolom vizsgálat tárgyává tenni. Az ő személye olyan erőteljesen összefonódott az idők során a hagyományörzéssel, hogy munkásságának kezdeti időszaka és elköteleződése kevésbé ismert. Pályája kezdetén Muharay Elemér szegény sorsa és származása ellenére színészetet tanulhatott és 1926–28 között Franciaországban élt. Ez a tény ebben az időszakban sem egyedül őrá igaz, hiszen ugyanebben az időszakban Illyés Gyula, kicsit később a harmincas években pedig Pór Anna tanult és alkotott ott. Itt pedig ki kell térjek a polgári kultúra értelmezésére és társadalomformáló erejének sajátos kérdésére. Ebben az időszakban Franciaország „polgári kultúrájában” a felvilágosodásra épülő újkori világgéppel, racionalizmussal túlléptek a kultúra rendi jellegén, inkább a népi kultúra legitimációs struktúrájában tudatosított célt fogalmaztak meg a fiatal értelmiségiek és a munkások is. Ők egy olyan társadalmi korlátokon átívelő közösséget alkottak, akik általános érvényű kultúramodellben gondolkodtak.⁵⁷ Ez a közösségre ható, a tradíciókat tiszteletben tartó, de önállósuló művészi attitűdként jelentkezett.⁵⁸ Ennek fókuszpontjában a művészet, a nevelés, az esztétikát és a morált magába foglaló eszméket szülő kulturális munka állt. Hatása pedig az aktuális időszak társadalmi közegében születő értékek és nézetek szellemi-művészeti alkotássá transzformálásában, haladó művelődési stratégiájában érhető tetten. Ez nem áll meg a közösségformáló erőnél, ennél többet akar. Olyan mindenkire szóló művészetet rejt magában, ami mindenki számára érthető identitásjelző értéket hordoz és haladó szellemiséget képvisel. Muharay Elemér hazaérkezésekor

53 Bodnár 1989:72.

54 Bodnár 1989:82.

55 Móricz 1933; 1934.

56 Györffy 1939:23-33.

57 Tenbruck 1998:60.

58 Tenbruck 1998:63.

először Karácsony Sándor regöscserkész mozgalmához csatlakozott, ezután ő maga is néprajzossá képpezte magát és ennek elkötelezett művelőjévé vált. Ez a szellemiség sugárzik a hagyományról, művelődésről írt első kiskönyvéből is. Ahogyan Karácsonynál megjelent az új magyar zene példaértékű fogalma, úgy Muharay is ezt visszhangozza, amely az ő megfogalmazásában egyetemes értékévé emeli a hagyományokat megtartó, de azt magasabb művészi fokon megvalósító művészetet.⁵⁹ Itt pedig kiemeli a néprajztudomány szerepét, amely a folklórkincs feltárása és feldolgozása mellett annak tudományos alapokra helyezését is céljának tekinti. Ennek megvalósíthatóságát Muharay is az ifjúság oktatásában és nevelésében látta, hogy a népi líra, epika és dráma szellemi értékévé maradjon meg és válhasson magasművészeti alkotássá. Azt mondja ki, hogy a népnek önmagát kell megmentenie ahhoz, hogy a fejlődés útjára lépjen, amihez Muharay szerint minden eszköze meg is van. Ezért lett hát a néphagyományt megismerő, felgyűjtő és alkalmazó népes ifjúsági tábort a regöscserkészet és a levante-képző. Mindkét szervezettel Muharay kapcsolatban állt és csakhamar, már a 40-es évekre kinevelhette saját, a népi kultúra iránt érdeklődő táncstudásában kezdő, laikus fiatalok lelkes és népes taborát. Ami a fő: nem „magyarkodást” várt ezektől a fiataloktól, hanem a „magyar nép értékeinek képviselőivé” válását. Itt pedig felmerül a hitelesség kérdése is, mit is értünk ezalatt? Miért lett a „nemzet megmentése” ennyire kiemelt törekvés? Ez a jelképes nemzethalál hatására olyan kétirányú, a társadalom alsó és felső rétegeiből kiinduló, a népi kultúra megismerését elindító folyamatot eredményezett, amely Muharay munkájának is köszönhetően a populáris kultúra szellemi értékeinek kibővülése mellett intelligens és érdeklődő, változást generáló közösség eszközevé tudott válni. A területek elvesztése egy olyan együttműködő, egymást segítő közösséget hozott létre, akik ennek a szervezetnek köszönhetően találták meg önazonosságukat. A regös-cserkészek gyűjtőmunkái már a 30-as évektől kezdve nyomtatásban is napvilágot láthattak. Muharay Elemér pedig ezekre az alapokra építhette fel későbbi munkásságát, a faluszínpadot, a játék- és énekegyüttest és a Népművészeti Intézetben végzett munkáját is. Itt pedig meg kell említenünk Volly István nevét, aki Kodály Zoltán és Bálint Sándor tanítványaként szinte ontotta magából a népi játékgyűjteményeket, játék- és balladafeldolgozásokat. Ez válhatott tehát a színpadon megjelenő népi kultúra és néptánc

59 Muharay 1942:57.

bemutatkozásának, művészeti alkotássá válásának elsődleges útjává.

A budapesti tánckultúra, a tánckutatás kezdetei, az „új magyar tánc” művészetelméleti alapjai és műfajának kezdeti formája

Budapest kulturális szempontból a 20. század elején éli át fejlődésének egyik legdinamikusabb korszakát. A haladó szellemiségű polgárság a századforduló nagyvárosában kialakuló művészeti irányvonalát kialakító gondolkodása a természet és a test újrafelfedezésében él. Ahogyan erről az időszakról már tanulmányom előző részeiben írtam, a természeti fogalma a 20. század elején már azonos az organikus népi kultúra megismerésének igényével és elemeinek művészi kompozíciókba való beemelésével. A társadalmi közeg Budapesten a társadalmi táncok divatjának hódol, cigányzenészek muzsikálnak a legtöbb szórakozóhelyen, virágzik a nóta és a csárdás kultusza. A tánc, mint szórakozási és szórakoztatási kategóriába tartozó közösségi cselekvés nem képezi kutatás tárgyát, hiszen az élő hagyományként van jelen az emberek életében. A tánc kutatását 1904-ben Réthei Prikk Marián bencés szerzetes és nyelvész kezdi meg. Felföldi László kutatásában bemutatja Réthei származását, levelezését, baráti körét és érdeklődését is, amelyből rálátást nyerhetünk az első táncra tekintő tudományos munka keletkezésére. Nagy szerepet játszott Fabó Bertalannal és Seprődi Jánossal kötött barátsága, ami Réthei szemléletmódjának alakulására is hatott a *Magyarság táncai* művének megírása közben. Réthei, a felföldi származású nyelvésznek tanult bencés szerzetes, korának műveltségét, táncról alkotott képét fogalmazta meg ebben az írásában. Munkáját hátráltatta az első világháború kitörése és a trianoni döntés is. Munkájának nacionalista színezetét is ez adja. Azonban Felföldi jellemzésében kiemeli, hogy Réthei műve a 19. század végének és 20. század elejének recens kutatásait tartalmazza.⁶⁰ Réthei a „három magyar hungarikum” – úgymint a tánc, a zene és a nyelv – összefüggéseire kívánt rávilágítani történeti és néprajzi megközelítésben.⁶¹ Jóllehet tisztában volt munkájának úttörő mivoltával, a könyv megjelenését hosszas szakmai vita is megelőzte. A könyv 1924-es megjelenésekor nagy elismerést vívott ki, hiszen ez számított az első

60 Felföldi 1998:139.

61 Réthei 1924.

táncsal foglalkozó tudományos munkának. Felföldi tanulmányában kiemeli, ha Bartók és Kodály a zenefolklor kutatásában elért eredményeit is beemelte volna könyvébe, lényegesen változtatott volna a bencés szerzetesből nyelvészé, majd tánckutatóvá avanzsáló tudós szemléletén.⁶² A társastáncéletben már az 1838-as évektől kezdve jelen van a csárdás, mint magyar nemzeti tánc. Réthei leírja, hogy a cigányzenészek a 20. század elejére annyira felgyorsították, azt kitáncolhatóan „*souper-csárdássá*” tették, hogy az már a városi táncéletben egykedvű topogássá, dzsentri rángássá korcsosult. Kiemeli azt is könyvében, hogy a táncmesterek nem kifejezetten szeretik tanítani a tánciskolákban ezt a táncot, mivel arra „születni kell”.⁶³ Réthei magyar táncról alkotott alapműve a szerző véleménye szerint sem tökéletes, ő alapkőnek szánta, amit a következő nemzedékek majd továbbfejlesztnek. A könyv egyik hozadéka a Belügyminisztérium által kiadott táncoktatást szabályozó rendeletben is megmutatkozik, 1925-ben kötelezővé teszik a magyar táncok az idegen táncokkal megegyező mértékű oktatásának szükségességét.⁶⁴ A Magyarországi Táncoktatók Egyesülete ellenőrzése alá tartozott minden táncoktatási tevékenység. Ezt követte még két, 1928-ban hozott rendelet is, ami minden egyéb táncoktató tevékenységet szabályozott, benne a balett és a torna oktatását is. Kimondja a rendelet, hogy minden táncsal foglalkozó oktatónak, táncosnak és szervezetnek a Táncoktatók Egyesületénél kell vizsgát tenni. Az iskolarendszerű képzés így bizonyíthatóan magába foglalja a társastánc, a balett, a néptánc és az expresszív tánctechnika oktatásának lehetőségét. Így pedig olyan művészetelméleti alapelvétel kidolgozására volt szükség, amely megalapozza az iskola és ezáltal a tánc minden műfajára alkalmazható képzési módszertanát. A tánc megjelenítő eszköze a bálteremben és a színpadi térben is a test, ami viselkedéskultúrájával és gesztusrendszereivel kulturális tartalmat közöl. A tanult viselkedéskultúra, testtechnika és történeti korok aktuális táncdivatja együttesen a társadalmi terekben megjelenő testek táncokultúrája. A bálteremben a közösséghez tartozás rítusához kapcsolódik, mint szórakozás, a színpadi térben pedig a hagyomány társadalmi tudásként szimbolikus kultúramodellé alakítva vizuális

62 Felföldi 1998:140.

63 Réthei 1924:223.

64 Magyar Rendeletek Tára 1867–1945. Az 1925. évi 229.230 számú körrendelet, 1928. évi 256.205 számú és 252.098 számú körrendeletek. Online: <https://library.hungaricana.hu/>

reprodukció formájában válik szórakoztató műfajjá. Így tehát a művészi táncalkotás testtechnikáját és a reprezentációs stílusának alapjait tartalmazó iránymutatás megfogalmazására volt szükség. Ezért vált különlegesen fontossá már a 20. század 20-as éveinek végén a fogalmi rendszer definiálása, a tartalom és a forma kérdése. Réthei Prikkel Marián kutatásai mellett Bartók zenefolklorról analízáló elmélete is újdonsága miatt a kulturális érdeklődés középpontjában foglalt helyet. A tánc már Réthei megfogalmazásában is feltételelesen a művészi kategória, mint tanult testi viselkedéskultúra és testtechnika fogalmában kap értelmet. A kortárs művészetnek mint mozdulatművészetnek is meg kellett teremtenie a maga fogalmi keretét, ezáltal válhat valóban elismerhető, az „új magyar színpadi tánc” műfajává. A táncnak ebben az időszakban még nem voltak művészetelméleti alapjai, így művészi kifejezőeszközként is biztos alapokra kellett helyezni. A 20. század fordulóján a mozdulatművészet stílusa a test kifejező mozgására helyezte a hangsúlyt, amihez a test és a mozgás szolgál alapként. „Műveltségi eszközként” ehhez a zene, az esztétika és a filozófia társulhatott mint német kultúrkör, hisz az aktuális tudástartalomban ezek a tárgyak vannak jelen. A mozgásművészek elméleti képzésében ezek azok az alapvető tárgyak, amire művészetelméleti szinten támaszkodhatnak saját művészetük elismertetéséért. Itt pedig Kant és Hegel elméleteinek alkalmazására találtam példát. A testi kifejezés alapjául a test és a tér, a tartalom és a forma fogalmi keretei szolgálnak. A test mozgásának formái megfeleltetése lesz a dialektika alapjául szolgáló, természettudományos alapokra helyezhető empirikus törvényszerűség alkalmazása, ami a mozgás alapelemeinek megállapítását és szerkezeti építettségét jelenti. A test tartalmi meghatározása ösztönszerű vagy konstruált mozgásban kerülhet kifejezésre. A testi kifejezés tartalma mutatja meg társadalmi tér és a test betöltött szerepe által kialakított sajátos gesztusrendszerét. A kifejezésformák szerepe azért jelentős, mert utal test és lélek kapcsolatára és az ember társadalmi lényére, a test mozgásának szimbolikus tartalmára. A tartalom és forma rendjének dinamikus kapcsolata mutatja fel a testi cselekvés és erő inherens és konzekvens egységet alkotó kompozícióját.⁶⁵ Ebben az esetben beszélhetünk gesztusrendszert megjelenítő testi technikáról. A technika a képességek fejlesztésére irányul, ami hatást gyakorol a testi kifejezés gesztusrendszerére és táncokultúrára is. Erre a gondolatmenetre épülve válik alkalmazhatóvá a

65 Kant 1981:167.

művészetelmélet alkalmazásában Hegel antropológiára irányuló kutatása az esztétikai minőség felfogásában és a fenomenológia későbbi szempontrendszerében is.⁶⁶ A mozgás cselekvés és nyugalom ritmikus változása, ami a testet meghatározza, térbeli helyzetet jelöl és magában rejt a helyváltoztatás képességét. A művészet pedig különleges tudás, ami mint építészet, mimézis, tánc, festészet, irodalom vagy zene az egyedül megfogalmazás képességét jelenti. Ez pedig nem nélkülözheti az arányokat, a mértéket, a kompozíciós formát, a harmóniát és a stílust. Ennek értelmében lehet a test tartalmi és formai viszonyrendszerek dialektikus egységének modellje a tánc, ami társadalmi jelenségként és műalkotásként is értelmezhető. Tehát a test mozgásának formai megfeleltetése a motivika, a szekvenciális kötés, a variáció, a zárlat, az augmentált vagy a diminuált változásokövetés a mozgást táncá tevő folyamatában.⁶⁷ A test mozgásának tartalmi megfeleltetése így a tartás, a pozíció, a súlyhelyzet, a test kifejezési térben való megjelenése és a testhelyzetek harmonikus vagy diszharmonikus változása. Ez lehet egyrészt előadásmódban megjelenő testi technika, másrészt a történelmi korok által egymásra rétegzett folklórkincs stilisztikai struktúrájának táncbeli megfelelője. A formai és tartalmi egységek együttesen adják a test mozgásának egymásra épülő test-technikáját, gesztusrendszerének strukturális rendszerét. Ebből épülhet fel a kompozíció, ami lehet egyéni, közösségi, rituális vagy művészi alkotás. Ebben pedig szerepet játszik az arány, a mérték, a harmónia, a kifejezés, a technika és a proporciós szerkezet is.⁶⁸ A 20. század elején pályafutását kezdő Szentpál Olga olvasatában válik a tánc a test által előadott kifejező mozgássá, amely a mozgásminőséget tekintve saját struktúráját felmutató gesztusrendszer. Ez függ a felhasználás terétől, az aktuális történeti-kulturális miliőtől, az aktuális táncdivattól. Tehát ebből következtetve lehet dramatikus és motivikus mozgásformákról, vagy táncstruktúrákról beszélni. Ennek legfontosabb szempontjai elsősorban a testhasználat, a térhasználat, a mozgásdinamika és a ritmus- vagy zenei alap, amire motívumokat táncolhatunk. Ha dramatikus mozgásformáról vagy gesztusrendszeréről beszélünk, akkor valamiféle cselekvés, rítus, vagy szerep alakítása lesz a test

66 Hegel 1980:392.

67 A szekvenciális kötés: a sorszerkezet megalkotása, az augmentáció: az ütemek bővítése, a diminúció: a csökkentés-kihagyás.

68 A proporciós szerkezet a lassú és gyors táncok egymáshoz illeszkedését jelenti.

feladata egy elkülönült társadalmi vagy színpadi térben, ahol külső néző is követi a cselekményt. Ha motivikus táncról beszélünk, akkor a társadalmi térben történelmi kornak és kultúrának megfelelő divatos mozgásforma kerül a közös szórakozás fókuszpontjába. Ha kiderült milyen stílust vagy műfajt képvisel az adott mozgás, akkor jutunk el a formai szerkezet felismeréséhez és elemeinek megállapításához. A táncos tudás a képzési metódus alapján válhat ösztönösből tudatosná és tudatosból ösztönössé, amely az empirikus tapasztalatot köti össze a mozgásszimbólumok kognitív képességeire épülő mozgásértéssel és az innervációval.⁶⁹

Az elméleti alapok után a színpadi tánc új művészetként aposztrofálható műfajának meghatározásra is ki kell térnem, vagyis arra, mit érthetünk a 20. század elején kortárs tánc alatt. A kifejező tánc a test átél, érzelmekkel teli kifejezési formája, amely a tetőtől-talpig átértett gesztusaiban nemcsak a testtechnikákat magában hordó táncot, hanem a pantomimikus gesztusrendszert is eszközének tekintti. Ennek alapjai a színészi testképzés alapvető technikájaként ismeretesek a 20. század eleji német és az orosz színházművészetben.⁷⁰ A zene is inspirációs alapként vetül fel, ami a ritmika, a struktúra és az improvizáció által alkot kortárs művészeti kompozíciót Dalcroze technikájában. Itt a „kortárság” a mozgásba beemelt folklór elemeinek absztrahálásában nyilvánulhat meg. A mozgásművészet stílusa előszeretettel használta Chopin vagy Debussy zeneműveit kompozícióik-koreográfiáik megalkotásához. Strauss Kék Duna keringőjére is készült Bécsben mozgásművészeti koreográfia.⁷¹ A legnagyobb kérdés azonban számomra az, hogyan tud magyar művészetté válni, miként meghatározható az új magyar zene mellett az új magyar tánc megszületése? A mozgásművészet megmaradásának egyetlen lehetősége, ha megteremti színházi és színpadi tánc kategóriájának fogalmi kereteit. Ez pedig eddigi kutatási eredményeim szerint sokban hasonlít a bartóki zenemű-alkotás folyamatára, annak táncban alkalmazott tartalmi és formai

69 Szentpál–Rabinovszky 1940:16. Innerváció (be-idegződés), mint mozgástanulás, gyakorlás, mozgásképzés.

70 Lábán és Mejerhold testi technikájában. Lábán a tánc-hang-szó, a német expresszionista táncszínház alapvetéseit teremtette meg. Mozgáskórusai az egymáshoz alkalmazkodás térbeli kompozícióinak megalkotásán alapultak. Mejerhold az orosz avantgard színházi testtechnikán alapuló groteszk színháza a mozgás általi cselekmény kifejezésére fókuszált. Lásd Fuchs 2007:91; Barba 2020.

71 A Wiesenthal nővérek alkotásaként ismeretes.

adaptációja. Ahogyan fentebb már leírtam, Bartók először analizálta a zenefolkloort, majd abból hozott létre kortárs zeneművet. Ennek stilisztikai sajátosságai a harmóniak, azok megfordításai, a hangsorok, a kánonok és az abból kreált saját hangvétel, mint stílusként meghatározható egyedi jegy megalkotására törekedett.⁷² Kortárs sajátosságként határozható meg Schönberg dodekafóniája és Sztravinszkij repetíció alapuló, népies hangvételű, az atmoszférát imitáló, mégis újat alkotó kompozíciója is. Ha ezt a táncban szeretnénk értelmezni, akkor a koreográfus a koreográfia megalkotásához mozgásokat hoz létre. Olyan táncelemeket és testtechnikát használ fel, ami számára az általa megformált történethez leginkább illő, azt alátámasztó kifejező gesztusrendszerként alkalmazható. A színpadi tánc szerintem olyan konvenciókon alapuló szimbolikus kultúramodell szinonimája, amelyben hétköznapi és tanult testtechnikák szerkesztett táncoreográfiákban művészi alkotássá válva töltenek be szórakoztató szerepet. Fogalmi kereteiben szerepet kap a jelképrendszer, az esztétikai minőség és a történelmi kor aktuális táncdivatja és koreografálási tendenciái. Testértelmezésben klaszszikus és groteszk változatai lehetnek. A klasszikus testértelmezés az esztétikus, a szép, az elemelkedett, az átlagon felüli adorizált-ikonikus férfi és női (királyfi és királyné) testképekben és szerepekben a balett technikájában mutatkozik meg. A kontrasztosság megformálásában a színházi térben helye van a groteszk testértelmezésnek is. Ez pedig a 20. század eleji színházi értelmezésben nem feltétlenül a komikus, kifigurázó, nevetséges, kifordított, csonka, törött, sérült, hibás fogalmi kategóriájába tartozik. Inkább olyan testtechnika és jellemrajz, ami a klaszszikus ellentéte, épp ezért személyes és eredeti. Ebbe a kategóriába kerül a mozgásművészet és a néptánc elemeinek színpadi alkalmazása a 20. század eleji kortárs művészet felfogásában. A hangsúly a kontrasztok kiemelésén van és az aszimmetria könnyen megbillenő egyensúlyában megmutatkozó őszinteszemélyes közlésén. A sokszor díszlet nélküli fekete térben a tánctechnika stilizált formakincset használ, amitől a test polifón mozgásfázisaiban az arc- és kergesztusoknak lesz kiemelt szerepe. Ez a nézőt kibilenti a hétköznapi élethelyzetéből és érdeklődővé válva gondolkodásra, cselekvésre készíti.⁷³ A 20. század eleji kortárs művészet fókuszában Bartók és Kodály zeneisége, művészi alkotásai voltak leginkább jelen. Az 1920-as években így ezekre a művekre készített

72 Ábrahám 2020.

73 Lásd Mejerhold a groteszk, azaz a biomechanika – lásd Barba 2020:287-291.

Szentpál Olga és mozdulatművész társnői koreográfiákat, majd a 30-as évektől kezdve a népballadák köntösébe rejtve fejezték ki mondanivalójukat, teremtették meg a táncszínház magyarországi alapját.

A népmese és a népballada folklorjelenségeinek stílusáról

Sem a népmese, sem a népballada nem csak egy társadalmi réteg alkotása. A populáris kultúra tudástartalmában keveredik a magas művészeti alkotás és a szájhagyomány által őrzött történet-változatainak sokasága. Röviden bemutatom e két folklorjelenség sajátosságait. A mese a mesekutató Hont János megfogalmazása szerint a vágyvilág megtestesítője, amely fantáziatörténetében különböző kultúrák világszemléletét tükrözi.⁷⁴ A folklorisztikus elbeszélő történet középpontjában az ember áll, aki minden viszontagság ellenére a természetfelettel is megküzdve győzni tud, heroikus diadalt arat.⁷⁵ A történetnek nincs valódi kapcsolata a mindennapi élettel, ezáltal az irreális szórakoztató irodalom kategóriájába sorolható. Az írott történetek elterjedése az olcsó ponyvakiadványoknak köszönhetően rendkívül gyorsan történt, amit ugyanúgy olvas a nemesi réteg, ahogyan a vásári standokon könnyedén hozzájut a pór nép is. A tánc szempontjából a mese műfajai közül a novellamesének és az irodalmi mesének van jelentősége. A művek tartalmában királyfiak-királynéok kalandos történeteivel, utazásaival, bonyodalmas élettörténeteivel találkozunk, amiben általában szerepe van a szerelemnek, a hűségnek és az ártatlanságnak. A mese naiv-művészi esztétikumában a gonosz tettek leleplezése és a jó katartikus diadala játssza a főszerepet.

A ballada epikus műfaja a hősenekből alakult ki, ami valódi eseményen alapuló cselekményt mond el. Rokonságban van a lírával és a drámával is, részben dalformája miatt, másrészt cselekményes története miatt. A ballada egész Európában elterjedt műfaja szájhagyományozott műfajként megtalálható Angliától egészen Törökországig mindenhol. A legfontosabb tulajdonsága azonban az, hogy első szám harmadik személyben beszél a cselekmény főhőséről, akivel azonosulva mondja el annak tragikus történetét.⁷⁶ A történetben morális ellentét vagy világlátás kerül megfogalmazásra, amiben a hős társadalommal való

74 Voigt 1998:251.

75 Voigt 1998:253.

76 Katona 1998:185.

szembekerülése miatt valamilyen értékének végérvényes elvesztése miatt vállalja a végzetserű halált.⁷⁷ A hős életéből csak egyetlen epizódot jelenít meg, formája tömör és rövid. A hős elveinek védelmében megélt bukása dicsőséges, jutalma közvetett, ennek köszönhetően kerül a társadalmi emlékezeti térbe. Vargyas Lajos a női hőssel kapcsolatban a folklórszövegek elemzése által kiemeli, hogy ezek a nők mindig szépek és hűségesek, ártatlan tragikus végük a pusztulásukat okozók kezéhez bűnként tapad örökre.⁷⁸ A ballada mindig aktuális tartalmat fogalmaz meg, tanulságot von le, igazságot szolgáltat, nevelni és megtisztítani akar.⁷⁹ Tartalom tekintetében a társadalmi konfliktus tárgya a szegény-gazdag ellentét és a szerelem féltéséből fakad. Az 1935-ben megjelenő *Székegy népballadák* című könyvben Ortutay Gyula balladalelemzésében a szó etimológiai értelme okán a tánchoz köti.⁸⁰ Azonban a balladákat Vargyas daltípus és stílus kategóriájában részletesen elemezve kijelenti, hogy a régi stílusú balladákra ez semmiképpen nem áll, mert a balladák előadásmódja parlando-rubato, ami nem táncolható. Mondja ezt azért, mert Bartók is tett hasonló elemzést és a ballada tánccal való kapcsolatára és kizárta annak lehetőségét, hogy az énekelt balladához kapcsolódott volna tánc.⁸¹ A balladának Bartók szerint a tánczenével és nem a szöveggel van igazolható kapcsolata.⁸² Vargyas ezért azt fogalmazza meg, hogy a ballada eredetileg francia versforma, nem ének és tánc egysége, hanem cselekményes szövegműfaj.⁸³ Az új stílusú balladánál előfordul, ha a ritmus engedi, táncolnak rá, mint a 19. századi betyárballadákban. A balladák szövegében azonban gyakran említik a táncot, ami a cselekmény eseményének színhelyén fiatalok táncmulatsága vagy lakodalmi tánca. Ezáltal a ballada dallama és a szövegben megemlített tánc által határozza meg annak eredetét. A színpadi tánccal kapcsolatban a legendaballadák, a francia eredetű és középkori magyar balladák lesznek fontosak. A két említett folklórjelenség a mese és a ballada a színpadi táncművészetben is megjelenik. A francia polgári kultúra hatása a színpadi térben egyrészt a 19. század végi balettekben megjelenő mesék, valamint a 20. század elején a mozgásművészetben a balladák megjelenésében érhető tetten. A kulturális érdeklődés tradíciók

77 Katona 1998:190-191.

78 Vargyas 1976:101.

79 Katona 1998:193.

80 Buday-Ortutay 1935:41.

81 Vargyas 1976:244.

82 Bartók 1976:318.

83 Vargyas 1976:246.

felé fordulása újabb műalkotások megszületésével a színpadi táncművészetben is újabb műfaj megjelenését generálta. A kettő összehasonlításában a vágyvilág a racionálistól elrugaskodott valósága szöges ellentéte a morális ellentétek által bekövetkező, reális problémát megfogalmazó tragédiának. Azonban a szimbólumok tekintetében a folklór átörökítése mégis megtörténik, szereptudat és morál tekintetében a színpadi térben ez szolgálja a kultúra megmaradásának sarokpontjait, nevelő szerepét. Írásom azonban további kérdéseket fogalmaz meg: mi szerepe lehet a tánc általi közlésben megjelenő folklórjelenségeknek? A tánc-e az oka a szerelem konfliktusának? A tánc maga a társadalmi szabályrendszerből kilépés megelőző rítusa? Milyen kapcsolatot találunk a színpadi művészet kortárs vonatkozásában különös tekintettel a tánc vizsgálatában?

A mese és a ballada szerepe és megjelenése a színpadi tánccal

A szimbolikus kultúramodell feltérképezéséhez látni kell a városban zajló, a művészeti életet meghatározó folyamatokat. Fentebb már megemlítettem, hogy 1928 volt az a dátum, ami meghatározta a tánccal foglalkozó, azt tanító mesterek tudástartalmát, szabályozta működésüket. Ez pedig két utat nyitott. Az egyik a táncmesterei vonal szervezete, amelyik minden táncmozgással foglalkozó oktatót tekintett tagjának, a másik a testneveléssel foglalkozó oktatók, művészi tornászok egyesülete. A mozgásművészet így egyrészt színpadi tánc és táncoktatás, valamint művészi torna irányzatokra vált szét. Tanulmányomban a színpadon megjelenő koreográfiákat fogom bemutatni. Kutatásomban végig követtem a Zeneakadémia, a Vigadó, a Kamaraszínház, a Magyar Színház, az Operettszínház, a Vígszínház, a Rádium Színház és a Madách Színházban tartott mozdulatművészeti bemutatókat.⁸⁴ Az estek szerkesztése a komolyzenei alapra szerkesztett koreográfiák mellett a versek szavalását, a pantomimeket, a szerkesztett táncetűdöket, a társasági táncokat, a népdalokat, a népmeséket, a népballadákat és a táncdrámákat is magába foglalta. Jelen írásomban Bartók, Chopin, Liszt zeneműveire és a népballadákra helyezem a hangsúlyt, hogy hozzáilleszthető legyen a zeneszerzők munkáiban megjelenő, már bemutatott folklór-hatásokhoz.

– Az első Szentpál Olga Bartók *Medvetánca* 1923-ban.

84 Ezeket az előadás szórólapokat Kállai Lili hagyatékában találtam. Lásd OSZMI Táncarchívum fond 28.

- 1924-ben az Szentpál az *Allegro Barbaro*-t mutatja be.⁸⁵
- Majd 1929-ben Chopin műveire készít szóletűdöket Szentpál Olga tanítványa, Korb Flóra.⁸⁶
- 1930 *Júlia szép leány* című népballadáját mutatja be Szentpál Olga. Bartók dallamaira készített még *Májustánc*, *Pünkösdlő* és *Zöldágjárás* című koreográfiákat is.⁸⁷
- 1931-ben Békési Mária magyar népdalokat és Arany János *Bor Vitéz* című balladáját rendezi színpadra.⁸⁸
- 1933-ban Szentpál Olga *Falusi gyerekek Pesten* című etűdöt mutat be iskolájának vizsgálódásán.⁸⁹
- 1933-ban a Gödöllői Jamboree évében Korb Flóra, aki immáron saját együttest alapított, *Mézeskalács-Revüt* mutat be, amivel külföldön is turnézott.⁹⁰
- 1934-ben Riedl Margit *Magyar Aratólányokról* készít rövid etűdöt.⁹¹
- 1935-ben megjelenik Buday György és Otrutay Gyula *Székegy népballadák* című könyve.⁹² Ebben az évben jelenik meg a *Magyar Táncok vezérkönyve* Elekesné Wéber Edit szerzőségével.⁹³
- 1936-ban Szentpál Olga a *Magyar halottas* és Bartók: *Ének a búzamezőkről* című koreográfiáját állítja színpadra.
- 1938-ban Volly István kiadja háromkötetes *Népi Játékgyűjteményét*, ami 1941-ben újra

megjelenik.⁹⁴ (Ebben Regösének, Balázsjárás, Gergelyjárás, Húsvéti-Pünkösdi szokásének, Betlehemes, Háromkirály-járás, Bölcsöske szokásfeldolgozások, Ballada és Históriajátékok mellett Aratószüreti ünnepi és fonóbeli énekek és szokásleírásaik találhatóak meg. 1938-ban Szentpál Olga bemutatja a *Mária lányok* koreográfiáját. Ennek zeneszerzője Volly István, aki 1948-ban *Mária-énekek* címmel egész kötetet publikál gyűjtéseiből.⁹⁵

- 1939-ben Molnár István mozdulatművészeti bemutatójában Liszt Ferenc szerzeményére készít koreográfiát.
- 1940-ben Szentpál Olga *Andersen mesejátékot* helyez színpadra.
- 1943-ben megjelenik Molnár István *Élő Népballadák* című könyve.⁹⁶
- 1944-ben Muharay Elemér kiadja a *Balladadiamond könyvet*.⁹⁷
- 1946-ban Szentpál Olga Bartók *Mikrokosmoszát* és *Gyöngy Ilona* balladáját koreografálja meg. Ugyanebben az évben Bartók zenéjére készített *Vitaminkert* című etűdben debütál Györgyfalvy Katalin Jármái Edit mozdulatiskolájának műsorában.⁹⁸

Azt gondolom, ez részben kiegészíti, részben pedig tovább folytatja azt a megkezdett folyamatot, ami már a 1910-es években elindult. A népi tudásból táplálkozó írott zenék mellett a színpadi táncban is megmutatkozik a forrásoknak köszönhetően a zeneművészethez hasonló alkotói attitűd. Az információk ismeretében így bizonyítható, hogy a folklór felhasználása szimbolikus tartalomként vasosan jelen van a 20-as évek végétől, de leghangosabban a 30-as években látható.⁹⁹ Részben azért,

85 Dienes 2008:193.

86 Kállai Lili hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 28. A Szentpál-Csoport Pantomim előadásának szórólapja.

87 Merényi 1989:236.

88 Kállai Lili hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 28. Békési Mária és Mozdulatművészeti Kamaragyűjtésének magyar estje a Zeneművészeti Főiskola nagytermében szórólapja.

89 Kállai Lili hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 28. A Szentpál-iskola évzáró előadásának Magyar Színházban megrendezett stencilezett programja.

90 Vincze 2014. Online: <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/f4f8dc23df79a872037490e57434fd37>

91 Kállai Lili hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 28. Riedl Margit és növendékeinek mozdulatművészeti matinéja a Kamaraszínházban szórólapja.

92 Buday–Otrutay 1935.

93 Elekesné 1935.

94 Volly 1938; 1941.

95 Volly 1948.

96 Molnár 1943.

97 Muharay–Bartók 1944.

98 Kállai Lili hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 28. Jármái Edit Budai mozdulat stúdió növendék bemutatója a Zeneművészeti Főiskola kamaratermében szórólapja.

99 Ez a hatás megjelenik a balettművészetben is Brada Ede 1921-es Mályvácska királykisasszonyában és 1924-es Árgyilus királyfiájában, Jan Cieplinski 1933-as Árva Józsi három csodájában és a Magyar Ábrándokban, Milloss Aurél 1935-ös Kuruc meséjében és Harangozó Gyula 1936-os Csárdajelenetében, az Operaházban bemutatott alkotásokban is. Nem említve itt a nemzetszocializmus egyéb hatásait. Lásd Körtvélyes 1989:65-75.

mert a népzene- és néprajzkutatók eredményeiket ezekben az években tudják publikálni, részben pedig a mozdulatművészek (felhasználva az aktualitásukban is újdonságként ható népballadákat) az „új magyar színpadi tánc” megalkotására tesznek kísérletet. Az alkotás metodikája leginkább a bartóki példát igyekezik követni. Mondhatom ezt azért, mert Szentpál Olga analízáló metodikáját ismerve ezt már részben bizonyítottam. Így a társasági táncok használata mellett a magyar táncok „átirataiművészi megoldásai” is teret nyerhettek az Operaház falain kívül, más nyilvános társadalmi terekben is. Ezek nemcsak a bemutató táncoknak, hanem a tematikus népi elemeket tartalmazó tánc-koreográfiáknak is helyet adhattak, ami egyrészt jelentette a mozdulatművészet testtechnikájának kibővülését, másrészt annak szélesebb körű alkalmazási lehetőségét biztosította. Ahogyan az a kronológiai rendben is látszik, 1925 és '29 között van egy kisebb hiátus. A törvénykezési rendeletek hatása azt gondolom itt érvényesülhetett, részben a magyar táncok, másrészt a táncként definiált műfajok egy mederbe terelésével és intézményi ellenőrzésével. Így a mozgásművészet stílusa ezekben az években vált kérdőjelessé, ami miatt a mozgásművészek saját elméletüket is megfogalmazták, oktatási metodikájukat és iskoláikat formálták át. A népballada műfajának alkalmazása színpadi táncban egy rövid tragikus történet cselekményének bemutatásával lehetővé tette az „új magyar színpadi tánc” műfajának megteremtését. Gondolom ezt egyrészt azért, mert a színpadi térben megjelenő test kultúrájához és a mozgásművészet tartalmi sajátosságához ez a folklór-jelenség illeszkedik legjobban. Az aktuális színpadra kerülő zeneműveket követő és ismerő, a kortárs művészettel lépést tartó művésznők számára így vált lehetségessé, hogy tartalmában folklórt megjelenítő alkotásban tarthassák meg kialakított stílusukat. Másrészt a szöveg test általi megjelenítése, a főhős szerepének eljátszása teremthette meg a kortárs magyar tánc megszületését. Tettek kísérletet erre az aktuális korban más koreográfusok is vagy a társasági táncok alkalmazásával, vagy paraszttáncosok bemutatójával. Egyedi táncstílust azonban nem alakítottak ki. Mit is jelent akkor a kortárs magyar tánc? Olyan stilizált mozdulatelemekből álló testtechnikát, amely magába foglalja a társasági táncok, a balett és a kifejező tánc elemeit. A kompozíció vagy etűd történetének megformálásához emeltek be népi motívumokat. A test többszólamúságát és a mozgásszólamok kánonszerű alkalmazását nem vetették el, aminek tökéletes példája Szentpál

Mária-lányok koreográfiája. Szentpál Olga és tanítványai (Roboz Ágnes, Ligeti Mária, Pór Anna) műfajteremtő vállalkozása itt még csak az elindulás stádiumában van. Arról majd a későbbiekben szólok, hogyan nyerhette el önálló stílusként való elismerését. Muharay Elemér pedig a cserkészek által összegyűjtött lépésanyagot helyezte a népi színjátékokba, hasonlóképp a mozgásművészekhez. Az ő vezetése alatt bontogathatta szárnyait Szabó Iván, Molnár István és Kaposi Edit is, valamint mindazok, akik részben a Muharay Együttessel, részben a Népművészeti Intézettel kapcsolatba kerültek. A tanítványok később ezt a művészi-kifejező táncot különböző szakterületekre bontották szét. Pór Anna Szentpál mellett Madzsar Alice, Róka, Trojanoff és Riedl Margit iskolái után Franciaországban Decroux és Barrault pantomim-iskoláiban is tanult.¹⁰⁰ A Muharay Együttes tagjai voltak Kaposi Edit, Vass Lajos, Vitényi Iván és felesége. Molnár István, a kolozsvári tornászként részt vett az 1936-os berlini olimpián, ahol találkozhatott Milloss Auréllal is, aki Lábán tanítványként volt jelen. Milloss, aki az 1930-as évek elején Kodály Marosszéki és Galántai táncait megkoreografálta, ezt olyan közegben tehetette, ahol ennek gyakorlata volt. Kivéve azon a helyen, ahol ő tette, az Operaházban. Ott már az 1917-es Fából faragott királyfi-bemutató is csúfos kudarcba fulladt. Ez pedig megmutatja a „nemzeti” és a „kortárs” felfogás közötti különbséget. A „nemzeti” karaktere a társasági táncok és a népmesék színpadra alkalmazásában nyilvánult meg ebben az időszakban. Nemzeti szimbólumként így az Opera színpadán példaként láthatjuk Mazzantini-Sztojanovics *Csárdás* című balettjét, valamint Kodály *Háry Jánosát* benne felvonultatva a csárdást, a verbunkost és a palotást. Bartók absztrakt elvontságát a mozdulatművészek értették meg és alkalmazták, ők voltak egyedüli értői és támogatói. Maga a groteszk stílusa, ahogyan már korábban is megfogalmaztam, a mozdulatművészet és a kabaré műfajában fért meg és lehetett sajátos társadalmi kritika a kisebb színházak színpadain. Milloss stílusát az ugyancsak általa komponált, de már nem Magyarországon bemutatott *Bolerójából* ismerve stilizált mozgáskórusokba szerkeszthette a *Csupajátékot* is. Ez találgatás csupán, hiszen a Csupajáték felvételét nem ismerjük jelenleg. De abban bizonyos vagyok, hogy egy koreográfusi stílus hasonló alkalmazására sor kerülhetett, használhattott azonos szerkesztési módot, visszatérő kliséket és mozgásformákat. Igaz ez Molnár István, vagy

100 Dienes 2008:171-172.

Györgyfalvay Katalin későbbi koreográfiáira is. Itt pedig elérkeztünk annak a kérdésnek megválaszolásához, hogy a folklór különböző nyílt társadalmi terekben milyen formákban jelenik meg, milyen tartalmat közöl? Nemzeti szimbólumként idealizált huszáros-magyaros kompozíció, kortárs személyes közlésként morális igazság. A mese a szóbeli hagyományalkotás által létrehozott műfaj, a ballada cselekményt tartalmazó refrénes alkotás. A mese idealizált emlékezeti térbe visz, ahol a szerelem által pozitív a végkifejlet, a ballada személyes történeten keresztül szólít meg valamilyen szomorú esemény cselekményében, a hős pedig a szerelemért vállalt ártatlan áldozat által szintén a kulturális emlékezet részévé válik. A mese irreális szórakoztató műfaj, a ballada a hős tragikumán keresztül fogalmazza meg az aktuális társadalmi-morális problémákat. Tehát a színpadi tánc részben identitást jeleníthet meg, részben pedig (a történetet közlő testtechnika által) nevelő szerepet is betölt. A tánc motívikája az aktuális táncdivatban megjelenő tánc típusokból építkezik, így formálva meg az egyediségre törekvő magyar színpadi tánc stílusát. Ez pedig így azonos a neofolklor fogalmi meghatározásával, melynek értelmében az új alkotásnak nem kell megtartania a folklóralkotások szinkretizmusát, hiszen a folklór inkább formai impulzus, ami képes identikus tartalom megjelenítésére.¹⁰¹

Összegzés

Reményeim szerint világossá vált az 1900-as évek elejétől tapasztalható kultúraváltás és a hagyomány városi kultúrába integrálásának formája. Budapest földrajzi helyzetéből és népességének sokszínűségéből is adódik az a sajátos kultúrafelfogás, ami tanulmányomban megfogalmazásra kerülhetett. Ha a tyolri kultúrafelfogás 20. század eleji elfogadott tézisét vesszük alapul, akkor a tudás, a hit, a művészet, az erkölcsök, a jog, a szokások és minden más képesség és szokás, amit az ember a társadalom tagjaként elsajátít, akkor az a francia és az angolszász tudományos tradíciónak felel meg. A német kultúrafelfogás ettől kicsit különbözve az ember mint természeti lény művészi és alkotói tökéletesedéséhez járul hozzá, ami a létrehozott alkotásokban és az öröklött szokásokban mutatkozik meg.¹⁰² Így láthatóvá válik véleményem szerint az is, hogy a populáris kultúra, mint népi tudás ennek sajátos ötvözetét alkalmazza a gyakorlatban. A

francia műveltségi tartalom nem másolandó példa, hanem az alkotásban megnyilvánuló formai újítások alkalmazásához vezette az általam kiemelt, a művészet és a nevelés megújításáért fáradozó személyek, alkotó emberek munkáját. Az új társadalmi réteg megteremtése egyrészt az oktatás népiskolai reformja, a folklór felgyűjtésének megindulása és kortárs műfajjá alakítása mind zenei és színházi vonulatának megteremtésével járt együtt. Ennek művelői, Karácsony Sándor, Bartók Béla, Balázs Béla, Kodály Zoltán, Volly István, Muharay Elemér és Szentpál Olga munkájának köszönhetően juthatott érvényre. A szimbolikus kultúramodellnek azért van jelentősége, mert ahogyan bemutattam, a nyílt társadalmi terekben szerepe van a testkultúrának és az aktuális táncdivatoknak is. A színpadi térben viszont kiemelkedő a folklór szerepe, mert Budapest esetében a soknemzetiségű város a színpadi művészet által nyeri el elsősorban önazonosnak nevezhető identitását és teremti meg a kortárs magyar műzene és tánc műfaji kategóriáját. Tanulmányom reményeim szerint felmutatta azt is, hogy ebben a küzdelmekkel teli folyamatban a társadalom egészének szerepe volt. Munkájuknak köszönhetően egy művelt, értelmiségi közeggé válhatott a városi fiatalság, akik már tudatos kultúraművelő és kultúrafogyasztó kategóriát képviseltek. Az ő munkájuk az 1940-es években kezdődik, irányzatokra bontva a színpadi tánc műfaját. Ez úttörő törekvések elsődleges terének tekinthetjük a társadalmi osztályok társasági tánc kultúráját, ami a zene megújulására reflektál és változtatja meg saját formáját. Másodlagos térnek tekinthetjük a színpadi tánc kultúrát, ami már szimbolikus szerepekkel és jelentésekkel társul, kiegészülve az irodalom és a képzőművészet tereinek inspiráló komplexitásával. Érdekes dinamikában tárul fel a szellemi művelődés vizuális kulturális tere is, amelyben a folklór, a filozófia, a művészetelmélet és a társadalmi morális kérdések egyaránt megjelennek. Szimbólumokká alakítva örökítik tovább a populáris kultúrában a hagyomány legfőbb értékeit, nevelő elveit és felfogását. A kulturális folyamatok impulzusai személyes életutakban vetnek hullámokat, amelyek hullámterében egyrészt megtalálják saját befogadó közegüket, másrészt ennek ellenpontosítása is megmutatkozik. Ez a jelenség nemcsak a cserkészek hagyományfeldolgozására, aktuális tartalommal feltöltésére és a falu-szövetség konzerváló magatartására igaz. Ugyanúgy a színpadi művek, stílusok, tartalmak és formák testen megjelenő technikái kérdésében és műalkotássá válásában is igen hangsúlyos szerepet tölt be. Tanulmányom a 20. század eleji Budapest társadalmi-kulturális életének

101 Kavcsánszki 2021:177.

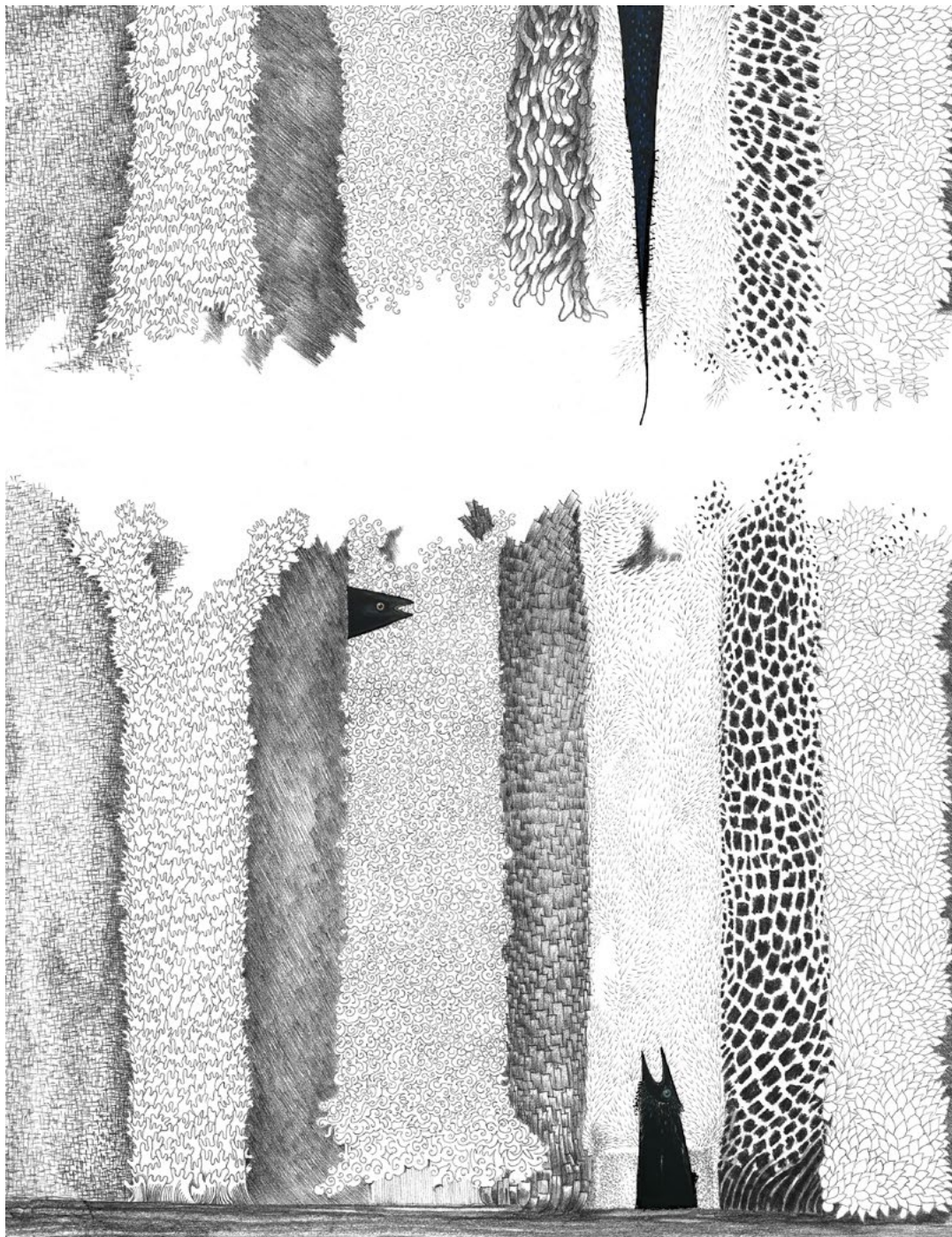
102 Tomka 2009:445.

felvázolására törekedett, amelyben kiemelt szerep jutott a test, a tér és a műalkotás értelmezésének. Reményeim szerint érthetővé vált a folklór szerepe, értelme és műalkotásban megjelenő stilisztikai sajátossága a város kulturális életében. Az első idősáv felvázolásával látni vélem Nyugat és Kelet felfogásának és értékítéletének a magyar kulturális életben fellelhető tartalmi és formai jegyeit. Ezért is fontos véleményem szerint az urbánus tér közösségi és színpadi tánckultúrájának feltárása, mert számomra (s talán nemcsak számomra) így válik követhetővé az a szinkronikus mozgás, ami a test kultúráját és művészi megnyilvánulásait alakítja.

Felhasznált irodalom

- Ábrahám Nóra 2020 A 20. századi néptáncművészet táncantropológus szemmel. *Kultúra és Közösség*, IV. folyam XI./4:89-99.
- Ábrahám Nóra 2021 Antropológia és tánc – Test, tudat, művészet, színház és politika (?) – A test gesztusrendszerei. *Kultúra és Közösség*, IV. folyam, XII. évfolyam, I:83-95.
- Arany Zsuzsanna 2015 A kékszakkall mítosz fejlődéstörténete Gilles de Rais-től Kurt Vonnegutig. *Új Forrás* 6:10-17.
- Beregszászi Irma 1901 *Illem- és Táncztan – Gyakorlati kézikönyv a jó modor és a táncz művészetének elsajátítására*. Sachs és Pollák Könyvkiadása (a Pannóniához). VI. ker. Andrássy út 37., Budapest.
- Barba, Eugenio – Savarese Nicola 2020 *A színész titkos művésze – Színházantropológiai szótár*. L'Harmattan Kiadó – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest.
- Bodnár Gábor 1989 *A magyarországi cserkészet története*. Püski Kiadó, Zalaegerszeg.
- Borbándi Gyula 1983 *A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék*. PÜSKI-CORVIN, New York.
- Buday György – Ortutay Gyula 1935 *Székelly Népballedák*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Csabai Márta – Erős Ferenc 2000 *Testhatárok és énhatárok – Az identitás változó keretei*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, Budapest.
- Demény János szerk. 1976 *Bartók Béla levelei*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Dienes Gedeon 2008 Szentpál Olga szócikke. In *Táncművészeti Lexikon*, Planétás Kiadó-Magyar Táncudományi Társaság, Budapest.
- Fábri Anna szerk. 1982 *Balázs Béla Napló 1903–1914*. Tények és Tanúk sorozat, Magvető Kiadó, Budapest.
- Felföldi László 1999 Réthei Prikkel Marián: A magyarság táncai. *Táncudományi Tanulmányok 1998–1999*. (szerk. Kővágó Zsuzsa). Magyar Táncudományi Társaság, Budapest, 125-147.
- Fuchs Livia 2007 *Száz év tánc*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Garai Imre 2014 *A tanári elitképzés műhelye – A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. ELTE Eötvös Collegium Kiadványa, Budapest.
- Gyáni Gábor 2016 A város, mint zárt és nyitott tér. *Forrás*, (48) 7–8:205-219. Online: <http://www.forrasfolyoirat.hu/upload/articles/1930/gyani.pdf>
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998 *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gennep, Arnold van 2007 *Átmeneti rítusok*. MTA Néprajzi Kutatóintézete – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Györfly István 1939 *Néphagyomány és nemzeti művelődés*. Magyar Tájé- és Népismeret Könyvtára, Budapest.
- Halbwachs, Maurice 2021 *Az emlékezés társadalmi keretei*. Specimina Ethnographica (sorozatszerkesztő: Keményfi Róbert). L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Budapest – Debrecen.
- Hanák Péter 1999 *A Kert és a Műhely*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Harsányi István 1991 Dánia, a népfőiskola bölcsője. In *Népfőiskola tegnap, ma, holnap* (szerk. Harsányi István). PÜSKI Magyar Népfőiskolai Társaság, Budapest.
- Hegel, George Friedrich Wilhelm 1980 A drámai műalkotás külső előadása. In *Esztétikai előadások III*. (Fordította Szemere Samu). Akadémiai Kiadó, Budapest. 386-396.
- Hobsbawm, Eric 1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás – tanulmánygyűjtemény*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- Hofer Tamás 2009 *Antropológia és/vagy néprajz – Tanulmányok két kutatási terület vitatott határterületéről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- Hoitsy Pál szerk. 1920 Tünetek és tünődések a falu-szövetség balatonfüredi ünnepéről. *Vásárnap* 67. évf. 16. szám, 184.
- Kant, Immanuel 1981 *A tiszta ész kritikája*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Kállai Lili hagyatéka – OSZMI Táncarchívum fond 28.
- Karácsony Sándor 1985 *A magyar észjárás*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar Rendeletek Tára 1867–1945. Online: <https://library.hungaricana.hu/>
- Katona Imre 1998 Ballada. In *A magyar folklór*. (Voigt Vilmos szerk.), Osiris Kiadó, Budapest.
- Kavecsánszki Máté 2015 *Tánc és Közösség*. DuPress Kiadó, Debrecen.
- Kavecsánszki Máté 2021 Színpadai néptánc és modern balettművészet a két világháború között. In Bólya Anna Mária – Windhager Ákos szerk. *Magyar Csupajáték – A modern magyar összművészeti előadás*. MMA – MMKI, Budapest.
- Körtlévész Géza 1989 Balett az Operaházban 1919–1984 között. In *A színház története Magyarországon* (Dienes Gedeon-Fuchs Livia szerk.) Múzsák Kiadó, Budapest.
- Merényi Zsuzsa 1989 Szabadtánc irányzatok. In *A színház története Magyarországon* (Dienes Gedeon-Fuchs Livia szerk.) Múzsák Kiadó, Budapest.
- Molnár István 1943 *Élő népballadák*. Magyar Műsorközpont Kiadás, Bánsági Nyomda, Kispest.
- Móricz Miklós 1933 Budapest, Magyarország és a nemzet. *Városi Szemle* (Dr. Lamotte János – Dr. Illyefalvy Lajos szerk.) XIX. Évf. I. szám, Budapest Főváros Statisztikai Hivatala, 219-246.
- Móricz Miklós 1935 *Budapest társadalomrajza*. Statisztikai közlemények (sorozatszerkesztő Dr. Illyefalvy Lajos), Budapest Székesfőváros Házinyomdája.
- Muharay Elemér 1942 *Hagyományunk, műveltségünk, életünk*. Magyar műveltség hagyomány sorozat, KALOT Kiadás, Kispest.
- Muharay Elemér – Bartók József 1944 *Balladamentő könyv*. Szépmíves Népkönyvtár, Szépmíves Műhely, Szikra Rt., Budapest.
- Paulini Béla szerk. 1937 *Gyöngyösbokréta*. Dr. Vajna György és Társa, Budapest.
- Pásztor Mihály 1940 *A százötven éves Lipótváros* – Statisztikai közlemények (sorozatszerkesztő Dr. Illyefalvy Lajos), Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest.
- Perrault, Charles – d'Aulnoy, Madame 1991 *The Sleeping Beauty and Other Classic French Fairy Tales*. Children's classics, Dilithium Press Ltd., New York.
- Podmaniczky Frigyes 1887 *Napló-töredékek 1824–1886*, IV. kötet, Grill Károly Császári és Királyi Udvari Könyvkereskedése, Budapest.
- Réthey Prikkel Marián 1924 *A magyarság táncai*. „Studium” kiadása, Budapest.
- Szentpál Olga – Rabinovszky Máriusz 1940 [*A mozgásművészet rendszertana*] Kiadatlan kézirat. Forrás: OSZMI Táncarchívum fond 32.
- Szentpál Olga 1954 *Csárdás – A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Tenbruck, Friedrich H. 1998 A polgári kultúra. In Wessely Anna szerk. *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 52-70.
- Tomka Béla 2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Turner, Victor 1974 *Dramas, Fields and Metaphors – Symbolic actions in human society*. Cornell University Press, Ithaca and London.
- Ujfalussy József 1970 *Bartók Béla*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Vargyas Lajos 1976 *A magyar népballada és Európa, I-II*. Zeneműkiadó, Budapest.
- Vargyas Lajos szerk. 1993 *Kodály Zoltán – Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers. Kodály Zoltán hátrahagyott írásai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Vincze Gabriella 2014 Mézeskalács-Revü – Korb Flóra, *Artmagazin* (65.) 52-56. Online: <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/f4f8dc23df79a872037490e57434fd37>
- Voigt Vilmos 1987 *Modern magyar folklórisztikai tanulmányok*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Voigt Vilmos 1998 Mese. In Voigt Vilmos szerk. *A magyar folklór*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Volly István 1938 *Népi Játékok I-II-III*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, Reprint 1941.
- Volly István 1948 *101 Mária-ének – Népi gyűjtések*. Népkóta Kiadás, Szent Gellért Nyomda, Szeged.
- Weber Edit, Elekesné 1935 *Magyar Táncok – Vezérkönyv a magyar táncok oktatásához*. Stephaneum Nyomda R.T., Budapest.

Molnár Icsu István *Fától az erdő.*
(Ceruza), vászon, digitális nyomtatás, olaj akril, 130 × 100 cm, 2019

S. Nagy Katalin

MŰVÉSZEK ÉS MŰTERMEK Előzetes a 2023-ban megjelenő írásokhoz

[DOI 10.35402/kek.2022.4.13](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.13)

Absztrakt

Kiállítás szervezési és művészetszociológiai, művészettörténeti kutatómunkája 1968-tól 2016-ig tartó történetét ismerhetjük meg S. Nagy Katalin *Művészek és műtermek* című írásából. A 120 képzőművésszel készített életútinterjú alanyai az aczéli három T-be kategorizált művészek, az élettörténetek értelmezéséhez történelmi keretet is rajzol a szerző, amelyeken keresztül feltárul a kulturális élet izgalmas változási folyamata, a pártállami mecénatúra működési mechanizmusa, a magánygyűjtemények kiépülése. Tiltott művészek és besúgók, szocializmushoz hű művészek és műteremházak, atelier és képzőművész házaspárok – lépjenek be egy eddig ismeretlen világba!

Abstract

The article entitled Artists and Studios written by Katalin S. Nagy sheds some light on the history of exhibition organisation and sociological research work from 1968 to 2016. The 120 visual artists being the subjects of the life journey interviews were categorized into the three T categories of György Aczél. To interpret the life stories, the author also draws a historical framework through which the exciting process of cultural change, the working mechanism of party patronage, and the development of private collections are revealed. Let forbidden artists and informers, artists and studios loyal to socialism, ateliers and fine artist couples enter a previously unknown world.

I. Művész-interjúk

1968-ban rendeztem az első kiállítást (Ország Lili első budapesti bemutatkozása, Rákosliget, Művelődési Ház) és 1969 nyarán néhány vidéki művésztelepen folytattam első művészetszociológiai kutatásomat. Egyszerre tanultam bele a művészettörténetbe és a szociológiába, párhuzamosan foglalkoztam festői életművekkel (*Anna Margit, Illés Árpád, Deim Pál* stb.) és végeztem vizsgálatokat az

alkotói és befogadói folyamatokról, a kiállítás-látogatási szokásokról, arról, hogy kinek mi a művészet. Rendkívül gyorsan alakultak kapcsolataim képzőművészekkel (főként az Európai Iskola tagjaival: *Anna Margit, Bálint Endre, Korniss Dezső, Vajda Júlia* stb. és a saját generációmmal, például *Lakner László, Bak Imre, Pauer Gyula, Karátson Gábor, Kováts Albert, Váli Dezső*). A rendszeres műterem-látogatások és az underground kiállításokra járás vezetett ahhoz a léptékében nagy vállalkozáshoz, amely ennek a tanulmánynak az alapjául szolgált.

1969 és 1975 között mintegy 120 képzőművésszel készítettem életút-interjút, szakmai pályaképet. Még nem volt magnóm, így egy füzetbe jegyzeteltem az elhangzottakat. A beszélgetések időtartama három és hat óra közöttre tehető. A művészek listáját szakértők (Németh Lajos, Körner Éva, Néray Katalin, Frank János művészettörténészek, Kolozsváry Ernő és Rácz István műgyűjtők) segítségével állítottam össze. 1968-tól nagyon sok estémet a Fiala Művészek Klubjában töltöttem, ott is többször kiegészítettük a névsort. Ott kaptam segítséget ahhoz, hogy az *Aczél György* irányította kulturális politika jellegzetes három T-vel elkülönített képzőművészei közül megfelelő arányban legyenek az interjúalanyok között az állam által preferált 'Támogatott művészek' (zömében idősebb, szocialista realista és/vagy posztnagybányai-posztimpresszionista szemléletűek), 'Türtek' (ez a hatvanas évek végének, hetvenes évek elejének hozadéka, akkoriban kerültek át ebbe a kategóriába és kezdtek kiállítani, akik ettől két évtizedre el voltak tiltva, például az Európai Iskolások, elsőként a Párizsból hazatért *Bálint Endre*), és szerepeljenek a 'Tiltottak' (az újító fiatalok, a neoavantgardok, mindenek előtt azok, akikre várt, hogy rákényszerüljenek az ország elhagyására, mint például *Lakner László, Frey Krisztián, Konkoly Gyula*). Igyekeztem figyelni arra, hogy mindegyik korosztály (25-től 90-évesig) képviselve legyen, természetesen arányosan a férfiak és nők is. Nemcsak Szentendrén, Gödöllőn és Vácon (mai napig kiemelten sok művész otthona) készítettem mélyinterjúkat, hanem Hódmezővásárhelyen, Gyulán, Kecskeméten, Pécsen, Kaposváron is. Akkoriban kezdtem fotózni, engedélyt kértem és kaptam amatőr fotókra, nem közlési szándékkal. Senki nem utasított vissza, azok sem,

akik nem tudták, hogy ki vagyok. Biztos, hogy ehhez jelentősen hozzájárult az az igazolás, amit Németh Lajos, a Művészettörténeti Dokumentációs Központ igazgatója (aki tanítványává fogadott) állítatott ki részemre. Ezt néha elkérték, főként a kultúrapolitika által támogatott, állami kitüntetésekkel teleaggatott idős alkotók (néhány művészetszociológus őket nevezte „udvaronc művészeknek”). A végső listából csak néhány alkotóval nem készült interjú az én hibámból, amit természetesen nagyon bánok. Egyik Martyn Ferenc, akivel hosszan beszélgettünk pécsi műtermében és 1976-ban a Nagyatádi Művésztelepen is. Gedő Ilka különös, erőteljes személyisége annyira hatott rám, hogy képtelen voltam az interjúkészítésre. A hetvenes évek elején készült *Mérei Ferenc* pszichológus irányításával a *Rorschach-teszt* hazai sztenderdizálása, s mivel tőle tanultam a felvétel-készítést és -értelmezést, vállaltam, hogy 15 festővel elvégzem ezt a munkát. Egy valakitől kértem engedélyt, hogy hivatkozhaszak rá: Anna Margittól, aki a Rorschach-teszt tíz táblájára szokatlanul magas számú választ adott, több mint háromszázat. Ismerni véltem őt (róla írtam az első könyvemet, 1971-ben) és nagyon segített a 120 művész-interjú értelmezésében is.

Az 1969–75 között elkészült interjúkból néhányat feldolgoztam, Németh Lajos legépelte, további hetet, néhányra hivatkozik is a szakirodalom (például *Ország Lili*, *Bolmányi Ferenc*). Még készítettem interjúkat 1978-ban és 1979-ben, valamint a nyolcvanas évek közepén. Számomra ez utóbbiak közül az a tíz a legtanulságosabb, melyek az 1970-ben készültek megismétlései voltak (kontroll a változásokra). Ezek lényegesen rövidebb, egy-két órás beszélgetések voltak.

A korszak és az interjúk értéséhez az ország – és MSZP – vezető Kádár János népszerű üzenetéből kell kiindulnunk: „Aki nincs ellenünk, az velünk van”.

A vietnámi és a közel-keleti háborúk, az 1968-as párizsi és a prágai események ellenére itthon látványos változások történtek, amelyek pozitívan befolyásolták a képzőművészeti élet változásait, mozgásait. A magyar gazdasági szerkezet reformjának kezdete (majd bukása), a kulturális területeken két évtizedig elképzelhetetlen élénkülés, a könyvkiadás modernizációja és a kiállítási lehetőségek bővülése. A progresszív törekvésű művészek műtermekben, lakásokban állítják ki munkáikat, ezek a hálózatépítés kedvelt helyszínei. Nemcsak a fiatalok, hanem az idősebb korosztályhoz tartozó modernnek is kiállítások, közönségtalálkozók sokaságát rendezik ifjúsági klubokban, kollégiumokban, egyetemeken, a Hazafias Népfrent helységeiben, művelődési házakban. Kiemelkedő esemény, fordulat a képzőművészeti szcénában *Kassák Lajos*, a magyar

avantgárd doyenjének önköltséges kiállítása a *Fényes Adolf Tereben* 1967-ben, ott mutatta be absztrakt műveit (a kiállítást *Kádár János* is meglátogatta feleségével). 1969 októberében nyílt nagy *Vasarely-kiállítás* a Műcsarnokban. Ez akkor is jelentős fordulat volt a nonfiguratív művészet létjogosultságának elismerése felé, ha Vasarely évtizedek óta Franciaországban élt, nagy nemzetközi reputációval rendelkezett – de mégiscsak magyar művész volt, pécsi születésű. A szakirodalom nagy áttörésnek nevezi az Iparterv-generáció I. kiállítását 1968 decemberében (a katalógus borítótervén szereplő nevek: *Bak Imre*, *Frei Tamás*, *Hencze Tamás*, *Keserű Ilona*, *Konkoly Gyula*, *Lakner László*). Fontosak a Szürenon művész csoport kiállításai és a R-kiállítás, a magyar avantgárd seregszemléje. 1970-től 1973-ig, erőszakos bezárásáig az MSZMP kultúrapolitikájával szembenemelve működtek a Balatonboglári Kápolnátárlatok. Hatóságilag elrendelt bezárása, 1973 nyara után a budapesti Fiala Művészek Klubja vált az alternatív törekvések központjává. Kiemelkedő szerepük lett az átalakulási folyamatban a hazai szimpóziumoknak (Villány – kőszobrászok, Siklós – kerámia, Makó – grafika, Velem – textil). A textilt és a grafikát a hatalom kevésbé ellenőrizte, kevésbé tartotta veszélyesnek, ez is hozzájárult felvirágzásukhoz (ezért is készítettem mélyinterjúkat textilművészekkel is, például Attalai Gábor, Szenes Zsuzsa, Szilvitzky Margit stb.). Mindezek a változásokat jelzik a paternalista központi irányítás, a „kalitkába zárt szabadság” ellenére.

A változást jelzi, hogy az úgynevezett „kétmillió” vásárlásokon, mely 1965–1980 között az állami, szocialista mecénatúra egyik eszköze volt, és az 1952-ben szovjet mintára létrehozott Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja ellenőrzött, az addig a „tiltott kategóriából” a „tűrt” kategóriába átkerülő idős művészek közül némelyiknek nemcsak kiállítások rendezését engedélyezték (*Kassák*, *Anna Margit*, *Korniss*, *Schaár Erzsébet* stb.), hanem egy-egy alkalommal vásároltak is tőlük (*Bálint Endre*), Aczél György hathatós közbenjárására. Magyarországon átjárhatóbb volt a „tűrt” és a „tiltott” kategória, mint a többi szocialista országban, a hatalom – eléggé kiszámíthatatlan módon – időnként eltűrte a művészek autonómiáját, egyéni látásmódját. A „tiltott” művekért sem járt börtön, mint Romániában és a Szovjetunióban a litvánoknál, legfeljebb kiállítások bezárása (lásd *Balatonboglári Művésztelep*) vagy végső esetben olyan egzisztenciális ellehetetlenítés, hogy a művész inkább külföldre költözzön. A néhány kivétel egyike: 1970-ben *ef Zámbo Istvánt* és társait őrizetbe vették és hetekig vizsgálati fogságban tartották *Najala happening* című köztéri előadásukért.

Az állami zsűri minden évben négyszer vásárolt a „támogatott” művészekről. Ez körülbelül 60–70 képzőművészt jelentett (például *Ék Sándor, Kurucz D. István, Fenyő A. Endre, Pap Gyula, Frank Frigyes, Gerzson Pál, Mácsai István, Scholcz Erik* stb.). Voltak, akiktől gyakran, de nem mindig vásároltak (például *Balogh András, Főnyi Géza, Gráber Margit, Z. Gács György* stb.). Lényegében a középgenerációt támogatták, az idősebbek közül azokat, akik nem voltak elkötelezettek a modern művészet mellett. A fiatalokat nem, és szóba se jöhettek az új szemléletek, irányzatok képviselői. Megjegyzés: a rendszerhez hűségesen kötődő „nagy” művészek nem szorultak rá a „millió” vásárláson való részvételre, őket más forrásból, megrendelésekből dotálta a kultúrapolitika (csak állami mecenatúra létezett, például *Bernáth Aurél, Domanovszky Endre, Kmetty János, Kádár György* stb. megrendelése). Ha a rendszeres vásárlásokkal is támogatottak névsorát figyelmesen megnézzük, még egy változásra figyelhetünk fel: már nemcsak a szocialista realizmus kánonja szerint alkotók és a posztnagybányai szemléletet konzerválók szerepelnek közöttük. A középgenerációhoz tartozók közül többen is a Képzőművészeti vagy az Iparművészeti Főiskola tanárai. Lehet, hogy a modernebb szellemű, szemléletű tanítványaik hatottak vissza rájuk. Munkáikban átlépik az akadémikus realizmust, naturalizmust, konstruktivista elemek jelennek meg műveikben, közelítenek az absztrakcióhoz (Kokas Ignác, Gerzson Pál, Eigel István, Schrammel Imre, Sváby Lajos stb.). Vagyis a kultúrapolitika által támogatott művészeknél is megfigyelhetők formai megújulások, a csak a látványt leképező idejétmúlt szemlélettől óvatos távolodás, többnyire mérsékelt megoldások, melyek olykor a radikális szemléletváltás látszatát keltették. Művészetszociológiai értelemben a közönség, a befogadó szempontjából ennek a csoportnak fontos a szerepe, hiszen ők a „közvetítők”, az újat teremtő kreatív alkotók és a „képzéskény”, az újra is nyitottabb közönség között.

Hasonló folyamatok zajlottak az irodalomban, a zenében és a filmművészetben 1968 után (lásd *Jancsó Miklós* filmjei itthon és *Andrzej Wajdái* Lengyelországban). Itthon lényegében 1990-ig, a rendszerváltás után alapvetően megváltozó képzőművészeti élet (magángalériák, aukciós házak stb.) megmaradt a Támogatott–Türt–Tiltott kategóriába sorolás, még ha időszakonként módosult is a kritériumrendszer. A magyar beat- és rockzene évtizedeiről szóló konferenciákon gyakran elhangzott a 3T hatásait elemezve, hogy nem mindig lehetett tudni, miért soroltak valakit aktuálisan a Támogatott–Türt–Tiltott kategóriába.

Fontos változás a hatvanas évek vége felé a magángyűjtemények létrejötte. A Rákosi-korszakban a tekintélyes műgyűjtemények szétszóródtak, hosszú ideig nem támogatta létezésüket a kultúrapolitika és anyagi fedezet sem volt rá. A hatvanas évek második felében a szakma számba vette az idős műgyűjtők anyagát (*Bedő Rudolf, Tompa Kálmán, Kunváry Bella, Radnai Béla*), a vidéki városok múzeumai is igyekeztek megszerezni műgyűjteményeket (Pécs, Győr, Székesfehérvár, Szombathely), és egyre ismertebbé váltak azok a tanárok, orvosok, állami tisztviselők, akik elkezdtek vásárolni előbb a klasszikus avantgárdok, idősebb mesterek (*Korniss Dezső, Anna Margit, Bálint Endre, Barcsay Jenő*) munkáit. A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején alapozódtak meg a középgenerációhoz tartozóktól megszerzett művek gyűjteményei (*Köves Oszkár, Rácz István, Kolozsváry Ernő, Levendel-gyűjtemény – Ország Lili, Kondor Béla, Tóth Menyhért, Deim Pál* stb. munkái). Az úgynevezett „Iparterveseket” kezdte gyűjteni *Kovács Lajos* (*Lakner László, Bak Imre, Hencze Tamás, Pauer Gyula* stb.). Több művészettörténész is jelentős kortárs gyűjteményt tudhatott magáénak (*Körner Éva, Mezei Ottó, Supka Magdolna* stb.). Néhány ma működő galéria-tulajdonos szerint most is „trendi” a hetvenes évek neoavantgárd művészeitől vásárolni. A szocializmusban szigorú törvények vonatkoztak ugyan a műgyűjtésre, de nem ellenőrizték annyira, mint az ingatlanvásárlást vagy az arany beszerzését. Valójában legális tőkefelhalmozási eszköz lehetett a festmény. Az interjúkészítés során a művészek nemcsak az állami vásárlások ellentmondásaiba, a *Képcsarnok* packázásaiba, a BÁV-aukciókba, pénzforrásaik nehézségeibe engedtek belelátni, de kiderült, hogy van néhány „titkos gyűjtemény” lakásokban, munkahelyek irodáiban, és segítettek abban, hogy tulajdonosaik beengedjenek szentélyeikbe, ahol a két háború közötti kiemelkedő művészek munkái mellett kortársakat is megnézhettem *Anna Margittól Vaszkó Erzsébetig*. (Számomra a legerősebb élmények egyike volt *Kövesi István* Csanády utcai zsidó mézárós gyűjteménye). A műkereskedelem csak 1989 után indult meg, az első kortárs művészeti galériák is csak a nyolcvanas évek végén nyíltak meg, de a hetvenes évektől már újra megjelentek a valódi műgyűjtők, alakultak a műgyűjtemények. Főleg Budapesten, de vidéki városokban is.

Az életút-interjúmban arra fókuszáltam, hogy kiből hogyan, miért lett művész, de természetesen fontos kérdéskör volt, hogy miből él meg, vannak-e gyűjtői, milyen eladási lehetőségei vannak az államilag korlátozott műtárgypiacon, és részesül-e (és milyen)

állami támogatásban, megrendelésekben. Az anyagi helyzetet a műterem megléte és hiánya, a tárgyi környezet, az életforma, a családdal való kényszer együttléte vagy az elkülönülés lehetősége jellemezte. A közönséggel való kapcsolat lehetősége is meghatározó a művész társadalmi helyzetében. A 3T kapcsán már volt szó kiállításokról. Annak ellenére, hogy az interjúk készítésekor a hatvanas–hetvenes évek fordulóján a kortárs képzőművészek már meg tudták mutatni egymásnak és az érdeklődő értelmiségi rétegnek a szocialista realizmussal egyértelműen szakító, a klasszikus magyar avantgárd és a nyugati képzőművészeti stílusokhoz kapcsolódó műveiket. Lakásokban, ifjúsági klubokban, művelődési házakban és olykor még külföldön (leginkább Lengyelországban és Jugoszláviában) is. Absztrakt expresszionista, geometrikus absztrakt, szürrealista, pop art munkáikkal terjesztették az avantgárd vizuális nyelvét, miközben a *Képcsarnok* boltokban megállt az idő: impresszionista, posztimpresszionista utánérzésekből és tévesen „realistának”, akadémikusnak nevezett másolatokból kínáltak az egyre nagyobb tömegben épülő lakótelepek falaira festményeket, sokszorosított grafikákat. A támogatott művészek részt vehettek a Múcsarnok, a Nemzeti Galéria és más állami intézmények kiállításain, országos és vidéki bemutatókon is. Tiltott témák – például 1956, a szovjet megszállás, a rendszer diktatórikus jellege – fel sem merülhettek, politizálni csak a megadott keretek között, a szabályok betartása mellett lehetett (*Mácsai Pál, Vecsési Sándor, Gyémánt László* stb.). A hivatalos ideológia szerint a dolgozó nép a szocializmust építi, a művészetnek ezt kell támogatnia, a kiállításoknak optimizmust kell sugározniuk. A tiltott és tiltott művészek kiállításai is elkezdődtek (például *Anna Margit* húsz év szünet, tiltás után az Ernst Múzeumban), a Szombathelyi Textil Biennálékon megjelentek az új, modern szemléletű művészek, akik a képző- és iparművészet, a textil és a festészet közötti falakat is lebontották (*Attalai Gábor, Szenes Zsuzsa, Szilvitzy Margit, Gecser Lujza* stb.), és nagyon sokat tett a határátlépésekért, modernizálásért Kovács Péter és Kovalovszky Márta a Székesfehérvári István Király Múzeumban rendezett kiállításokon, szoktatták az újhoz a politikai hatalom képviselőit és a közönséget is. A tiltott művészek valójában csak egy nagyon szűk nyilvánosság számára voltak hozzáférhetők. A lakástárlatok, a vidéki művelődési házak, ifjúsági klubok néhány napig voltak nyitva, (a titkos ügynökök és besúgók jelentései alapján a hatóságok hamar bezáratták), így próbálva elzárni az ilyen felforgató szellemű művekkel a találkozást. Elzárni nem lehetett az információkat, hiszen lehetővé váltak a

külföldi utazások, és nemcsak a nyugati országokban, hanem a lengyeleknél és Jugoszláviában is meg lehetett ismerkedni a sokrétű kortárs kultúrával.

Az interjúkat műtermekben, műteremként is használt lakásokban, kollektív műtermekben, néhányat művésztelepen készítettem, vagyis alkotásra használt helyiségekben. Budapesten a 19. század óta kevés volt a valóban műteremnek épült, annak valóban alkalmas tér. De a XX. század hatvanas–hetvenes éveiben se volt jobb a helyzet. Számomra is meglepetés volt, hogy még élni is kevéske lakótereket, fél-szobákat, mosókonyhákat, leválasztott padlástereteket és alagsori helyiségeket használtak munkahelyként a kiállításokra, bemutatókra készülő művészek. Akkoriban kezdett divatba jönni a lakótelepi használaton kívüli területek bérlése, munkahelyé alakítása (egy pestszentlőrinci lakótelepi ház alagsorából indult Pauer Gyula nagyívű életművének létrejötté – szűkös beltérben készült tágas külső terekbe tervezett plasztikái). Volt néhány 19. századi, 20. század eleji budapesti és vidéki művészkolónia, művésztelep, művészház, amelyben elfogadható terek tették lehetővé a szobrászoknak és festőknek az alkotómunkát. *Budapest első művésztelepe*, a Százados-úti 1911-ben, 28 műteremmel épült. Munka- és lakóhely volt, sosem alkottak művészeti csoportosulást, sokféle szemléletű, ízlésű életmű jött létre, közöttük néhány művészettörténeti szempontból is jelentős (például *Czigány Dezső, Kádár Béla, Kerényi Jenő, Medgyessy Ferenc, Pór Bertalan* stb.). Sikertörténet, a kultúrpolitika által támogatott, elismertnek tartott művészekkel interjút készíteni (*Mikus Sándor, Kurucz D. István, Kiss István* stb.), és a középgeneráció támogatott, rendszeresen kiállító szereplőivel is (*Bobus Zoltán, Kamotsay István, Szabó Iván, Lugosy Mária, Váradi Sándor* stb.). A Százados úti környezet barátságos, fák, növények, többen nevezik művészfalunak, 1974 óta műemléki jelentőségű terület. Több interjút készítettem a késő-szecessziós Gellérthegy-műteremházban lakókkal (például *Kokas Ignác*) és a közeli Bartók Béla úti tetőtéri műteremlakásban élőkkel is (például *Bolmányi Ferenc*, aki nem tartozott a támogatottak kategóriájába, hanem legfeljebb a „túrtek” közé). Készítettem interjúkat a *Lehel úti kollektív műteremben* dolgozó szobrászokkal (*Kutas László, Gáti Gábor, Ligeti Erika* stb.). Maga a műteremház 1911–12-ben épült, az első emeleten műteremlakások is találhatóak. A XIII. kerületben az 1948–1950 között épült úgynevezett Lehel téri élmunkás házakban (D-épület) is kialakítottak négy műtermet (kettőt a földszinten szobrászoknak és kettőt az első emeleten festőknek), ezeket megbízható,

a szocializmushoz hű művészek kapták. 1955–57 között 24 lakásos műteremház épült az angyalföldi szocialista Fiastyúk utcai mintalakótelepen (Mágya-közi műteremlakások), a kapuk felett allegorikus domborművek, ahol kb. 100 m²-es műtermekben beszélgettem *Szentiványi Lajossal* és *Wüirtz Ádámmal*.

A szentendrei Kálvária feletti Új művésztelepen viszonylag sok időt töltöttem és hosszú beszélgetéseket folytattam több képzőművésszel is különböző korosztályokhoz tartozók és más-más felfogásban alkotók közül (*Deim Pál, Gy. Molnár István, Kőszta Sipos László, Balogh László, Pirk János, Ilosvai Varga István, Hegyi György, Kóka Ferenc, Jávor Piroška, Bálint Ildikó, Asszonyi Tamás*). A szentendrei művészettől elválaszthatatlan *Korniss Dezsővel, Vajda Juliával, Anna Margittal* és *Szántó Piroskával* budapesti lakásaikban interjúztam. 1968 után jelentős változások történtek a szentendrei művészet fogalmában, értelmezésében (*Németh Lajos, Körner Éva, Haulisch Lenke* írásai), az interjúk készítésének időpontja egybeesett a szentendrei művészet átalakulásával.

Törekedtem arra, hogy a vidéken élő képzőművészek közül többen részt vegyenek az interjúk beszélgetésekben. Kocsim és pénzem még nem volt, így vonattal utaztam. Így készült felvétel a *Hódmezővásárhelyi Művésztelepen Hézső Ferenc, Szalay Ferenc, Fejér Csaba, Fodor József, Patay László, Németh József* festőkkel és *Csohány Kálmán* grafikussal, az 1969–70-ben épült művészházakban és a *Mártélyi Művésztelepen*. Gyulán *Kosztá Rozáliával*. A *Pécsi Műhely* tagjai már az 1968–70-es években is kötődtek a *Bauhaushoz*, a geometrikus és neokonstruktivista művészethez és jelentős szerepük volt annak megújításában. 1970–71-ben 21 land-art akciót valósítottak meg. Voltam *Martyn Ferencnél*, de végül is vele nem készült el az interjú, többekkel viszont igen: *Lantos Ferenc, Gellér B. István, Keserű Ilona, Halász Károly, Kismányoki Károly*.

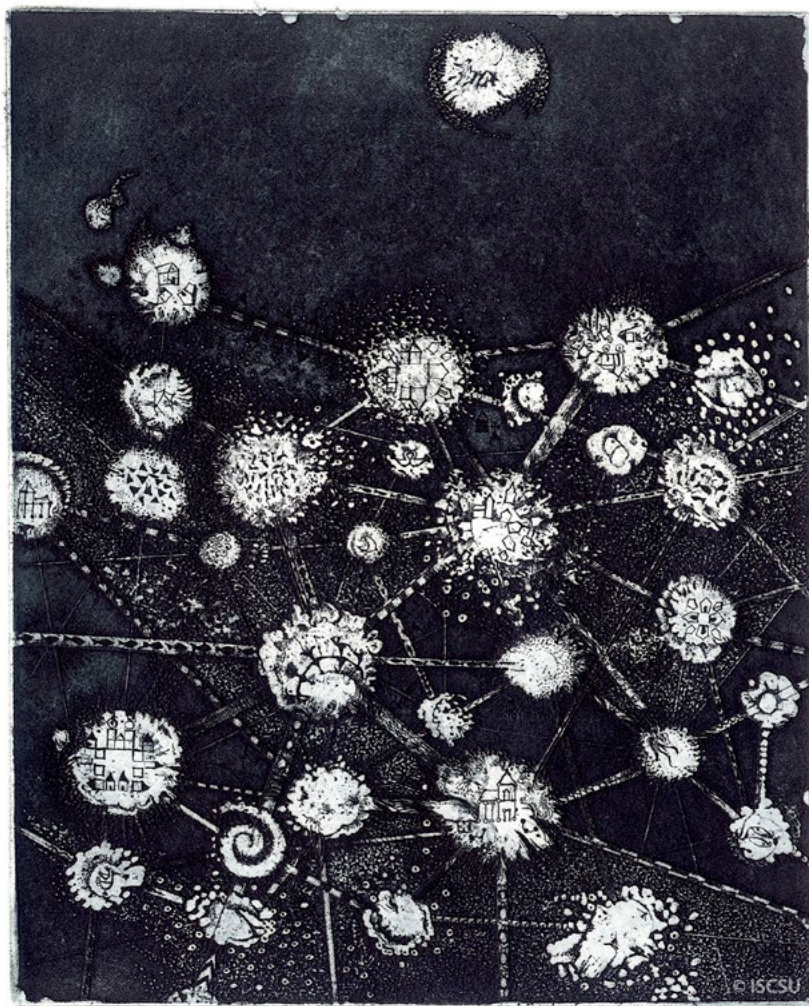
Az 1921 óta működő Miskolci Művésztelepen is viszonylag sok időt töltöttem és többekkel készítettem interjúkat (*Csabai Kálmán, Feledy Gyula, Lenkey Zoltán, Seres János, Kun Ernő, Várady Sándor, Szanyai Péter, Varga Éva, Lukovszky László, Máger Ágnes*).

Végül is néhány jellemző adat az elkészült interjúk alapján (részletes értelmezésükre a tanulmányban kerül sor). A mintegy 120 interjúban résztvevő művészből 85 fő férfi és 35 fő nő. Ez lényegesen jobb arány, mintha a beszélgetéseket 20 évvel korábban, az ötvenes évek elején folytattam volna és lényegesen rosszabb, ha a mához közelebb, a kétezres évek után. Árnalja az adatokat, hogy a 33 szobrászból mindössze 7 a nők száma, viszont a 15 fő textilesből 11

a nő. Négy korosztályból 32 fő 1895 és 1914 között született, 20 fő 1915 és 1930 között, 38 fő 1931 és 1945, és 1946 után született 6 fő. A budapesti és vidéki képzőművészek aránya kétharmad-egyharmad.

II. Műteremlátogatások képzőművész házaspároknál

A fentiek alapján készülő elemző tanulmány megjelenésével párhuzamosan a *Kultúra és Közösségben* elindítok egy Műteremlátogatás sorozatot. 2016-ban megjelent az Arnolfini Paper Book sorozatában nyolc esszém *Anna Margit, Illés Árpád, Bálint Endre, Gedő Ilka, Schaár Erzsébet, Korniss Dezső, Vajda Júlia* műterméről, és három festő özvegyénél tett műteremlátogatásomról (*Czimra Gyula, Bene Géza, Gadányi Jenő*). 2015-ben, majd 2018-ban az Artézi Galériában három, a témához kapcsolódó kiállítást rendeztem, melyeken kortárs művészek munkái szerepeltek. Hosszas gondolkodás után döntöttem úgy, hogy a képzőművész házaspárok műtermeiben tett látogatásaim alapján mutatok be néhány kortárs művészt és munkahelyüket. Évtizedek óta tapasztalom, hogy még a képzőművészetet kedvelők körében is valami rejtély veszi körül a műtermet (atelier), mintha valami romantikus, titokzatos tevékenység színhelye volna, a köznapi ember számára alig-alig megközelíthető. A múlt századelőn még ritkaságszámba mentek a képzőművész házaspárok (*Ferenczy Károly és Fiala Olga*), a két háború között már növekedett a számuk (*Farkas István és Kohner Ida, Czöbel Béla és Modok Mária, Vajda Lajos és Vajda Júlia, Ámos Imre és Anna Margit, Perlott Csaba Vilmos és Gráber Margit*). A hatvanas–hetvenes években megnőtt a számuk: *Vilt Tibor és Schaár Erzsébet, Konok Tamás és Hetey Katalin, Erdély Miklós és Szenes Zsuzsa, Gáyor Tibor és Mauer Dóra*. Néhányan a maiak közül: *Turcsányi Antal és Mózes Katalin, Szűcs Miklós és Vojnich Erzsébet, Kovács Albert és Kelemen Kata, Alföldi László és T. Horváth Éva*. A műterem egyszerre a privát élet színhelye és közterület (gyűjtők, vásárlók, kiállításrendezők munkaterépe), egyszerre mutatja meg a művész alkotómódszereit, munkaeszközeit és a festő, a szobrász karakterét, személyiségét. A művészetszociológusnak különösen értékes terep, a művészet–művész–mű kapcsolatrendszer feltárásához, a közönség számára pedig belépés egy addig ismeretlen világba.

„Zsombékok”

F.A. III.

xv

Molnár Icsu István *Zsombékok*.
Rézkarcs foltmaratás (C3 C5), 24,5 × 19,5 cm, 2006

KÖZÖSSÉGI RÁDIÓZÁS

[DOI 10.35402/kek.2022.4.14](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.14)

A közösségi rádiózás alapfogalmait (civilek, önkéntesség, helyi közösségek) Velics Gabriella elszánt és érdeklődésre számot tartó doktori disszertációja és az ezen alapuló izgalmas könyv vezeti be újra.¹ A könyv az 1993–2008 közötti időszakról szól ugyan – szorosán véve médiatörténet, beágyazva a hazai társadalomtörténetbe –, de ahhoz, hogy meg lehessen érteni, a szerző be kell vezesse az olvasót az említett alapfogalmakba. A „közösségi rádiózást” idejét múlta kezdeményezésnek tartanánk, ha csak az önkénteskedő rádiózás helyi kísérleteire figyelnénk. Ezeket mára (2022) elmosta részben a technika, részben pedig a médianyilvánosság forradalmi átalakulása. De a kortörténeti emlék máig érvényes, sőt, jövőbe mutató tartalmakat is hordoz. A próbálkozások motívumai megmaradtak, a szükségletek, amelyeket egykor a közösségi rádiózás próbált kielégíteni, máig kielégítésre szorulnak (civilek és kormányok, amatőrök és profik, piaci erők és kisközösségi önvédelem). Ezért tehát, bár a szerző a kutató pontosságával határolja le kutatásának időhorizontját és vizsgálódásának területét (a Dunántúl délnyugati része), többet mond annál, mint amit megvizsgált. Ez a könyv arról szól, ahogyan a civil kezdeményezések a rendszerváltozás jóvoltából kibontakoztak a Kádár-rendszer fojtogató öleléséből, és megindultak a demokrácia felé.

A könyv második fele tartalmazza az eseteket, amelyekből Velics Gabriella az általános tanulságokat levonja. (S mivel így van, trükkösebb szerkesztéssel akár a sorrend is megfordítható lett volna: az esetekkel kezdeni, a tanulságokat belőlük levonni.) Az esetek – SzóKöz Rádió, Berzsenyi Rádió, Triangulum Rádió, Rádió Cell – érdekesítő, és egyenként is elgondolkodtatók. Jól látható, mennyire meghatározó a közösség, amely a rádiót és a rádiózatokat körbeveszi; mennyire kell – vagy nem kell – a közösségi rádióknak rezponzívnak lennie, vagy mennyire maradhat „üzenőfal”; milyen mértékben tükröz helyi viszonyokat, és milyen mértékben törekedhet a lokalitás „fözlárkóztatására” a tágabb közösségekbe; mennyire szolgálja a helyi identitás megerősítését, és mennyire közvetíthet átfogó divatokat, trendeket, irányzatokat.

1 Velics Gabriella: *A közösségi rádiózásról, 1993–2008. A közösségi rádiózás szerepe és funkciói a helyi kommunikációs rendszerben, Vas megyei esettanulmányokon keresztül*. Budapest, Fakultás Kiadó 2021.

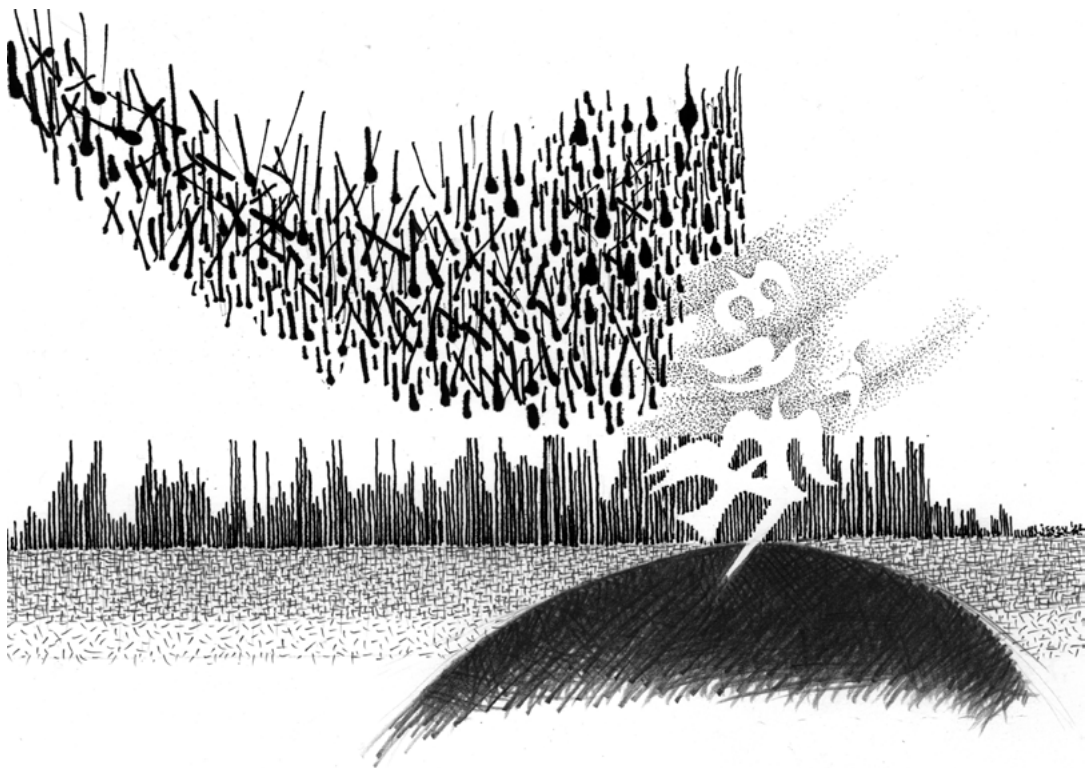
Velics Gabriella vizsgálódásának módszere, mint hasonló esetekben lenni szokott, a részt vevő megfigyelés. (Akciókutatásnak is hívják, bár a szó félreérthető, mert az eredeti „akció” kifejezés angolul némileg mást jelent, mint magyar nyelven). A narratív kutatás – a történetek elmondása és elemzése, a résztvevőkkel való személyes ismeretségek, beszélgetések és vélemények – során, „egy folyamatban lévő eseményhez közelítünk, olyan attitűdök és viselkedések megfigyelésére nyílik mód, amelyeket ebben a természetes közegben lehet legjobban értelmezni” (123. old). Velics Gabriella helyesen jegyzi meg, hogy „az eseményekben való részvétel vagy akár csak a jelenlét is kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatja az eseményeket” (uo.). De azért ne legyünk túl aggályosak. A „résztvevő megfigyelő” mindig részese az eseményeknek, nem kívülálló csupán. A résztvevő megfigyelő egyszerűen annyit jelent, hogy aki csinálja, egyúttal követi is a történéseket; tapasztalatait pedig azok leülepedése után, visszatekintve összegezi. Úgyhogy olvasóként is, kutatóként is megbízom a résztvevő megfigyelések tudományos érvényességében. Sőt, Velics Gabriellától azt tanulom, hogy az „akciókutatás” finomabb és érzékenyebb tud lenni, mint a statisztikai gyűjtések és megfigyelések. (Bár a szerző, igazán korrekteen, két nagy mintás kérdőíves elemzés eredményeit is ismerteti: ORTT 2005, Civil Rádiózásért Alapítvány 2007).

Az esetekből – a felsorolt és megvizsgált közösségi rádiózásból – Velics Gabriella előírászerűen hipotézisek és vizsgálati eredmények formájában vonja le a tanulságokat (mivel eredetileg disszertációt írt). Az egyik tanulság a civil rádiózás adáskörzetével függ össze, amelyet törvény határoz meg. Ami az előny, az a hátrány is, mondja a szerző. Az egy-két kilométeres adáskörzet valóban egy kisközösséget szolgál ki, és lehet, hogy a nemzetközi összehasonlításban helytálló. (Bár mind a terepviszonyok, mind a településhálózatok világszerte eltérők, úgyhogy ezek alapján nehéz egyetemesen érvényes méreteket kijelölni). Mindenesetre Magyarországon, az engedélyezett egy-két kilométeres sugarú körben egy közösségnek nincs elég erőforrása a helyi rádiózás tartós megszervezésére. Ezért egy-egy kisközösségi rádió csak időleges tud maradni.

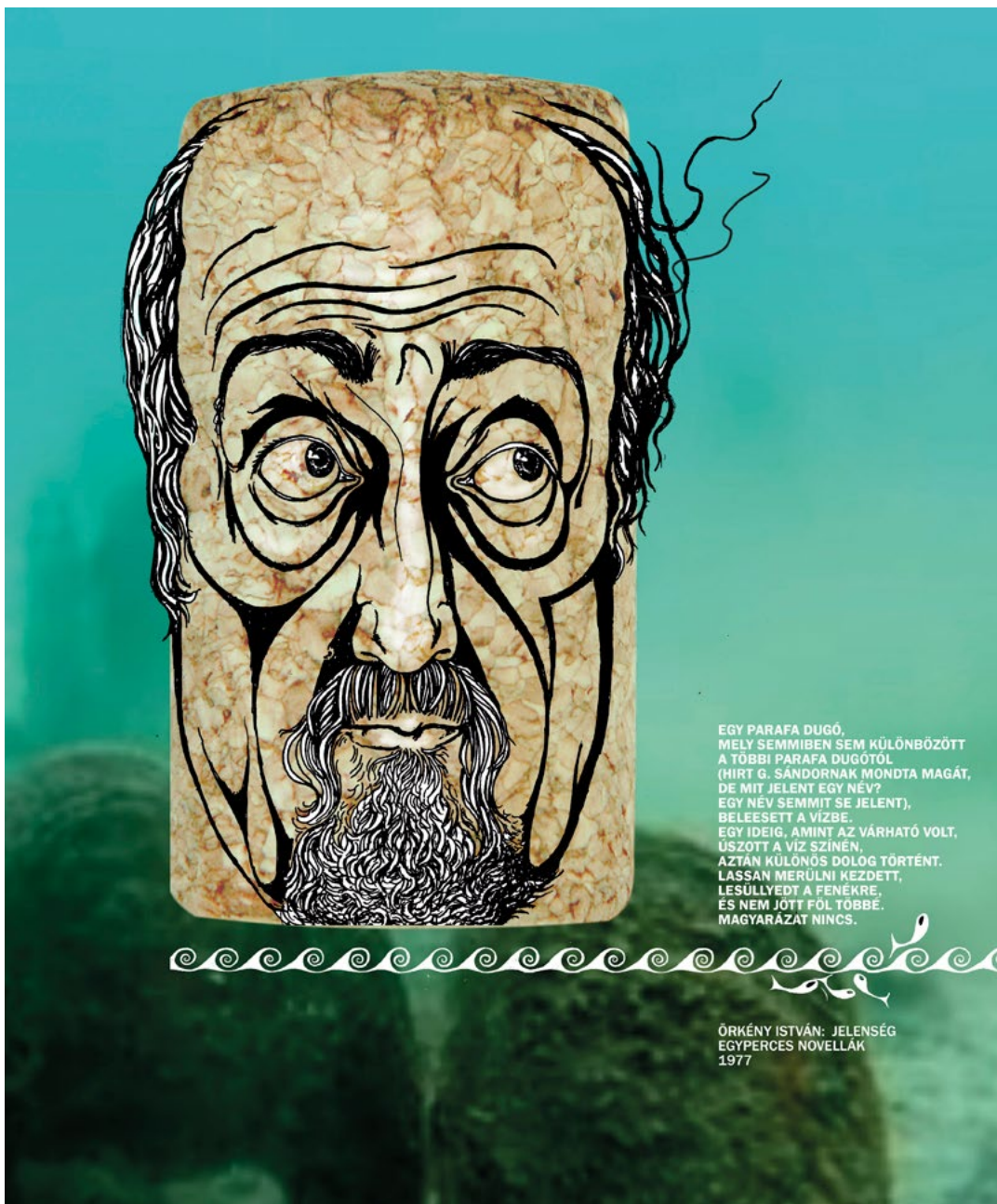
(pl. digitális) formában újjászületik –, a kép kitágul. Ami Magyarországon a rendszerváltás hajnalán elkezdődött, ma is jelen van, csak épp innovatív formákban (pl. honlapok, facebook-csoportok). A helyi média ma is uralja a terepet, sok-sok innovatív megoldást kínálva társadalmi problémákra és alulról jövő kezdeményezésekre. A kötetben kijelölt időhatárok (1993–2008) közt a közösségi rádiózás volt az innovatív megoldás azokra a problémákra, amelyeket az akkori civil társadalom – a közösségi elit – érzékelt. Lehet, hogy a közösségi rádiózás ma már nem annyira újszerű, mint a rendszerváltás hajnalán volt. De társadalmi problémák ma

is vannak, amelyekre helyileg kell megkeresni a megoldást. Az eszköz (közösségi rádiózás) talán idejét múlt. A társadalmi problémák megoldásának kényszere azonban ma is itt van velünk, innovatív megoldásokat igényelve.

Velics Gabriella könyve nem egyszerűen a közösségi rádiózásról szól, és nem egyszerűen a helyi kommunikációs rendszerekről, hanem olyan tanulságokat hordoz, amelyek túlmutatnak a közösségi rádiózás történetén, és a civil–kormányzati, illetve a civil–piaci partnerség lehetőségét és szükségességét, sikerét vagy kudarcait vetik föl.

Molnár Icsu István *Naplórészlet V.*
Tus, ceruza, 22 × 30 cm, 2022

Molnár Icsu István Illusztráció: Örkény István *Jelenség*.
Tus, fotó, digitális nyomtatás, 35 × 29 cm, 2022

nemzedékeik, vissza egészen a századfordulóig vagy messzebb is az időben. A városokat hol nagyságuk, hol fekvésük, máskor lakosaik, néha tipikus foglalkozások vagy látványosságok szerint értékeljük, sőt gyakran így érzékeljük is, nem másként.

A kötet ismertetője ebben pontosan igazít el: „Nem biztos, hogy Kublai kán elhisz mindent, amit Marco Polo mond, amikor leírja neki a követi kiküldetési során meglátogatott városokat, de nyilvánvalóan nagyobb kíváncsisággal és figyelemmel hallgatja a tatárok császára az ifjú velencei szavait, mint bármelyik más küldöttét vagy felfedezőit... És Marco Polo mesél: láthatatlan városokról – a városokról és az emlékezetéről, a vágyról, a jelekről és a szemekről, a városokról és a holtakról, a városokról és az égről, a karcsú, a folyamatos és a rejtett városokról –, mesél és mesél Kublai kánnak, míg rá nem döbben az olvasó a nagy titokra: hogy mindvégig egyetlen városról, az ő városáról, Velencéről beszélt... A vajmi kevésbé tudományos, ám annál fantasztikusabb *Láthatatlan városok* magyarul jó harminc éve egy sci-fi-sorozat darabjaként jelent meg. A XX. századi olasz irodalom egyik legnagyobb, iskolát teremtő és nemzetközileg is páratlan népszerűségű alkotójának, Italo Calvinónak (1923–1985) ezt a remekművét most mint az életműkiadás újabb, nagyszerű darabját ajánljuk az olvasók figyelmébe”.¹

A sci-fi sorozatban napvilágot látott kötet (1980) a tizededik Calvino-mű a magyar könyvpiacra is. Tudományosnak ugyan nem mondható, de mint fantasztikusan érzékeny leíró műnek a városbeszéd-interpretációk sorában éppúgy lehetne helye, mint a felülnézeti szociográfiák vagy más kalandos útleírások között. Végig ki nem derül: valóban látható és létező, vagy sivatagok porába, városfejlesztések ramazurijába bepusztult települések ezek... A valóság és a képzelet olyan „egypercesei”, amelyek a fordító szavai szerint „képzelt valóság” útiképei, s mintha a Kublai kán ügynökeként utazó Marco Polo mindvégig csak saját vízióit, szimbolikus és allegorikus városképzeteit rögzítené követi jelentéseiben, melyekre azután a gesztusok és mimika nyelvén tesz rá újabb jelentés-réteget a kán társaságában. De mert a kán maga is rájön az összehasonlíthatóság abszurd igényére, idővel már inkább kérdez, avagy röviden elmeséli maga egy várost, s arról faggatja Marco mestert, létezik-e egyáltalán ilyen vagy amolyan város. Ám ekkor vallja be Polo is: talán mindvégig Velencéről mesélt.

1 Fordította Karsai Lucia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 132 oldal.

„– Egyetlen marad, amelyről soha nem beszélsz.

Marco Polo lehajtotta a fejét.

– *Velence – mondta a kán.*

Marco mosolygott.

– *Ugyan mit gondoltál, mi másról beszéltem?”*

A császárnak szempillája sem rezgett.

– *Mégsem hallottam, hogy valaha kiejtetted volna a nevét.*

Erre Polo:

– *Valahányszor leírok egy várost, mondom valamit Velencéről...” (66. old.).*

Marco eközben olyan regiszterbe illeszti a városokat, melynek főbb tárgykörei ilyenek: A városok és az emlékezet; A városok és a vágy; A városok és a jelek; A karcsú városok; A városok és a cserék; A városok és a szemek; A városok és a név; A városok és a holtak; A városok és az ég; A folyamatos városok; A rejtett városok... De az elbeszélte települések (mint a kötet fejezetei) olykor csak egy fotó vagy képzelet szárnyáról leperdült tollacska alapján ihletődött és igen illékony övezetek, melyek bármely városkában éppúgy impresszióvá szikárodnak, mint amilyen akár Velence impressziója is lehetne egy zezugosabb részében, vagy egy reneszánsz palota ölelésébe holt csatorna-kanyarulatában, a város téli párájában vagy szeméttől búzló és patkányok járta sikátorában. Olyik városkép meg egyenesen a huszadik századba siklik, alvilági és túltechnicizált metropolisszá lesz, más települések meg mintha ezredéve ugyanúgy viselnék időtlen egyidejűségüket. Hol egy égi gyémántvárosba rontunk be, hol arábiai vagy mongol, saharai vagy magashegyi, tengerparti vagy folyómenti községekbe, ahol a társadalmi tagoltság is éppúgy kétes, mint a megnevezhető utcarend vagy a lakóterek, templomok, piacok és borbélyok érzékeny vidékei. A „városok és az ég” sorozata, vagy a szinte ironikusan elbeszélte lakóhelyek, melyeket a képzelet szül: „A városok és a vágy” mintha egy múzeum tárgya lenne, a „meg nem született városa” éppúgy emlékekből formálódik, mint a „láthatatlan” városok, melyekből a civilizatorikus tétell ellátott modern városok funkcionális metszetei mellé odakerül a képzelet-szülte városiség, a hang vagy illat meghatározta impresszió, az „ideális városok” báj- és büvköre. A „jövő városa” illuzionista/technicista képzetvilágát a függőleges város vagy a földalatti város „valóságvilága” haladja meg, a labirintus-képzetek és az elementáris szükségletek szellemvárosai teljesítik ki. Ezenközben a kán maga is megelégedi a mindig efemer sajátosságokat, s rákérdez: mitől valóságosak Marco Polo városai, melyek akárhol lehetnének és seholsem valóságosak.

S mert a kán nélkül sem igen lehetne Marco szavainak és terepmunkájának háttere, avagy maradhatna Kublai sakk-partnere még, mert az is a fantáziajátékok terepe..., de közben hangot-formát kapnak a női nevekkal illetett városok, a képzelet szüleményeinek megfelelő lebegések, a dolgok helyett alakzatokat megőrző, vagy a porba süppedést az istenek költözésével indokoló megoldások is. Ugyancsak hangot kap a geometria és a fantázia, a prózai és verses megjelenítés, a mesei elemek sora, a képzeletet archeológiai tapasztalatként felmutató ötletek, a honvágy vagy mozgáskényszer terepei, melyek szinte önmagukat építik városképbe.

Az égi és alvilági városokat bejáró urbanisztikai fantáziák valójában esszézerű prózaversek – a könyv tehát nem más, mint a képzelet archeológiája. „Andriát olyan művészien építették, hogy minden utcája egy bolygó pályáját követve fut, és az épületek meg a közösségi élet színhelyei a csillagképek és a legfényesebb csillagok rendszerét ismétlik” (*A városok és az ég*). A csillagrendszerek urbanizált modelljei éppúgy előkerülnek, mint a vágyak végtelenjei, az alvilági és az égi teremtmények, a mértanilag szerkesztettek és a lábakon, szétszórtan álló bambuszvárosok is. Calvino egy interjújában² nemhogy urbanisztikai és történeti hitelességüknek nem, de egyenesen „prózaversnek” nevezte az ötvenöt városportrét, narrátori szerepnek a magáét, amikor Marco Polo és a kán párbeszédeit illeszti a képzeletjáték-városok köré. Ezáltal a meghívás nem is valami turistaútra szól, hanem a narratívák előre rajzolt térképén valamely lóugrás-szerűen építkező olvasat örömeire készült szövegváltozatot teljesít ki. Nem is olvasóra, inkább lapozóra számít maga a szövegvariációs eljárás is: a sejtelmes lényeket imitáló városnevek leginkább a képzeletnek dolgoznak, sőt róluk olvasni sem betűrendben vagy földrészek/országok alapján lehet, hanem a folytonosságot úgy tartja ébren Calvino szövege, hogy a tematikus és jelzős szerkezet a kihagyásokra épül, analógiákat egészen máshol található, melyekből az olvasó elé csak saját választása alapján kerül valamelyik, melyet sem a kán, sem az utazó nem rendel okvetlenül egymás utánra. Mintha bármely mesevariáció is bele lenne kódolva a szövegbe, hol kívülről érkezünk, hol már a főtéri piacon ülünk, mire a nap kél vagy az élet beindul. Ennek pedig az ezeregyéjszákás modell alapján a folytonos mesélhetőség az alapja: a követ beszámolóval tartozik, a kán pedig birodalma

nagyságát és harmonikus működésrendjét szeretné hallani Marco Polo elbeszéléseiből. Eltart egy ideig, amíg a kán nyelvét nem beszélő Marco csak mutogat, mimikával és gesztusokkal díszíti föl közlendőit, madárhangokat és emberi tevékenységeket utánoz, ugrál és szökell, kézzel-lábbal magyaráz – de ennek is vége szakad, idővel már csak ülnek csöndben egymás mellett, mint akik érzik a másikat és mondandója szándéka mellett annak lényegét is.

„Perzsák, örmények, szíriaiak, koptok, türkmének voltak a követek; a császár az, aki minden alattvalójának idegen, és a birodalom csak idegen szemek és fülek közvetítésével volt képes Kublai előtt bizonyítani. [...] Újonnan érkezett és a keleti nyelveket egyáltalán nem ismerő ember volt Marco Polo, nem tudta másként kifejezni magát, mint gesztusokkal, ugrálásokkal, az ámulat és a borzadály kiáltásaival, állatias csaholásokkal vagy kuvikolásokkal, löfegvérekkel, kovakövekkel, mindezeket sakkfigurák módjára szétosztva maga előtt” (17.).

Aztán már mikor sakkoznak is, nincs szükségük az ismertető szövegre és az értelmezés önkényére, mindketten értik a foltonfolt világok újraalkotásának képzeletjátékát. Közben Kublai kán észrevételezi, hogy „Marco Polo városai hasonlítanak egymáshoz, mintha az egyikből a másikba nem utazással, hanem bizonyos alapelemek felcserélésével lehetne átjutni” (33.). De az utazó sem rest, válasza: „senki nem tudja nálad jobban, bölcs Kublaj, hogy a városokat sohasem szabad összetéveszteni az elbeszéléssel, amely leírja őket” (47.). Ezért is alakul úgy, hogy a városok terei szinte mindig földrajzi és társadalmi környezetükkel együtt értendők, történetük kezdet és vég képtelen históriájának ad otthont, térképre szinte alig rajzolhatókká válnak, mert a végtelen fantáziával fölruházott városbeszéd és ezek lakóinak története mindig egyedi és ismétелhetetlen. Viszont a kán arra is ráébred: ha maga alkotna ismeretlen városokról egyéni képet, az sem lenne kietlenebb, de pontosabb sem. Merthogy minden különbözik is, meg hasonlít is egymásra. Sőt, saját ellentétére is, mely olykor csupán kiegészíti:

„Ha átgázolt a folyón, átkelt a hágón, az ember hirtelen szembetalálkozik Moriana városával, az alabástromkapuk áttetszően csillognak a napfényben, korallszlopok tartják a szerpentinrel bevont épület-oromzatokat, az üvegből készült villák olyanok, akár az akváriumok, ahol ezüstpikkelyes táncosnők árnyai úszkálnak a medúza alakú csillárok alatt. Ha ez nem

2 Calvino, Italo: Interview (with William Weaver, Damien Pettigrew). *The Paris Review*, Fall 1992 (The Art of Fiction No. 130).

az első utazása, az ember máris tudja, hogy az ilyen városoknak van egy ellenkező oldaluk is: elég egy félkört bejárni, és máris elé tárul Moriana elrejtett arca, rozsdás lemezzel, zsákvászonnal, szögekkel kivert deszkákkal, koromtól feketéllő csövekkel, konzervdobozhalmokkal, elfakult feliratokkal teli vakfalakkal” (78-79.).

E városok sora nem véletlenül jelképes fogalmi körök és kulcsszavak mögé rejtett, intim szerkezetbe illeszkedik. Hol a távolság, máskor az intimitás, megint máskor a hangulat, néha a szerkezet, s többnyire a szagok, látványok, foglalkozások, emberi létmódok a meghatározó elemek. Ezekre pedig az emlékezet, a képzelet és a szavak bűvölete rakódik, ettől lesznek élővé és varázssóvá.

„ – Ha visszatérsz Nyugatra, a magad fajtájabelieknek ugyanazokat a meséket ismételed majd, amelyeket nekem elmondasz?

– Én beszélek, beszélek – mondja Marco –, aki hallgat, csak azokat a szavakat tartja emlékezetében, amelyekre vár. Más a világnak az a leírása, amelyre te szívesen tippelsz, más az, amely szájról szájra jár otthon nálunk, a vízi utak mellett húzódó keskeny gyalogjárókon csoportba verődő rakodómunkások és gondolatok között aznap, amikor hazatérek, megint más, amit késő öregkoromban tollba mondhatnék, ha genovai kalózok foglyul ejtenének, és rabságomban egy cellába kerülnék egy kalandregényíróval. A mesének nem a hang parancsol, hanem a fül” (101-102.).

És a beszéd megállíthatatlanul folyik tovább. Idővel már a kán is jobban felismeri a képzelt városokat az atlaszban, mint ha személyesen látta volna. Ez már a sakk-matt helyzete. „A formák katalógusa végeérhetetlen”, s a formák keresik magukat a városokat, hogy változataikból keletkezzenek újabbak és szétessenek régiek. Az alakuló városok a kezdettől a „vég nélküli omladozó hálózatok” felé mozognak, formátlanná válnak, világvárossá, érdektelen semmilyené... Maga a „láthatatlan városok” egész sora a képzelet és a születés, a változás és a vég kockázata elleni kísérlet leginkább. S ez benne a szerethető is.

„A nagykan már lapozgatta atlaszában a városok térképeit, amelyek fenyegetően jelennek meg lidércs álmokban és az átkokban: Enoch, Babilon, Yahoo, Butua, Brave New World.

Így szól:

– Minden hiábavaló, ha az utolsó kikötő nem lehet más, mint a pokolbéli város, és ott abban a

mélységben, egy mindig szűkülő spirálvonalban nyel minket el az áramlat.

Polo válasza:

Az élők pokla nem olyasmi, ami majdan lesz; ha van ilyen, akkor az az, ami már itt van, a pokol, amelyben mindennap lakunk, amelyet együtt alakítottunk ki. Két módja van, hogy ne szenvedjünk tőle; az egyik sokaknak könnyen sikerül: elfogadni a poklot és részévé válni olyannyira, hogy már nem is látják. A másik kockázatos, és állandó figyelmet és tanulást igényel: megkeresni és felismerni tudni, ki és mi az a pokol közepette, aki és ami nem pokol, s azt tartóssá tenni, annak teret adni” (126).

Calvino nem másként, hanem e tartóssá tétel és teret adás révén emeli a pusztuló városokat is az emlékezet városainak sorába. Mert kockázatos ugyan, de talán az egyetlen lehetőség, ami még megmarad a belátás és megismerés változékonysága dacára. Elfogadni a lét poklát, s nevet adni neki. Költői, méltó és nagyvonalú megoldás ez. Bár rendszerint láthatatlan is...

Kövek nélkül nincsen év

A látható láthatatlanság kétségtelenül kínálja magát filozófiai, episztemológiai, vizuális képzeleti, „imaginált” összetevőkből egzakttá válni, de van ennek eseménytörténeti konkréttsága is. Szabad legyen utalni a történettudomány számára mintegy újdonságtájként „fölfedezett” (vagy csak átnevezett?) ego-dokumentumok tárgyterületére, melyben sorra jelennek meg kiadós kötetek a magyar családtörténetek, arisztokrata levelezések, eddig föl sem tárt dokumentumok formájában, ami nem helytörténeti irodalomvá válik, de megjelenik családtörténetként, lakótörténetként, elit-históriaként, várostörténeti szövegválogatásként is mindaz, ami addig néma papír volt talán, vagy olykor az sem. Az MTA Történettudományi Intézetében létrehozott Családtörténeti Kutatócsoport programszerűen tárja föl az „Elbeszélő források” sorozat keretében a *Magyar családtörténeti források* meglepő gazdagságú anyagát. Föltárja és megnevezi ugyanakkor nem csupán a forrásokat, levelezést, naplókat, emlékiratokat, nyilvános közlések hatalmas kollektívát, hanem értelmezi, elemzi, kontextusba helyezi, életvilágokat épít mögéjük. Csak példaként az „Okmánytárak” sorozatból Hanák Béla és Szabó András Péter munkája, mely *Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek* Kassa

város levéltárában (1526–1700) címen két kötetben (1285 oldalon), illusztrált, képekkel színesen ellátott közleményben adja át azt a képzelt városi világot, mely képzeletünkötől jócskán független, ma már csak visszagondolással és beleérzéssel átjárhatóvá tett várost és városi életet hoz elénk kiteljesedett látványként. A két kötet 361 forrásdokumentuma lakodalmak és temetések alkalmaira szóló kézíratos levelek anyagával valóban a bölcsőtől a sírig követhetővé teszi egy valódi város (sokszor csak képzelt) lakóinak mindennapi létét és képzelt közösségét is, de éppen úgy, ahogyan talán egy mai életvilágban az „események” meghívói. Mert nem pusztán a meghívás történése a lényeges, hanem inkább az a családi kapcsolatháló, a rokonsági ágazat funkcionálitása, a történések rangja, a nexusok és respektusok, formák és érzelmek, elbeszélte történések és megnevezett helyszínek képzelt világának megjelenítődései a leírásokból kiviláglóan. Miként él egy város a maga születő és elhaló szereplőivel, közösségük képzelt és valóságos történéseiben, a házak és paloták, cselédsorok és étrendek, kapcsolati szövődékek és ültetésrendek, rokonságépítés és gyász, boldogulás és építkezés mindennapjaiban – vagyis ahogyan egy város megfogható közelségben jelen van a létezésben! Akár egyetlen „ego-dokumentum” is olyannyira vallomásos, hogy képzelt világának regényes újramegjelenítése messze nem csupán szaktörténeti képzelet, hanem befogadói nyitottság kérdése inkább. S ha közelebb megyünk a kertépítések, rendezvényszervezés, faültetések, kereskedelmi háttér, étrendek, vallási rituálék, írásmódok, pecsétgyűrűk, címerek, meghívók, portrék, metszetek, nászajándékok, bányavárosi vendéglisták, templomi síremlékek, vár-alaprajzok, üdvözlő kártyák, köszönőiratok, családi sírkertek, egyházi szertartások, alapkő-letételek, úti beszámolók, tisztségek és rangok elmondhatatlan sűrűségű listáján, az messze Kassán túl is betölti a szociológiai képzeletet, a társadalomtörténeti igényt, a családmonografikus alapanyagot, a nyelvismeret és a hitbéli hovatartozás valódi világáról lehetséges képzeteket, jelképeket és történéseket is. A térképen fókuszba helyezett város egyszerűen megszólal, szinterei élni kezdenek, hangja lesz a templomoknak, fájdalma a temetőknél, izzadsága az építkezéseknek, neve az iparosoknak és ételmestereknek, lelkeseknek és helyszíneknek, egyszerűen a kőbe-porba épülő egész város gazdagsága és kapott múltja, képzelt jövője és árnyalt kapcsolatrendszere mintegy élővé is válik a szemünk előtt. A város fellendülése, bővülése, építményei, gazdagodása, társadalmi vagy katonai

funkciói mellett a „létesítmények” és intézmények, testületek és körök, hívek és sokadalmak, hintók és kertsek, öltözetek és érzületek kapnak nevet, a kerítkezéstől a temetőfenntartásig, tanácsnoki képviseléstől az egyházi rangokig, rokonsági hálótól a gyermekgyászig oly végtelen gazdagság ömlik el a lapokon (és főleg a lapok fölött vagy mögött), amihez már csupán regényírói toll és aktív képzelet kell, hogy élhető várost érezzünk át segítségével.

A kötet sorozat *Elbeszélő források* címen is ontja a családhistóriák anyagát (Fehér Andrea: *Gróf Székely László önéletrajza*; Gyimesi Emese: *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában*; Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*) vagy a Történettudományi Intézet számos újabb kiadványa (Péter Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*; Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György szerk. *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya*; Katona Csaba: *Professionatus spielerek. Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*; Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon* stb.) is érzékelteti, hogy a gyermekkor és a mozaikcsaládok 16-19. századi egész története nincs meg az emlékezetben sem, ha nem tekintjük a lakóhely milyenségét, a kastélyok, várak, uradalmak, az események helyszínei, a térbeli mozgások, a rokoni és gazdasági, kereskedelmi és katonai, üzleti és vállalkozási, diplomáciai és társadalomszervezeti mögöttes, számos esetben konkrétan a város/városok milyenségét, földrajzi helyét, kiépültségét, hitéletét, oktatási rendjét, piacait, szertartás-közösségeit, a főúri-arisztokrata vagy polgári miliót meghatározó hétköznapi történéseit. Az Arany Krisztina – Bara Júlia – Laczlavik György – Lengyel Nóra szerkesztésében megjelent *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai* kötet például (bár első látásra a hangzatos cím esetében is csak válogatott keveseket érdekelhet mostanában) olyan „elbeszélő forrásként” szólal meg, mely érzéketlenül megjeleníti Therese Corzan és Hueber Antal naplóit (1757–1759). De ami e hagyatéki kincs belső világában a Károlyi-család és a Harruckerek magyarországi utazásaiból, tartózkodási és időtöltési eseményeiből mintegy „annalesek” formájában megmaradt, az Bécs és Pest, Gyula és Nagykároly, a bányavárosok és Debrecen, Csenger és Pozsony, Temesvár és Arad nyilvánoságtörténetének legszemélyesebb világa, egyúttal persze a városhistóriák valamiféle láthatatlan köve, lebegő birtokpolitikája, felvirágzó ipartörténete, ingatlan- és kapcsolathálójának helyszínrajza is. A naplókra épült kapcsolati világ a magány és a családi formalitások,

olykor az intim és személyes leleplezések, titok-lesések, cselédnaplók, szórakoztató feljegyzések (mondhatni korabeli „blogbejegyzések”) árnyalt világából minduntalan az alapkövek és ráépülő életvilágok hétköznapi stádiumait, emlékanyagát őrzi és adja tovább, mely nélkül családörténet, házi rítusok, esküvők, nemek közötti harcok eseményei, gyermeknevelési stratégiák, gazdasági kibontakozások, érzelmi fejlődés, szerelem és gyász, nagyözölás és vállalkozási munkavégzés sincs. Avagy hát nincs az, ami a „minden nap egy követ kell hozni” elemi életstratégiákban a túlélés, az épülés, a feltörekvés vagy fennmaradás, a politikai vagy gazdasági karrier mögött a társadalomtörténet lokális világában szükségképpen jelen van, s amiből a híd vagy a várost alkotó köépitmény létrejöhet.

Fővárosi elit, ha éppen pártokrata is

A nagy-, vagy éppen fővárosi elitkutatások, retegződési látképek és csoportminőségű empirikus vizsgálatok talán leginkább a „lokális világban” megélvők különbözőségét határozzák meg, amikor az értelmiséget, a bürokráciát és az uralmi intelligenciát írják körül. E többé-kevésbé kortárs elit tagjai alighanem abban különböznek a nem-elittől vagy a pártállamok rekrutációs nomenklátúra-rendszerének szereplőitől, hogy létüket éppúgy a titokzatos egzisztálás övezi, miképpen a történeti elitek láthatósága is csak korlátozott volt, hisz láthatatlan teremtményei maradtak mindennapjaikban a népesség java többsége számára. E rendszer – lett légyen felhatalmazásokra és leszármazásokra épülő feudális struktúra vagy tőkés kiváltságokkal bíró irányító kivételesek birodalma – sok esetben a politológusok számára is ködös-homályos világ (érdemes utalni Kristóf Luca *Véleményformálók* kötetére, vagy Leopold Lajos *Presztízs*-művére, Baldassare Castiglione *Udvari emberére* vagy C. Wright Mills *Uralkodó elitjére*, Umberto Eco *Rózsa nevére*) – melynek éppen árnyalatgazdag részletei lennének érdekesek, de elnagyolt összképük sokkal kifizetődőbb tudáspiaci terméknek látszik. A technokratikus elit leírása (Michel Crozier, Vance Packard, Roland Barthes vagy Jacques Ellul munkái óta is) kedvelt ideáltipikus kritikai beszéd tárgya, magára valamit is adó városi értelmiséginek „tuti véleménye” és bennfentes tudása van a helyi elitek működésmódjáról, olykor származási vagy vagyon-hátteréről is. Talán éppen ilyen összevetésben kap sajátos fényt Rác Attila könyve, *A budapesti hatalmi elit 1956 és 1989 között* című

(eredendően disszertáció volta megjelent levéltári kötetként is markáns munka),³ melyben „a pártgépzet fogaskerekeinek számító pártvezetők mögött a magánembert is igyekszik megmutatni a szerző”, közelebbről vizslatva-faggatva az adattárak és iratok jelzett korszakára érvényes sokrétegű irat-anyagát. Kutató elődei leginkább „Kádár-korszak elitkutatói eddig jórészt az országos szintű hatalmi elittel – elsősorban a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Politikai Bizottság tagjaival – foglalkoztak”, itt azonban a hangsúly „a kommunista állampárti rendszert, annak működését, szókészletét”, a nomenklátúra-káder és a nomenklátúra-rendszer fogalmakat járja körül, minthogy „huszonhét évvel a bukása után is homály övezi” a „fővárosi hatalmi elit rekrutációja és kilépése, képzettsége, mobilitása” kérdésköreit. A hangsúly nyilvánvalóan „közvetve vagy közvetlenül az ország fővárosának társadalmi, gazdasági, kulturális életét” irányító, másrészt „az MSZMP KB és az MSZMP PB tagjai” közül kiválni képes „új uralkodó osztály” létre fókuszált, mely „egy se nem bürokrácia, se nem politikai hatalmon alapuló elit, hanem a bürokrációnál tágabb kategória: az intelligencia. Érdeke bizonyos fajta szellemi tudás újratermelése lett volna, amely legitimálja a redisztributív hatalmat”. Ugyanakkor „a pártnomenklátúrának” Szelényi és Konrad elemzése, „jóslata” szerint – „össze kellett volna fonódnia az értelmiséggel”, miközben a „káderelitéről szóló túláltalánosított, túlráajzolt, empirikus alapokat nélkülöző hipotézisét Szelényi 1987-ben, majd 1990-ben felülbírálta” a magánvállalkozásoknak nyújtott engedmények révén, melynek ugyanis ezáltal „hatalma csökkent, nem kellett megosztania azt az értelmiséggel. A párt időközben feladta ideológiai ambícióit, a pártvezetők hivatásos politikusokká váltak, hatalmon akartak maradni, és ezért bármit meg is tettek. A káderelit reformokra hajló része a technokrácián keresztül jutott el az új kispolgársághoz”.⁴

A kötet ismertetésére inkább a forráskutatás, értelmező feltárás és adatbázisként felhasználás értékelése alapján lehetne vállalkozni, de ami itt lényegesebb: mind a műveltségi-iskolázottsági, mind a pozíciók és kapcsolathálók terén jellemző, mind pedig a hatalmi elit centrális szerepkörében összpontosuló tudástöke elsősorban is fővárosi volt, felmutatható jegyei alapján is mindenekelőtt

3 Budapest Főváros Levéltára, 2018., 416 oldal

4 lásd részletesen Rác Attila 2013 A fővárosi hatalmi elit professzionalizációja a Kádár-rendszerben. *Múltunk*, 1:178-217. Online: <http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/01/racza13-1.pdf>

a pártelit és a kivitelező bürokrácia rétegződése és meghatározó karaktere szerint is főképpen városi, a politikai, sajtó- és más deklarációk terén pedig a rejtekező tudásmonopólium nyomásgyakorlási eszköze. Minthogy a hetvenes évektől egyre javult a diplomás pártirányítók aránya a technokrata bürokrácia körében, sokkal inkább tudták a maguk iránymódosító láthatatlanságát fenntartani, mint korábban. De mint elitnek, társadalmi és térbeli koncentrátságot tekintve is fővárosi és mindenekelőtt városi mivoltában értékelendő funkciója társul itt a városiság és a képzelt/valódi szerepek érvényesülésével. Az a városi lét, amely szükségképpen terek és térhasználatok, jelek és jelentések, helyek és nem-helyek szempontjából érvényesül mindig is, találkozik itt a leírhatóság, megnevezhetőség dimenzióival, továbbá a képzelet kiegészítő szorgalmával. Meg a megnevezésével is. Rácz utal már kötete bevezető fejezetében (15-27.) is arra, hogy „a magyarországi 'elitkutatást' megkezdő Dékány István, Weis István, Concha Győző és Bibó István műveit sokáig nem követhették hasonló jellegű feltárások, hiszen a második világháború utáni társadalomtudományok is legitimációs válsággal küzdöttek. Amennyire nem lehetett a szocialista korszak elitjével foglalkozni, úgy volt érdeke a hatalomnak a Horthy-korszak 'bűneinek' feltárása, így e korszak vezető rétegéről több feltáró munka is született, a Történelmi Szemle 1962-ben például egy dupla számot szánt ilyen jellegű kutatások közlésére” (15.), ugyanakkor a pártelit kutatása messze nem lehetett ilyen direkt, de még retrospektív sem, maradt hát a strukturális, leíró, pártmunkát és mozgalmi tevékenységet legitim kutatás formájában (azaz indirekt hasznosításra alkalmasan) megjelenítő, vagyis virtuálisan leképező aktivitás, melynek jelentősége ugyanakkor a képzeleti térben nem volt szükségképpen egzakt, hatása leginkább a visszatekintő elemzés számára, képzetesen jelenik meg fél évszázaddal később. Viszont már (a disszertáció anyagaként is szolgáló) értekezésben is önálló, hatalmas fejezet részletezi a fővárosi térbe és a hatalmi elitbe „belépés” és az onnan „kilépés” leírható dimenzióit (rekrutáció, mobilitás, földrajzi tagoltság, belépés csatornái, aktorok szerepe, iskolázottság, hivatástudat, „forradalmiság”, osztályhelyzet, származási közeg stb., lásd 26-132. old.), vagyis csupa képzetes és illuzórikus, hatalmi beszédmódba illesztett közlés leképezhetőségét, melyek egyben nemcsak az elemző történeti reprezentáció jegyei, hanem az utókor (szintén jócskán csak illuzórikus képletekbe foglalt) definíciós közelítésének textuális voltában is az imaginált szférákba vezetnek.

Rácz például az elitkutatások textuális körébe illeszti a történeti folyamatba illeszkedő tudásművelő elitképződési átmeneteit is: „A káderbürokrácia belső rétegződésének vizsgálatánál kiderült, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a szellemi elithez sorolható csoportok jelentek meg az elit soraiban. Csökkent a nómenklatura tudásdeficitje, mi több, nagyobb mozgásteret kaptak az idegen nyelveket beszélő, szabályos (állami) egyetemi végzettséggel, magas szintű szaktudással rendelkező, a piachoz és a liberalizmushoz vonzó, a kormányzati, gazdasági, pártelitbe nagy számban beáramló szakértelmiségiek” (lásd 2013:182.).

Belátásom szerint – s ez kétségtelen „távolkép” a kötet alapképétől, de intertextuális rátekinéstől messze nem idegen – ebben a történeti időszakban és politikai miliőben zajló folyamatban annak eljárásai és viselkedés-orientáló mintázata, ahogyan a város mint lakótér, mint intenzív kapcsolatok tere, mint életvilág adott szegmense befogad és letelepít, „szegmentarizál” és „kinevel”, érvényesülni enged eliteket és kirekeszt párhuzamos világokat, s ahogyan ennek alapvető szerepe van abban a képzetes megjelenítésben, ahogyan e kádervilág (mint Calvino városaiban a kereskedők vagy hűbérurak, a családtörténeti kutatásokban az arisztokrácia kapcsolathálója és életeszményei is) megjeleníti a képzelt közösség és a valódi társadalmi élményközösségek egynemű belvilágát.

S ebben meghatározó funkciója van nemcsak az olvasói képzeletnek, hanem a szerzői, közlő, regisztráló emlékforrások virtuális világának is. Egyetlen város és egyetlen városi jelenség sem ábrázolható az élő, reflektáló, változó, rendre átalakuló, kihívó és válaszadó, környezetét formáló és összehatásaival az embervilágok behatárolható köreit is átszabó térbeli koncentrációk (vagy ezek perifériáján zajló események) intim világi nélkül. Egy városkutatás is minduntalan térbeli és közösségi entitásokról szól, legyenek azok egy nevelési központ vagy egy tánciskola, egy iparvállalat vagy egy kutyasétáltató egyesület büvkörében. Csak néhány példát erre – nem azért, mert befejezem, csak mert végtelen a gondolati ív, melyen továbbléphetnék...! – és csak az utóbbi néhány évből néhány kiadvány említésével: Dobai Attila Marcellian: *Szakrális terek Budapest a rendszerváltozás után* (L'Harmattan, 2022); Bíró Csilla – Visy Beatrix szerk. *Tér(v)iszonyok és térkép(zet)ek* (OSZK – Gondolat, 2014); Szirmai Éva – Tóth Szergej – Újvári Edit szerk. *A hatalom jelei, képei és terei* (Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2016); Düll Andrea: *A*

környezetpszichológia alapkérdései. *Helyek, tárgyak, viselkedés* (L'Harmattan, 2009); L. Juhász Ilona: *Örök mementő. A Holokauszt emlékei Dél-Szlovákiában* (Dunaszerdahely, 2015); Ladányi János: *Lassú elszakadás* (Noran Libri, 2021); Dúll Andrea – Izsák Éva szerk. *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*. L'Harmattan, 2014); Tamáska Máté: *Kassa-vidék településképei* (Pesti Kalligram, 2013) – de itt abba is hagyom. Mert hiszen állításom szerint: ha nincs társadalom a maga tere nélkül, nincs teremtmény a maga képzete nélkül, akkor a megsemmisített világok képzeti lényei is a létező világokhoz tartoznak... – s innen már eltévedtünk a megismeréstudomány alakzatai felé. Vagy talán még afelé sem, hisz a tanúság, a jelenlét, a híradás ott is jelen van, ahol a szereplők egy része (sőt domináns, meghatározó része!) a láthatatlan Másik helyzetűdatában éldegél. Akkor is, ha ez a láthatatlanság a látható pártelit titokzatos intézményiségében nevezi meg önnön nyilvános kiterjeszkedési terét.

Nyilvános világok képzete, történései belső látványa

A láthatatlan másik olykor a látható örök társa is. „...’84-ben minden megremegett, mozdulni vagy összeomlani készült, mintha most is háború lenne, mintha a föld, amelyre a város épült, lassan beomlani készülne, földrengés, vulkánkitörés vagy árvíz fenyegetne, még ismeretlen jellegű természeti katasztrófa, ami majd eltörli a várost a föld felszínéről: a templomokat, a palotákat, az egész főteret, a New York Szállódat, a várfal és az egy szem bástya maradványait, elsöpri a hóhér házat a Petőfi utcából, a Farkas utcát végig, a Házsongárdot meg a zsidó temetőket, meg az Avram Iancu utcában a Biasini-házat, ahol még tábla emlékeztetett, 'Itt volt szállva Petőfi Sándor és neje'...” – írja Tompa Andrea *A hóhér háza* kötetében arról a miliőről, ahol a nevek már nem azt jelképezik, akiket megjelenítenek, nem azon a nyelven, ahogyan az képződött és használatban volt, s többnyire nem azon a helyen, ahol mint esemény, történet, emlék még létező volt.

Ezt a képzetes és képtelenül kiteljesült-elváltozott-megmásult várost formálta kötet címbe Balázs Imre József és Daray Erzsébet, amikor *Kolozsváros* címen irodalmi antológiát válogattak össze nevezett település képzeletbeni és valóságban világról.⁵ A nyelvi cselek nem a román megfélemltetések, hanem a

magyar sajnálatok és erdélyi közérzetek hangján szólanak meg a kötetben, mint ahogy szinte minden kolozsvári belvárosi kocsmában, kávézóban és kelmhelyen, ahol a magyar hangnem dukál. A kötet Kolozsváros (kolozsvári, Kolozs-város) képzeteként („Erdély történelmi központja, a több felekezetenek és népek otthon adó, öt nyelven is névváltozattal rendelkező Kolozsvár – latinul Claudiopolis, románul Cluj-Napoca, németül Klausenburg, jiddisül Kloyznburg) e település irodalma felől építkezik szövegkínálatával, melyben régebbi és mai, kortárs írók, költők, sokat író szerzők talányos barangolásából kapunk részleteket. „Bodor Ádámtól Szabó T. Annán, Térey Jánoson és Tompa Andreán át Vida Gáborig. A Kolozsvár tereit, utcáit, ikonikus épületeit és nem utolsósorban a város természeti környezetét megelevenítő verseket, regény- és novellarészleteket régi és új, a 17. századtól a 20. század végéig terjedő időszakból származó várostérképrészletek illusztrálják” – formálja meg a kalauz fülszövege a kalauzolás módját és alakját. E formatartalom egysége azonban a kötet szerkezetében egyszerre kettős-hármas rátét is. Ha szól azoknak, akik messziről jövet nézelődnek az „emlékhely-Kolozsvár” romjai és maradványai, utcakövei és szobrai között, azoknak roppant gazdag útiszótár is, helyi tájképtár térképe is, bevezet és ki is a jelentéstartalmak képzeti, bővületi, mindennapi és költészeti hangulataiba. Ha meg szól azoknak, akik valamiképpen ismerik, járják, éltetik a mai várost, esetleg csupán szeretik mint belső világot egy külső tájon, azok számára az irodalmi alannyá vált város lesz sajátos, aki egyszer kalandor/kalandos személység, máskor hősiesség, alkalmilag pusztuló és felmorzsoló, önmagát is felaprózó miliő, másszor meg élettel teli ismeretlen, akiről a líra és szövegpróza kiválóságai formálnak hangulati képet. E hangulatok azonban mégis tónusok inkább, a város zenéjének csak hangjai, kottázhatatlan madárdaljai, földrengéses vészjelei, elárvult emlékei, képzelt idilljei, s a legkevésbé sem turistafotózható lelemények. Egy párhuzamot megér – csak hogy a városkép és a belső történések láthatatlan rendszerét még érzékletesebben tapasztaljuk: Egved Emese *Láttató világok kötetének*⁶ *Városnyi színház fejezetében írja: „Kolozsváron a látás kultúráját a XVIII. században a város tragikus metamorfózisai és a polgárosodás békés jelenségei befolyásolták. A város gazdag művelődéstörténete a helyi látvány- és színházkultúra megismeréséhez visz közelebb”, s mint Prológusában kifejti: a színházi aspektus is „egy változó és kultúrákon át ható*

5 *Kolozsváros. Irodalmi kalauz*. Jelenkor, Budapest, 2019. 326 oldal

6 Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2014., 416 oldal. Idézetek a 225. és a 6. oldalról.

egésznek”, „a nyilvánosság jelentésátviteleinek egyelvűségét” a világok képzetével, „az emlékezet és a kulturális nyomok átmeneti állapotait és annak értelemadó közegét” őrző arculatokkal visz közelebb, mint annak értelemadó közege, ugyanakkor a kérdés mint eszköz marad meg arra, hogy „a képzelet legyen a látás folytatása – a mindenkori képek, képsorok, történések belső életre kelő látványok láttató eszköze”, a „teátrális terek kiterjesztésének reménye” maradjon, s e „láttató világok foglatát” a saját élménnyel kiegészítő, „a látványra is figyelni képes, de az olvasásban mint más világok vizeiben is szívesen megmerítkező Olvasónak” ajánlja.

E jelképes városbeszéd itt annyiban kiterő csupán, hogy a Kolozs Város olvasója éppúgy irodalmi kalauzba kerül a lapozgatás révén, mint a láttató és látható világok képzeleti miliójébe a kolozsvári városi kultúrán átható egésznek alanya. E kötet mennyi természeti világot megidéz, számos helyszínt látható-érthető interpretációba emel – de élvezettel érteni leginkább az fogja, aki ismerős e városi közegben. Lévén többségben azok, akik ezt nem tudhatják életük emlékezeti élményének, fennmarad a kérdés: milyen imagináció, mekkora képzeleti és értelmezési érzékenység kell ahhoz, hogy a szövegek méltó elismerésre, olykor felismerésre is kerüljenek...? Ha a Szerkesztők előszavának indító mondata tájolja be az értelmezés terét, akkor „Vida Gábor írja valahol, hogy Kolozsvár addig terjed, ahonnan a főtéri templom tornya még jól látható” – de megerősít ugyanitt (5. old.), hogy „keressünk tehát Kolozsvár-nyomokat olyan kortárs szerzők szövegeibe, akik személyesen kötődnek a városhoz! Vajon mi derül ki a város érzelmi topográfijáról?”. S ha lehet válaszolni a válogatás kérdésére: a „sűrű emlékezhathó” Óvár környéke, a Fellegvár magasa, a Szamos életváltozásokat hozó hullámai és „mítoszi történetei” keverednek a kortárs történetek mozaikcserepei közé, s a „térképtudománynak az irodalomhoz” csatolható részei egyként kapnak helyneveket, tájékozódási impressziókat, a politikai hatalom által uralt nyelv impresszióinak lenyomatait, s ezek mögött is a vaksötét históriában azokat a látható fénypontokat is felmutatják, amelyeket „a kortárs irodalom ’fénykeresői’ sajátos megvilágításba állítanak” a kolozsvári városi tájban.

Érzületi rajz ez tehát, a magyar, a román és a német kultúra keverékének is örménnyel, zsidóval, cigánnyal, falusival, városival, iparosival, fiatallal és öreggel, délivel és nyugatival, keletivel és másokkal alkotott kevercse, ahol alig van átjárás, nincs keveredés a hovátartozási kultúrák között, de ez a

kelet-európai elesettség-vegyesség is arculatot öltött már akár a Mátyás téren is, amely ha életutakban fordulat történt, „az mind, mind ezen a helyen történt” (Bodor Ádám, 11. old.). A történések intim átélése és nyilvános megjelenítése pedig nemcsak a költészetben, prózán, zenei életben, színházon, látványon, homlokzatokon, emlékképeken ülepszik meg, hanem az emlékezet saját készletén is: Bodor földézi, amint Barkas elvtárs „egy elvtársi összejövetelen – így nevezték a leánygimnáziumban fél-évenként megrendezett málnaszörpös, süteményes, páratelt táncdelutánokat –, és akkor, miközben ő az úttörő lánykák koszorújában jovialisan mosolyogva további jó előmenetelre buzdította őket”, a csínytevő Bodor eközben egy üvegnyi mustárt tölt át Barkas elvtárs kapukulcsos kabátzsebébe. A látható láthatatlan, s a rejtekező nyilvánosság egykorimai képe úgy válik itt szimultán történésé, mint a legjobb színházban a drámai konfliktus létmegélti kölcsöntapasztalattá. De ha ugyanitt Szilágyi Júlia a Főtérre néző „büszke homlokzattal” fényeskedő emeletes palota hátsó udvarán lakó Vilma nagymamáját idéznék meg (19. old.), vagy Király László a Garibaldi-híd közönytelen atmoszférájában „a bécsi gyors” jelképét megidéző ábrándját, melyet „már csak a jelen / a múlt s a megélt jövőndő követ” (52.), vagy Szabó T. Anna „A szabadság: a szeretet / A mindig kíváncsi mosoly, / a mindig ragyogó szemek, / a biztos menedék” – sorait, amivel Szamos-parti kis lakását éli át „a szűk nyolcvanas években”, nos, akkor éppen azt a várost kapjuk, aminek mindennapi léte és átélhető képzelete túlvezet az imaginált tartalomra, s túl a főtéri templom vizuális imázsán is.

Oldalanként több Kolozsvár, laponként változó helyszínek és szereplők, impressziók és látványok... Kalauz ez annyiban mégis, hogy a 17. századtól napjainkig átölelő időkből térképek tagolják az irodalmi szövegeket és térközeiket, a benyomás látképei pedig kiegészülnek a hely szellemének megfelelő „kulthelyek” aktuális rajzolataival, beleértve a kávézók vagy pálinkázóhelyek születését és elmúlás-nyomait is. Mégsem csupán turistáznai alkalmas kalauz ez, vagy ha igen, a való városnak képzelt világai, „láttató helyei” épp annyira meghatározóak benne. Irodalmi gasztronómia, kóstoló egy városköltészetből, pillanatok egy városhistóriából. Egyed Emese verseiben a Híd-kapu, a Magyar kapu, a Postakert, a Fellegvár, a Hója-erdő, az Ózek völgye, a Szappany utcai műterem..., Szálinger Balázs grófnője a fellegvári lejtős utakon, André Ferenc „klórosvár”-krajczolata, Gerlóczy Márton Sétatér-korrajza, Tompa Andrea árnyas gesztenyései,

Magyari Tivadar Monostor-ihlette portréja is csupán térkép-nézeti lajstrom-elem lenne, ha nem töltene fel az érzelmi képzelet saját városvíziója. Bartos-Elekes Zsombor helynév-térképei pedig kiegészítő melléklettel együtt az „alámérés” mély-ségi élményét is történeti dimenziók közé édesítik.

Viharos egék – a tragikus jelenlét egzisztenciahiánya

Itt rövid leszek már. Az Olvasó valamiképpen vagy valahol kiérdemelt türelme fogytán lehet... Okkal. Mert meddig sorolható még a város ürügyén a képzel és valós világok akkurátus tömege, jelen lévő vagy felpárolgott milyensége, titkai és titkainak intézményei, az érület és a képzelet birokra kelése mint történeti rekonstrukció?⁷ Hol szabható határa a városi térbeliségnek? A városhatárnál? A lakóperifériáknál? Az alvóvárosoknál? Az ipari szennyvezetés övezeteinél? A térbeli mozgások irányát követve? Vagy a templomok hangjának még levegőben lengő kondulásaival körvonala? Magasról nézvést, vagy víz alóli látványként hol húzódik a tér(kép)zet(ek) érvényességi vonala?

A megismeréstudományi „védvonal” bizonytalán túl is húzódik a „láthatatlan teremtmények” határain, olykor csupán a média-horizonton fejlík föl. S mert az idő még ebbe is beleszól, a korstílusról, funkcióról nem is beszélve, a kölcsönhatásokban még nem is elmerülve eljuthatnánk a határtalan határokig is. A tér felosztásának még imaginált jelképisége, a bibliai tájon Sém, Hám és Jáfet örökségének (semiták, hamiták és indoeurópaiak) szimbolikus határai már jelzik, hogy ahol határ van, ott a legkevésbé a béke, még kevésbé az összhang, s még ennél is hitványabban a testvériség a meghatározó. A térképi regionalitás ugyanakkor éppen a belső történésekről mintegy semmit sem árul el. De aki ott jár/jár, annak módjában áll megfigyelni, megszólaltatni, megértésre törekedni, elfogadóan interpretálni. Az egész szociálintropológia ezen állt és bukott, amikor az európai vagy más hatalmak által meghódított területeken térképi pontossággal próbálta „objektív” tudássá tenni a fluid térbeliséget; a klasszikus filozófia realista ága is belebotlott a próbatételbe, amikor a fenomenológiai alapkérdéseket a rendszerező/felosztó igénybe torlaszolta el, s nem

7 Nem hagyható ki itt egy lényeges forrás utalása: Gyáni Gábor 2016 A város, mint zárt és nyitott tér. Forrás, (48) 7–8:205–219. Online: <http://www.forrasfolyoirat.hu/upload/articles/1930/gyani.pdf>

maradt figyelme a képzeleti tájak szemlélésére, amire majdan mintegy három évszázadot kellett várnia. A térföldrajz is fél vagy másfél évezredig beírta a fogható és valós tájak térképre vitelének nehézségével, míg az imaginált életvalóságok lemaradtak mindezekről, s maradtak a képzőművészek, írók és esztéták terrénumaként. A világ leírhatóságának és a haladásba vetett hitek iránti elköteleződésnek áldozott tudások csak más-más tudáságazatok virtuális valóságképei nyomán kellett ráébredjenek saját létük interpretálásának külső és belső meghatározottságai közötti különbségekre (Lovász Ádám talán ezt /is/ nevezi „az érzet deterritorializációjának”, a valóságdarabok ütköztetése gondolatkísérletének).⁸ Mindez a civilizálódás, vagy éppen a barbár egyszerűsítések/sarkítások/kontrasztformálások megismerési rítusainak következményeként az érzékelési határátlépések kalandjává vált ott, ahol válhatott. Elias Canetti a *Káprázat* és *A megőrzött nyelv* után *A szemjárték révén* oly világokba vitt be, melyekben a szintúgy Tőle való *Marrakes hangjai* szinte csak háttérzajai a láthatatlanul is jelen lévő világfenyegetésnek. De a saját világok fenyegetése még sokkal közelebb is tud lenni, mint a távoliaké vagy a virtuálisaké. S talán ezt a „mélységélességet”, a „holt lelkek hídján” átvezető „vak nacionalizmus” karaktereit, „arcéleit” jeleníti meg érzékletes közelből Kőbányai János a *Balkáni krónika. Szarajevói jelentés háborúban és békében* oldalain.⁹

Kőbányai számára a folytonos jelenlét Jeruzsálem és Budapest között mintegy kézenfekvő mintázata is az újságíró-tudósító-kortanú-kutató státuszról fakadó közeledésnek. A magyarként és zsidóként szemlélt „jajjal teli Szerbia” a szétdarabolt egybenvalóság és „a gyógyítás tájképeinek” közelsége egyszerre kínálják a megismerés határainak és a képzeletet felülmúló vér-valóságnak azt a „csakazértis” impresszióját, melyet a harcok első vonalain, belső törvényein, „végső megoldásain” túl, a „szép halál” és a „városemlekek nyomában” járva könyve utolsó mondataiban így rögzít: „Szarajevót szeretni annyit tesz: a saját életemet szeretni. Mindaz, ami velem eddig megtörtént, amit a saját

8 lásd Lovász Ádám: *Az érzet deterritorializációja. A kiterjesztett észlelés filozófiája*. Gondolat, Budapest, 2018. De a filozófiai-közlelméleti magaslakok felől izgalmas lejtő vezet Walter Benjamin „Az emlékezés titokzatos műve” és „Az emlékezés legyezője” fejezetek révén a városmegismerés moszkvai és berlini napló-szintjeiig, lásd *A belső világ krónikája. Önéletrajzi írások*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2020.

9 Múlt és Jövő, Budapest, 1998., 2013., 348 oldal.

életemmel képviselek. Íme, a mi nagyon is személyes érdekeltégünk: miért szeretjük Szarajevót. Szarajevóba jönni tehát mindig a legmélyebb s egyúttal a legproblematisabb kérdést veti fel: ki vagyok én?” (344.) Válaszai pedig nemcsak háromszáz oldalon sorolódnak, de szinte minduntalan szóba is hozza „a tárgyválasztás személyes indítékainak megjelölésével hitelesíthető” közlést. Amit nem lát, csak hallomásból tud, az mintha nem is lenne – holott „...ennek a városnak a sorsa rávilágít civilizációnk legfőbb konfliktusaira. Nem vallások vagy területek hovátartozásának vitájára, hanem az emberiség legörökebb konfliktusára: a toleranciára” – idézi a város főpolgármesterét (343.). Portréi, helyszínrajzai, riportjai, eseménynaplói, fotói, vallomásokra bírt emberi szereplők tónusai talán mindvégig ezzel a mércével és igénnyel megszólalók hangjai, akikkel nem mást, mint az „érzékelt örvényt” jeleníti meg, mely egyre nyilvánvalóbban húzza le Európát ama kútmélyi állapotba, ahol „epikává avanszált jelentésének ő vált most főszereplőjévé” (6.). De segít is ebben, miközben „a Gutenberg-galaxis végéről nézve a maga körülményeivel és eszközeivel” próbál riporteri hitelességgel tudósítást formálni, egy folyamat „menet közbeni” állapotában mindezt „egy nagy egész, s egy különösen nagy degradálódás folyamatában elhelyezni” (uo.). Tántoríthatatlan oknyomozása egyben a helyi zsidóság (a zágrábiak, a horvátországiak, a boszniaiak stb.) sok tűz közötti, árnyalatlan politikai székértáborok tűzvonalaiban mindig főhelyen maradó státuszáról is szól, noha „a modern, sőt: posztmodern korban ugyanis a modernitás vívmányai Európa szigorúan csak egyik felének járt ki – a másik rovására” (5.), nem hagyva kételyt arról, hogy a „jugoszláv” háború „üggelbajjal történt elfojtása utáni európai történelem csak tovább igazolja a fel-feltörő láva tömeggyilkos igazságait” (uo.).

A háborúk dúlta város és a történelemben legendássá vált helyszínnek (máshová most nem kalandoznék, mondjuk Rómát, Kairót vagy Fez ezúttal elkerülve...), mint a legrégebbiek közül Úr (vitatott) városa portréjáig, melynek megjelenítésében nemcsak a nyolc-kilencezer éves história láthatatlan tényei, de a változások állandósága is állandó kortanúja: „Az iszlám Şanlıurfát a próféták városának hívja. E város egyik fontos érintkezési pontja a három egyistenhívő vallásnak, az ábrahám-i vallásoknak, a zsidóságnak, kereszténységnek és

az iszlámnak...”¹⁰ S ha öntörténetében Szarajevó nem is ily gazdag a képzelt múlt örökségével, az tudható, mennyire keveréke és bölcsője a hiteknek, pusztulásoknak és épületeknek is.

Kőbányai városa és szereplőinek emlékvárosa a kötetben egy kettős képzet díszletei. A már le- és kipusztult város még él, s átéli egykori mivolta élményképeit, melyek ugyanakkor valóságosabbak, mint ami megmaradt belőle. Másfelől azonban a mindenkori ellenség (a csetnik, a muzulmán, a szerb, a nemzetközi rendcsináló, a bombázó amerikai vagy európai, a virtuális szférában megjelenő lopkodók ismeretlen hőse, a mindenkori Gonosz... stb.) olyan láthatatlan teremtmény maga is, akinek célpontjai is főképp képzetek, ismeretlen élők, túlélők, menekülők, potenciális áldozatok, vagy akár intézmények, díszek, épületek, szobrok, emlékezeti elemek, akik minden imagináción túl még valahol csakazértis léteznek. Kőbányai mindvégig tudósító a tűzvonalba, jelentésíró a világ másik felének, felfedező és érző, rádöbbenő és kérdező is, akinek valahol indulásakor már megvolt a segítő, megértő, bajfeltáró, megnevező szándéka és hajlandósága, melyet a jelenlét hosszú idején át sem mellőzött. Vallomása, mely a városnak mint képzelhetetlen életvilágok kihűlő terének életvalóságába invitál portrék, deklarációk, helyszínrajzok, élménygazdagító riportok formájában, ezt az utólagos előhangot adja kötete új kiadásában: „Számomra ez volt a jelentés, a jelentés korszaka. A szöveg (az élet) azonban még nem vált az emlék édes és színes – tehát epikus – anyagává. Lehet, ha körülményeim még engedik, erőben élem meg azt az aszúsodási folyamatot, amit semmi sem siettethet. S akkor ki tudja, az itt jelentett – s közben igazi Atlantisszá távolodott – világ mégis oly szerves következményeként előállt milyen új világ micsoda új lángjainak háttérvilágításában, tántoríthatatlan oknyomozásomban eljuthatok erre a felismerésre is” (7.).

Eljutott. A közel-távoli Atlantisz azonban megmaradt a sebek és romok próféciákba sem illően sérült helyszínének. Narratíva és reflexió mellett (hogy Thomka Beáta emlékképekről és „a jelenlét szemantikájáról” szóló egyik prózai mikrokozmoszát idézzem ide a prózapoétikai stratégiák közül),¹¹ elbeszélte az elbeszélhetetlen elmúlás egy sorozatnyi tanújelét. Részben emléket is állítva a nem-helyek

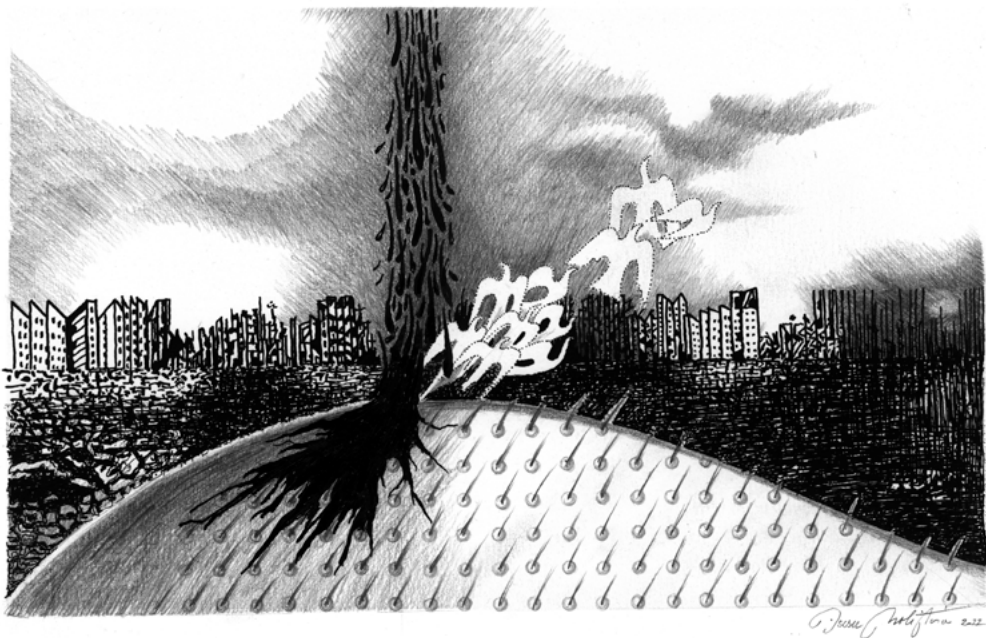
10 lásd Szécsi József 2015 Şanlıurfa, a próféták városa. *Restancia*, <http://www.restancia.hu/kutatas/szecsisanliurfa.htm>

11 Thomka Beáta 1980 *Narráció és reflexió*. Gemma könyvek 14. Forum Könyvkiadó, Szabadka.

emlékhelyé változásának is, melyek „háborúban és békében” készült riportjaival a háttérvilágítás lelkiismereti előterébe kerültek. Vagy ahogyan Marco Polo válaszol a Kánnak: „Az élők pokla nem olyasmi, ami majdan lesz; ha van ilyen, akkor az az, ami már itt van, a pokol, amelyben mindennap lakunk, amelyet együtt alakítottunk ki”.

S a „felolvasás” itt nem szakadhatna meg. Mert folytathatnám a sort Jáchym Topol terezini-hatinyi, Michal Ajvaz prágai, Burhan Sönmez isztambuli, Krzysztof Varga varsói, Sofi Oksanen tallinni, Végel

László újvidéki, vagy György Péter, Tompa Andrea kolozsvári „jelentésével”, Bodor Ádám Bogdanski Dolinájával, Szilasi László, Grecsó Krisztián és Darvasi László Szegedével, Árvai Tünde Pécsével is talán – de ezek elbeszélése majd egy folytatásban következzen. Láthatóan láthatatlan teremtmények és imaginált városok teljesebb látképe úgyszem lehet perfekt, amíg a jelenlét szemantikája nem hitelesíti őket...! Mert ugyan kövek nélkül sincsen ív, de a kövek jelei nélkül talán még kevesebb marad a kultúrák és megértések, városok és felfedezések képzeiteiből.

Molnár Icsu István *Naplórészlet VI.*
Tus, ceruza, 17 × 28 cm, 2022

TANULMÁNYKÖTET A COVID 19-VILÁGJÁRVÁNY HATÁSÁIRÓL
Ajánló a Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és
a társadalomkutatásra című kötettről

[DOI 10.35402/kek.2022.4.16](https://doi.org/10.35402/kek.2022.4.16)

Tanulmánykötet jelent meg a Kriza János Néprajzi Társaság (Kolozsvár), valamint a Néprajzi Múzeum (Budapest) közös gondozásában, melynek írásai egytől egyig a karanténkultúra, illetve a járványlét narratívájának megértésére törekednek.¹ A kötet a Kriza-könyvek legfrissebb darabja, melynek különlegességét témagazdagsága adja, mely többek közt az említett két terminus kettéválasztását javasolja.

Kétségtől közös, globális élménye az emberiségnek a Covid19-világjárvány megélése, habár abban, hogy kit milyen mélységben érintettek negatív változások, az eltérő lehet nemcsak egyénenként, de városi és vidéki lakóként, továbbá országonként egyaránt különféle szigorúságú intézkedésekhez kellett alkalmazkodnia a társadalmaknak. A karanténkultúra, valamint a járványlét fogalmának pontosabb leírását javasolják a kötet szerzői, melyet azzal az alaptézissel magyaráznak, hogy a karantén egy átmeneti állapotot jelöl, mely a mindennapi gyakorlatok szintjén jelentős változást eszközöl, kulturális viselkedésmintát hoz létre, továbbá „a pillanat hevében született gyors és időben jól körülhatárolható döntések szintjét jelöli a járvány társadalmi szintű kezelése tekintetében” addig ezzel ellentétben a járványlét „elhúzódó, sokáig a jelenben lévő, sőt, a jövőt is meghatározó állapotot jelöl” (Jakab – Vajda 2022:7). A kötet a téma elméleti kereteit, valamint fogalmait igyekszik feltárni, mely témában a társaság tudományos konferenciát is rendezett 2021. október 10-én, hibrid formában (Jakab – Vajda 2022:18). A konferencia számos módszertani, valamint elméleti kérdést érintett, az előadások különféle témában adtak lehetőséget a szakmai diskurzus szélesítésére, a diszkusszióra példaképpen kutatók, oktatók, antropológusok között. A konferencia programban *A Covid19 hatása a múzeumi gyakorlatra, A járvány hatása a testszemléletre és a testtechnikákra, Az internet szerepe a karanténállapot idején* című témakörök is helyet kaptak.

1 Jakab Albert Zsolt, Vajda András szerk. *Járvány-lét-helyzetek. A Covid19-világjárvány hatása a mindennapokra és a társadalomkutatásra*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Budapest, Néprajzi Múzeum, 2022.

A kiadvány három nagy fejezetegységre tagolódik, melyek egy-egy megközelítési aspektust is kijelölnek a témaegységen belül. A *Perspektívák és reflexiók* alcím alatt helyett kapott Szabó Á. Töhötöm *Egy járvány tanulságai – (poszt)szocialista antropológiai perspektívák az emberi tapasztalatok és tudások termelődésének módjairól* című tanulmánya (Szabó 2022:27-41), aki végig gondolta a 2019-es év folyamán kirobbant, de csak a 2020-as évben érzékelt világjárvány különféle aspektusait. Foglalkozott a gondoskodó, és egyben gyanút keltő állam, a felelősség és háritás aspektusaival is. A szerző annak igyekezett utána járni, milyen tényezők miatt volt nehéz korlátozásokat elfogadni. A korlátozások, s ezáltal a járvány kapcsán a test, azaz az emberi test előtérbe kerülése, az arról való hangsúlyos kommunikáció azonosítható. Ármeán Otília *Érzékelési technikák és testtudatosság változásai távolságtartási szabályok hatására* (Ármeán 2022:61-70) című írása ráirányítja a figyelmet arra, hogy a távolságtartási utasítások eredményeképpen nagyobb fokúvá vált a testtudatosság, illetve mások mozgásának intenzív figyelése, a tér alaposabb letapogatása (Ármeán 2022:69).

Ígéretes fejezet a *Néphagyományok alakulása a járvány idején* című, melynek során rögtön Pozsony Ferenc terepmunkájának leírásával találkozik az olvasó, *Farsangi felvonulás Csikcsobotfalván 2021-ben* címmel (Pozsony, 2022:93-115), melyben a 2021. február 14-én megszervezett felvonulást mutat be, melyre a világjárvány jelentős hatással volt. Dolgozatából kiderül, hogy eddig az európai szokásutastások kevés figyelmet szenteltek a különféle krízishelyzetek sajátos szokásainak, továbbá Pozsony jelzi, hogy az erdélyi magyar kultúrában elsősorban a szárazságokhoz, járványokhoz fűződtek sajátos megelőző vagy éppen elhárító gyakorlatok. Pozsony terepmunkán alapuló dolgozata leíró jellegű, illetve reprezentálja, miképpen tud egy néphagyomány, egy esemény adaptálódni a járványhelyzethez, vagy milyen kompromisszumokat kellett kötnie a szervezőknek: „A helyben élők egyértelműen azt vallották, hogy a 2021-es csobotfalvi felvonulás kimondottan az embereket próbára tevő, szigorú korlátozásokkal szemben

szerveződött, s a helyiek tiltakozását reprezentálta rituális eszközök segítségével” (Pozsony 2022:96). Jelen fejezetben kapott helyett Balatonyi Judit esküvővel, házasságkötéssel foglalkozó írása is – *Szezelem a koronavírus idején. Innováció és hagyomány a karanténkötők világában* (Balatonyi 2022:117-134) –, melyből kiderül, hogy hazai szinten a házasságot újraértelmező társadalmi diskurzusok okán az esküvők újraszervezése, újratervezése, kicsi esküvők megtartása volt az általános az adott időszakban, továbbá többen tartottak nagyobb ünnepséget elhalasztott dátummal (Balatonyi 2022:132).

A járvány időszaka azonban nemcsak a szokásokra, az egyén, valamint csoportok életére, a házasságkötésre, hanem a múzeumok működéseire szintén hatással volt. S habár a digitális múzeumi gyakorlat, mint metodikai alternatíva nem újkeletű jelenség, mégis feladat elé állította a tömeges, kényszeres bezárások időszaka a hazai és határon túli múzeumokat, kulturális intézményeket. A kötet harmadik nagyobb egysége kifejezetten múzeumokkal foglalkozik a járvány kontextusában: megismerkedünk a poszt-digitális múzeum fogalmával, illetve a pandémia hatásával a múzeumok online tereire – Berényi Marianna tanulmánya – *Posztgraduális jelen: a pandémia hatása a múzeumok online tereire* (Berényi 2022:137-170) – a hazai és nemzetközi hatásokkal egyaránt foglalkozik, a bezárt múzeumok következményeit számokkal igazolja, miközben saját kérdőíves kutatását és annak eredményét szintén bemutatja, mely a múzeumi munkatársak tevékenységére, munkakörülményeire fókuszál kifejezetten a járványidőszak alatt. A digitális kommunikációs aspektushoz Tőkés Gyöngyvér Erika *Az erdélyi magyar érdeklőségű múzeumok digitális kommunikációja a koronavírus-járvány idején* (Tőkés 2022:171-187) címet viselő kutatási anyaga csatlakozik, mely többek között öt erdélyi magyar

érdeklőségű múzeum honlap-és közösségi média-kommunikációjának vizsgálatának eredményeit mutatja be. A fentebb említett témákból látható az eltérő hangsúlyok megjelenése egy-egy fejezeten belül, valamint két kardinális megközelítés rajzolódik ki: digitális múzeumi gyakorlat vagy digitális térben való kommunikációs gyakorlat vizsgálata. Utóbbi gondolatokhoz kapcsolódik Vajda András, aki *A Covid19-járvány hatása a székegyföldi múzeumi gyakorlatra és a digitalizációra* (Vajda 2022:233-270) címmel közöl írást: érdekesítően ír az internet szerepéről a népi kultúra tárgyi világának megőrzésében, továbbá foglalkozik a virtualizáció kihívásaival, az új tér korlátaival.

Mindössze néhány tanulmányt emeltem ki a kötet repertoárjából, annak szemléltetése végett, hogy láttassam, milyen eltérő témákon keresztül lehetséges kulturális vetületet vizsgálni a karanténkultúra, valamint járványvilág terminusok mentén. Egy friss és kardinális témát ölel fel a kötet, mely igyekszik az esettanulmányokon, vagy elméleti tanulmányokon keresztül válaszokat adni. A válaszok mellett a kötet egyfajta kordokumentumnak is tekinthető, mely a jövő kutatói és szakmai közössége számára jelentős korpuszú forrásanyaggá tud válni.

A Kriza János Néprajzi Társaság a témakör tudományos és szakmai mélyítését folytatva, a 2022-es évben ismét vándorkonferenciát tartott *MÚZEUM – ÖRÖKSÉG – KOMMUNIKÁCIÓ* címmel 2022. október 14-én a Kolozsváron található Erdélyi Néprajzi Múzeum tereiben. A konferencia folytatta a jelen kötetben megtalálható témakörök kibontását, esettanulmányokon, tudományos kutatásokon keresztül cseréltek tapasztalatot gyakorlati, illetve akadémiai szakemberek. Az idei konferenciából szintén kötet készül, melyet nagy érdeklődéssel vár az adott diszciplína, valamint társdiszciplínák szakmai közössége.

SZERZŐINK

A.Gergely András (Budapest, 1952) társadalomkutató, az ELTE TáTK és a PTE doktoriskolájának oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Ábrahám Nóra (Kiskunhalas, 1981) a Szegedi Tudományegyetem BTK Néprajz MA Táncantropológus szakán végzett. Jelenleg a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának Néprajz programjában részt vevő doktorandája.

Beke Ottó (Zombor, 1981) a Pécsi Tudományegyetemen szerzett PhD-fokozatot irodalomtudományból. Az Újvidéki Egyetem szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának docense.

Bajusz Orsolya (Miskolc, 1984) a kortárs művészet határterületeit próbálja megérteni és alkalmazni. 2022-ben védi a PhD-jét (melynek témája a tudománykommunikáció képen és részvételiségen alapuló új formátumai) a BCE Corvinuson. Első könyve (*A patkánykirály*, Tiszatáj Kiadó) megjelenés alatt van. Óraadó a MOME-n, műkritikus, és mostanában egy geológiai energiákat bemutató tanösvény tervein és pályázatain dolgozik. /www.bajuszorsolya.com/

Demszky Alma Míra (Budapest, 1973) Dr. habil MATE – Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem egyetemi docense. Szociológus, Montessori gyógypedagógus, lovas edző. Kutatási területe az oktatáspolitikai, oktatási rendszerek összehasonlítása az EU országokban, különös tekintettel az alternatív pedagógiákra, non-frontális pedagógiai technikákra, társadalmi kirekesztésre és esélyegyenlőségre.

Feró Dalma (Budapest, 1982) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájának doktorjelöltje. Disszertációjában a gender körüli viták és a szolidaritás kapcsolatát kutatja.

Havas Ádám (Budapest, 1988) szociológus, a Barcelonai Egyetem Marie Curie ösztöndíjas posztdoktori kutatója, a Replika folyóirat és a Jazz Research Journal szerkesztője. Érdeklődése középpontjában jelenleg a „zenei diaszpórák” és dekolonizációs kritika globális összefüggései állnak.

Kohut-Ferki Julianna (Sándorfalva, 1989) néprajz mesterszakos bölcész, a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola néprajz és kulturális antropológia programjának doktorjelöltje, a Collegium Talentum ösztöndíjasa. Kutatási területe: etnikai együttélés, szituatív határképződés.

Kovács Márk Jenő (Székesfehérvár, 1994) táncművész, tanulmányait a Magyar Táncművészeti Egyetem (MTE) néptánc specializációján végezte 2017-ben. Jelenleg az MTE klasszikus balett mesterszakának végzős hallgatója, valamint a Duna Művészegyüttes táncművésze.

Kozma Tamás (Budapest, 1939) – ny. egyetemi tanár (Debrecen). Egyszerre készült tanítónak és lelkésznek (protestáns), pedig valójában író szeretett volna lenni. Iskoláit Budapesten és Kolozsvárott végezte, végül Dombegyházon kötött ki, mint képesítés nélküli nevelő. Fáradságos, nehéz, de izgalmas is volt innen tanári, majd doktori diplomát, később tudományos minősítést is szereznie. Ezt az utat írta meg *Erdei séta* (2011) c. könyvében. Az innovációkat kutatja, ezért is tartja fontosnak a közösségi rádiózást mint a társadalmi innováció példáját, mert ezek a társadalmi innovációk tartják lendületben életünket.

Laczkó-Albert Elemér (Gyergyóremete, 1969) a Debreceni Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének PhD-hallgatója. Szülőfalujában polgármester. Kutatási témája: paraszttalanodás–polgárosodás folyamata egy székely faluban.

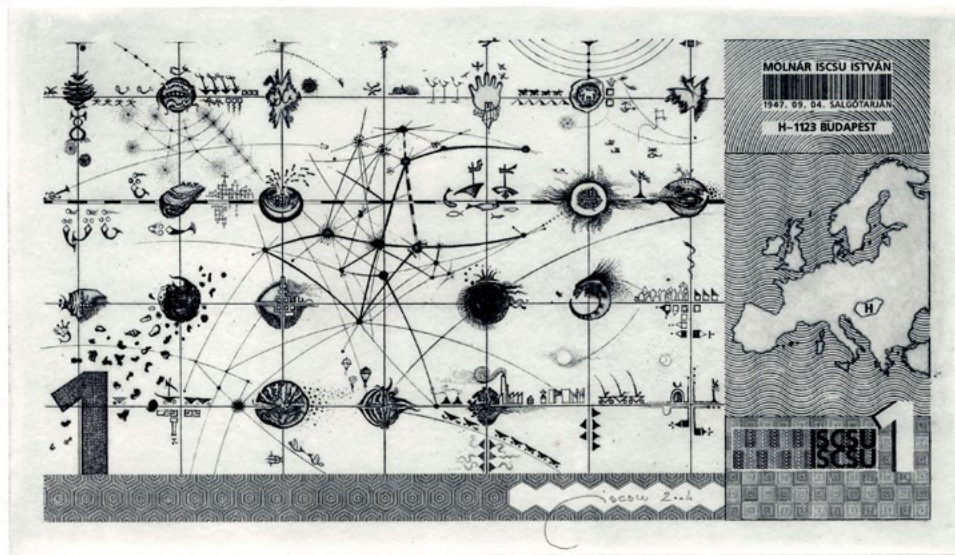
Lengyel Zsanett (Kisvárd, 1996) a Debreceni Egyetem doktorandusza. 2015 óta foglalkozik kultúratudománnyal. Korábban többek közt a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen, a Debreceni Egyetemen, a Pécsi Tudományegyetem, valamint a Budapesti Metropolitan Egyetemeken szerzett egyetemi okleveleket.

Németh-Czirok Ildikó (Szeged, 1989) Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola PhD hallgató, a Gyulai Erkel Ferenc Alapfokú Művészeti Iskola zenepedagógusa.

Pataki Gábor (Székesfehérvár, 1955) művészettörténész, az ELKH BTK Művészettörténeti Intézetének szenior főmunkatársa, az Új Művészet szerkesztője. Szakterülete: a 20. század művészete, kortárs művészet, tudománytörténet.

S. Nagy Katalin (Nagykanizsa, 1944), művészettörténész, szociológus, DSc, a BME professor emeritusa.

Tibori Tímea (Békéscsaba, 1950) szociológus, lapunk főszerkesztője.

Molnár Icsu István *Egy Icsu*.
Rézkarca (3), 16 × 28 cm, 2004

Szeretnéd fejleszteni a kultúraközi kommunikációs készségedet? Gyere, tarts velem!

Ahogy a tengerészek olvasni tudnak a szélirányból, a hullámok erejéből és a csillagok állásából, mi is megtanulhatunk olvasni mások kultúráiból - ha felismerjük azt, mi jellemez minket és másokat.
Ez az, amire téged is meg tudlak tanítani!

A Cross-Cultural Competence (CCC) tanfolyamrendszer az alapképzéstől a teljes képzésig, akár egyénileg, akár egy csapat vagy vállalat számára megrendelhető.

CCC Iránytű
1. modul
16 óra

CCC Világítótorony
2. modul
16 óra

CCC Sarkcsillag
3. modul
42 óra

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -

Miről tanulunk?

- Saját kultúránkról
- Kulturális identitásunkról
- Kulturális és kommunikációs modellekről
- A kommunikáció interkulturális aspektusairól
- A kulturális idegenség kezeléséről
- Az észlelésről a kultúrák közötti találkozásokban
- Sztereotípiákról
- Kulturális dimenziókról
- Kultúrák közötti interakciók technikáiról
- Kultúrák közötti tanulás módszereiről

Kinek szól a képzés?

A CCC mindazoknak szól, akik gyakran dolgoznak- vagy működnek együtt más kultúrákból érkező emberekkel és akik ezeket a találkozásokat könnyeddé, élvezetessé és sikeressé szeretnék tenni:

- A vegyes kultúrájú családokban élőknek
- Külföldre készülők, vagy onnan érkezett diákoknak
- Nemzetközi résztvevőkkel dolgozó tanároknak, trénereknek és coachoknak
- Vállalati, vagy intézeti vezetőknek
- Egészségügyi, vagy adminisztrációs területen dolgozóknak

**„Kultúránk olyan, mint halak számára a víz.
Átala élünk és lélegzünk,, (Trompenaars)**

Mi lesz más számodra a képzés után?

- Tudni fogod, hogy miért gondolkoznak az eltérő kultúrákból származó emberek különbözőképpen.
- Érteni és érezni fogod, hogy milyen alapokon nyugszik a más kultúrából jött emberek döntéshozatala, motivációja, értékrendbeli különbségei.
- Rendelkezni fogsz számos olyan technikával, amelyeket a kultúrák közti találkozásokat használni tudsz.
- Át fogod tudni érezni, hogy mit tapasztal a másik kultúrából származó partnered, ha veled együtt dolgozik, beszélget, vagy alkot.
- Gördülékenyebben tudsz más kultúrából származó munkatársaidhoz, barátaidhoz, családtagjaidhoz kapcsolódni.

Denzin Klára
Révkalauz a kultúrák közötti sikerek eléréséhez - tisztánlátással, tapasztalattal, örömmel

- 30 év nemzetközi tapasztalat
- 25 év tanácsadói és oktatási gyakorlat
- Tudományos alapokon nyugvó, interkulturális problémákon túlmutató szakértelem

Képzéseim az Európa-szerte tanúsított Xpert CCS® tanfolyam rendszerén és a Nemzetközi Coach Szövetség (ICF) által akkreditált Global DISC™ modellen alapulnak.

**Érdekel? Van kérdésed? Írj az info@klaradenzin.eu címre!
Várlak szeretettel tanfolyamaimra!**

KLARA DENZIN
cross culture consultant

Denzin Klára

Minősített szervezetfejlesztő és interkulturális tréner

Cross Culture Consulting
c/o COWO - Coworking
1075 Budapest Károly körút 5.
Tel.: 06 20 311 4662
info@klaradenzin.eu

SKENNELJ BE

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -